

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ
НАПН УКРАЇНИ

Олена Пометун, Нестор Гупан,
Тетяна Ремех, Галина Серова

Основи інтегрованого навчання учнів громадянської освіти та історії в 5–6 класах

Методичний посібник

Київ 2024

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ**

**ОЛЕНА ПОМЕТУН, НЕСТОР ГУПАН,
ТЕТЯНА РЕМЕХ, ГАЛИНА СЄРОВА**

**ОСНОВИ ІНТЕГРОВАНОГО НАВЧАННЯ
УЧНІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ
ТА ІСТОРІЇ В 5–6 КЛАСАХ**

Методичний посібник

Електронне видання

**Київ
Видавничий дім «Освіта»
2024**

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 10 від 28 вересня 2023 року)*

Рецензенти:

Смагін Ігор Іванович, доктор педагогічних наук, професор, ректор
Комунального закладу «Житомирський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти» Житомирської обласної ради

Грунченко Ганна Володимирівна, вчитель вищої категорії,
Добропільський навчально-виховний комплекс «Спеціалізована школа І–ІІІ
ступенів №4 з поглибленим вивченням окремих предметів» Добропільської
міської ради Донецької області

Експерт:

Засєкіна Тетяна Миколаївна, доктор педагогічних наук, старший
науковий співробітник, заступник директора з науково-експериментальної
роботи Інституту педагогіки НАПН України

Пометун О. І., Гупан Н. М., Ремех Т. О., Серова Г. В.

Основи інтегрованого навчання учнів громадянської освіти та історії в 5–6
класах: методичний посібник / За загальною редакцією О. І. Пометун.
[Електронне видання]. – Київ : Видавничий дім «Освіта», 2024. – 134 с.

ISBN 978-966-983-495-9

Посібник присвячений теоретичним і практичним проблемам
застосування методики інтегрованого навчання історії та громадянської освіти
в базовій ланці Нової української школі. В ньому викладено теоретичні засади,
що характеризують інтегрований підхід у шкільній суспільствознавчій освіті,
подано поняттєво-термінологічний апарат із проблеми, описано підходи до
розвитку знань, умінь, компетентностей учнів в умовах інтегрованого навчання,
структуру та методику уроків, на яких вони мають формуватись.

Посібник стане в пригоді педагогічним працівникам різних профілів:
учителям, викладачам кафедр методики навчання суспільствознавчих
дисциплін педагогічних інститутів та університетів, кафедр методики навчання
історії та громадянської освіти інститутів післядипломної педагогічної освіти,
учителям, студентам та аспірантам.

© Інститут педагогіки НАПН України, 2024

© Видавничий дім «Освіта», 2024

ISBN 978-966-983-495-9

© Пометун О. І., Гупан Н.М., Ремех Т.О.,

Серова Г. В. 2024

ПЕРЕДМОВА

Сучасний світ стає все більш глобалізованим, набуваючи рис інтеграції, яку спостерігаємо в різних сферах суспільного життя. Це обумовлює необхідність інтеграції в освітньому процесі насамперед як системного об'єднання, з'єднання, наближення навчального матеріалу окремих предметів чи дисциплін в єдине ціле.

Необхідність запровадження інтегрованого підходу в освіті задекларована в останніх керівних документах української освіти, зокрема в Концепції Нової української школи, Державному стандарті базової середньої освіти, де він розглядається як основа конструювання цілісного освітнього процесу та розв'язання актуальних освітніх завдань, зокрема й у навчанні історії та громадянської освіти.

Водночас практика запровадження інтегрованих курсів означеної освітньої галузі досить обмежена. Лише в 2022–2023 навчальному році введені модельні навчальні програми інтегрованих курсів з історії та громадянської освіти, що лягли в основу відповідних підручників. Серед цих курсів – розроблений колективом співробітників відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України інтегрований курс «Досліджуємо історію і суспільство» для 5–6 класів. Узагальнення практики проєктування модельної навчальної програми та підручників для 5-го і 6-го класів, результати апробації навчальних матеріалів у пілотних освітніх закладах, досвід першого навчального року використання модельної навчальної програми та підручника для 5-го класу склали основу змісту цього методичного посібника.

Посібник призначений насамперед для вчителів базової школи, які викладають інтегровані курси історії та громадянської освіти у 5–6 класі, що є частиною шкільної суспільствознавчої освіти.

Оскільки ідеї інтегрованого підходу ще не набули в Україні широкого впровадження, перший розділ посібника «Що таке інтегроване навчання» починається з викладу окремих теоретичних положень, що характеризують цей підхід у шкільній історичній та громадянській освіті. В розділі подано поняттєво-термінологічний апарат з проблеми та висвітлено підходи до інтегрованого навчання в сучасній українській та зарубіжній теорії і практиці.

Другий розділ «Методологічні та методичні основи розроблення інтегрованого курсу з історії та громадянської освіти «Досліджуємо історію і суспільство» для 5–6 класу» присвячено підходам до розроблення інтегрованого курсу. В ньому визначено й обґрунтовано методологію і принципи інтегрування змісту предметів освітньої галузі та стратегію її реалізації, охарактеризовано особливості структурування і викладу змісту в модельній навчальній програмі та підручниках для 5-го і 6-го класів.

Третій розділ «Особливості проєктування підручника інтегрованого курсу» висвітлює питання розроблення підручників для 5-го і 6-го класів, які створено на аналогічних методичних засадах. Розділ містить загальні зауваги щодо побудови сучасного інтегрованого підручника із суспільствознавства,

ґрунтовний опис структури та компонентів підручника інтегрованого курсу. Окремий підрозділ присвячено системі завдань у підручниках інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5-го і 6-го класів, оскільки вони, по-перше, є найважливішим компонентом підручника для організації активної роботи учнів над програмовим матеріалом, а, по-друге, складають основу спеціальної структури уроку з інтегрованого курсу, а, отже, методики організації уроку вчителем.

У четвертому розділі «Формування міжпредметних знань, умінь та компетентностей учнів на уроках інтегрованого курсу» охарактеризовані окремі складники методики інтегрованого навчання, серед яких: організація активного навчання на уроках в онлайн/офлайн форматі, потенціал інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» в досягненні обов'язкових результатів навчання, визначених Державним стандартом базової середньої освіти, особливості реалізації проблемно-тематичного підходу на прикладі вивчення в інтегрованому курсі питань сталого розвитку людства.

У Додатках до посібника вміщено календарне тематичне планування, укладене авторками підручників інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство», що може слугувати основою для складання вчителями навчальної програми на основі модельної, та подано список джерел.

Оскільки посібник з точки зору його змісту є інноваційним, спрямованим зокрема, на зміни у професійній діяльності вчителя історії та громадянської освіти, сподіваємось, що вчителі ретельно дотримуватимуться рекомендацій, поданих авторами. Зазначимо, що інноваційна педагогіка потребує певних змін і в поведінці, і в стилі викладання кожного вчителя.

Маємо надію, що посібник допоможе вчителям краще зорієнтуватися в теорії та практиці інтегрованого навчання історії та громадянської освіти.

Бажаємо успіхів!

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЩО ТАКЕ ІНТЕГРОВАНЕ НАВЧАННЯ	5–33
1.1. Чому інтегроване навчання важливе нині та в чому його сутність	5–10
1.2. Інтеграція як провідний підхід до структурування змісту освіти в українській школі в 20-х – 30-х рр. ХХ століття	10–26
1.3. Як виникла й реалізовувалась ідея інтегрованого навчання в освіті незалежної України	26–31
1.4. Як розглядає ідеї інтегрованого навчання сучасна зарубіжна педагогіка	31–33
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ РОЗРОБЛЕННЯ ІНТЕГРОВАНОВОГО КУРСУ З ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ «ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО» ДЛЯ 5–6 КЛАСУ	33–57
2.1. На яких засадах здійснено інтеграцію предметів громадянської та історичної освітньої галузі в 5–6 класах	33–40
2.2. Якою є стратегія реалізації внутрішньогалузевої інтеграції в курсі «Досліджуємо історію і суспільство»	40–47
2.3. На яких принципах слід здійснювати внутрішньогалузеву інтеграцію «Досліджуємо історію і суспільство» для 5–6 класу	47–48
2.4. Якими є структура та особливості інтегрованого змісту курсу «Досліджуємо історію і суспільство» у 5-му та 6-му класі	48–57
РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЄКТУВАННЯ ПІДРУЧНИКА ІНТЕГРОВАНОВОГО КУРСУ	57–78
3.1. Як побудовано інтегрований зміст підручників курсу у відповідності до модельної навчальної програми	57–62
3.2. Якою є структура і компоненти підручників інтегрованого курсу	62–66
3.3. Як побудована система завдань у підручниках інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство»	66–78
РОЗДІЛ IV. ФОРМУВАННЯ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗНАТЬ, УМІНЬ ТА КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ НА УРОКАХ ІНТЕГРОВАНОВОГО КУРСУ	78–100
4.1. Організація активного навчання на уроках з інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство»	78–85
4.2. Потенціал інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» в досягненні обов'язкових результатів навчання за Державного стандарту базової середньої освіти	85–91
4.3. Вивчення в інтегрованому курсі «Досліджуємо історію і суспільство» питань сталого розвитку	91–100
ДОДАТКИ	101–125
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	126–133

РОЗДІЛ 1. ЩО ТАКЕ ІНТЕГРОВАНЕ НАВЧАННЯ

1.1. Чому інтегроване навчання важливе нині та в чому його сутність

Протягом перших десятиліть ХХІ ст. світ неймовірно змінився і далі змінюється надзвичайно швидко. Причому провідною тенденцією змін є інтеграція окремих суспільств у глобальне ціле з новими, властивими цьому цілому якостями і характеристиками. Тому освітня система має відповідати потребам учнів та готувати їх до викликів, з якими вони зіштовхнуться в майбутньому.

Інтегративні процеси, що спостерігаємо в усіх сферах життя суспільства, значною мірою визначають тенденції розвитку людства. Вони впливають на способи розв'язання актуальних суспільних проблем, багато в чому визначають стиль життя і мислення сучасної людини.

Інтеграція в сучасному світі обумовлює й необхідність інтеграції в освітньому процесі як системного об'єднання, з'єднання, наближення навчального матеріалу окремих предметів/дисциплін в єдине ціле. На противагу цьому, вузькопредметна структура змісту освіти обумовлює фрагментарність знань учнів, заважає формуванню в їхній свідомості цілісної картини світу, а, отже, гальмує розвиток компетентностей у різних сферах та їхню здатність розв'язувати реальні проблеми інтегрованого світу.

Тому одним з інноваційних підходів, що набуває поширення, є інтегроване навчання, яке, поєднуючи знання та навички учнів із різних предметів і сфер науки, надає їм цілісне розуміння світу й готовність до сучасного життя. Воно сприяє, на думку вчених, досягненню важливих освітніх результатів, яких не можна одержати за багатопредметної системи структурування змісту¹.

Інтегроване навчання насамперед забезпечує розвиток системного комплексного мислення учнів, оскільки в реальному світі проблеми не можуть розв'язуватись у межах конкретної дисципліни. Інтегроване навчання дає змогу учням зрозуміти, як різні аспекти знань взаємодіють та впливають один на одного. Це реалістичне відображення реального світу, в якому ми живемо, осягнення зв'язків між його явищами і процесами, різними сферами знань. Таке навчання уможливує усвідомлення учнями складності проблем і розв'язання їх із більш глибоким розумінням.

Крім того, сучасний ринок праці вимагає від людини гнучкості, творчості й комунікаційних навичок. Інтегроване навчання сприяє розвитку цих навичок, надаючи вчителю можливість створювати ситуації, в яких учні мають співпрацювати, комунікувати, знаходити новаторські рішення. Це готує їх до сучасних вимог професійного середовища й забезпечує їхню конкурентоспроможність на ринку праці.

¹ Partnership for 21st century skills. Framework for 21st Century Learning. 2015. URL : <http://slacca.pbworks.com/f/Framework+for+21st+Century+Learning+Overview.pdf>

Інтегроване навчання створює також унікальні можливості для розвитку творчості та інноваційності. Комбінування ідей, підходів та перспектив із різних галузей знань спонукає учнів до новаторських ідей та пошуку креативних рішень. Це розвиває в них навички критичного мислення, розв'язання проблем, створює основу для інноваційного мислення, яке є ключовим фактором розвитку сучасного світу.

Нарешті очевидно, що в сучасному світі людство зіштовхується зі складними глобальними проблемами як-от зміна клімату, екологічні виклики, міжкультурні проблеми, загроза миру тощо. Інтегроване навчання створює у свідомості учнів підґрунтя для розуміння цих проблем, їх взаємозв'язку та пошуку потенційних рішень. Це розвиває глобальну свідомість та готовність учнів до активної участі у розв'язанні суспільно значущих проблем.

Визначаючи інтегроване навчання як предмет дослідження, вбачаємо поняття «інтеграції» вихідним поняттям. Щодо сутності інтеграції, то це складне багаторакурсне поняття, предмет дослідження різних наук. Розглянемо кілька його трактувань. У наукових джерелах зустрічаємо різні, почасти суперечливі визначення. Проте відомо, що латинське слово *integratio* – це відновлення, заміщення; а *integrer* означає цілий. Великий тлумачний словник української мови подає інтеграцію як «об'єднання в ціле будь-яких окремих частин. Об'єднання та координація дій різних частин цілісної системи. Процес упорядкування, узгодження та об'єднання структур і функцій у цілому організмі»². Тлумачний словник Оксфордського університету розглядає інтеграцію як «акт чи процес поєднання двох чи більше частин таким чином, щоб вони функціонували разом»³.

У філософії інтеграцію розуміють як сторону процесу розвитку, пов'язану з об'єднанням у ціле раніше різнорідних частин і елементів на основі їх взаємозалежності і взаємодоповнюваності⁴. Процеси інтеграції можуть мати місце в межах уже сформованої системи – тоді вони породжують підвищення рівня її цілісності й організованості, так само, як і при виникненні нової системи з раніше незв'язаних елементів. Результатом інтеграції є поява якісно нової інтегративної властивості системи, яка не зводиться до суми властивостей об'єднаних елементів і забезпечує більш високу ефективність функціонування всієї цілісності.

Проблема інтеграції виникла у філософії з появою необхідності самоусвідомлення теоретичного мислення. Більшість дослідників стверджує, що проблема інтеграції йде від античних часів. Пізніше нею захоплювалися Й. Песталоцці, К. Ушинський, Я. Коменський. Останній як фундатор наукової педагогіки, пояснював необхідність інтегрованого підходу до навчання тим, що всі знання виростають з навколишньої дійсності та мають між собою зв'язки, а тому й повинні вивчатися у зв'язках. 150 його статей містять не лише короткі

² Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005): 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, VIII. С. 128

³ Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English (2000)/ Sixth Edition ; ed. by Sally Wehmeier. Oxford : University Press. С. 675

⁴ Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. 2-е вид., перероб. і доп. К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. С. 210

відомості про природу, Всесвіт, діяльність людини і суспільні відносини, а й навчальний матеріал із рідної та латинської мов. Поняття про інтеграцію застосовували в XVII столітті в математиці, позначаючи ним точно визначену операцію, а 1857 р. англійський вчений Г.Спенсер увів в наукову літературу термін «інтеграція» як об'єднання і комбінацію розрізнених елементів. Пізніше цей термін використовували для характеристики процесів і явищ у біології, географії, філософії, економіці, політології, правознавстві та ін.⁵

У дидактиці інтеграцію розглядають як процес встановлення зв'язків між структурними компонентами змісту освіти з метою формування у кожного учня цілісного уявлення про світ, виховання орієнтованої на розвиток і саморозвиток особистості⁶.

М. Прокоф'єва увиразнює такі сутнісні характеристики цього поняття: 1) явище, що має двоєдину природу і виступає, з одного боку, як процес, а з іншого – як результат; 2) стан цілісності, що має такі якісні характеристики, як взаємозв'язок, взаємодія і взаємопроникнення, взаємозалежність; 3) процес злиття в єдине ціле раніше диференційованих елементів, що приводить до нових якісних і потенційних можливостей цієї цілісності, а також до змін властивостей самих елементів; 4) функціональна умова існування й рівноваги системи, а також механізму її розвитку⁷.

К. Крутій розглядає інтеграцію як природний динамічний процес, що охоплює взаємопроникнення та взаємозв'язок елементів, розділів та освітніх напрямів на основі системного і всебічного розкриття процесів і явищ, спрямованих на забезпечення цілісності знань і вмінь⁸.

Переважає більшість дослідників інтеграції в педагогіці характеризують цей феномен як: взаємопроникнення елементів, що перебувають у розрізненішому стані, але мають при цьому первісну генетичну спорідненість, горизонтальні та вертикальні зв'язки між науками, видами мистецтва, уявленнями про світ; процес ущільнення, уніфікації знання, що виявляється завдяки єдності з протилежним йому процесом поділу, диференціації⁹.

На кожному етапі інтеграції динамічний процес розвитку порушує, з одного боку, утворену єдність, а з іншого – знову відновлює її, однак вже на більш високому рівні. З цих позицій інтеграція виступає не лише як основна форма прояву єдності знань, а й як засіб її досягнення.

⁵ Барановська О. Інноваційні підходи до конструювання змісту профільного навчання на основі міжпредметної інтеграції / *Творчі здобутки гімназії*. С. 34–42. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/713821/>

⁶ Глобін О.І. Міжпредметні зв'язки в умовах профільного навчання математики : методичний посібник / О.І.Глобін. Київ : Педагогічна думка, 2012. С.12

⁷ Прокоф'єва М.Ю. Інтеграція педагогічної підготовки майбутніх вихователів дошкільних закладів і вчителів початкових класів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / М.Ю. Прокоф'єва. Одеса, 2008. 21 с.

⁸ Крутій К. Інтеграція в дошкільній освіті як інноваційне явище, або що треба знати про інтеграцію. *Дошкільне виховання*, 2018. № 7. С. 2–7. URL : https://mail.ukr.net/attach/get/15073200133725681655/1/Стаття_проф.Крутій-К._Інтеграція.pdf

⁹ Яківчук Г.В. Інтеграційні зв'язки у вивченні українського фольклору як педагогічна умова підготовки вчителя музики. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / редкол. : Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя. 2010. Вип. 10 (63). С. 454– 461. URL : <http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2010/10/86.pdf>

Отже, інтеграція може бути визначена як *процес взаємодії елементів (із заданими властивостями), що супроводжується встановленням, ускладненням і зміцненням істотних зв'язків між цими елементами на основі достатніх підстав, у результаті якої формується зінтегрований об'єкт (цілісна система) з якісно новими властивостями, в структурі якого зберігаються властивості вихідних елементів.*

У сучасному світі традиційний підхід, де знання розділені на окремі предмети/дисципліни, втрачає свою актуальність через складності сучасного життя, що зростають. Тому інтегроване навчання, яке поєднує різні сфери знань, набуває все більшої ваги.

Під *інтегрованим навчанням* розуміють підхід в освіті, що передбачає створення зв'язаного, цілісного контенту засобами різних предметів. Воно дає змогу учням бачити зв'язки між окремими явищами та використовувати набуті знання і навички в реальних ситуаціях. У працях із проблем інтегрованого навчання досліджується ефективність цього підходу і його вплив на навчальний процес та розвиток учнів¹⁰.

Енциклопедія освіти визначає інтегрований підхід в освіті як такий, що веде до інтеграції змісту освіти, тобто доцільне об'єднання його елементів у цілісність, коли результатом можуть бути цілісні знання різних рівнів: про дійсність, про природу, з тієї чи іншої освітньої галузі, предмета, курсу, розділу, теми¹¹. Зазначений підхід реалізується під час вивчення інтегрованих курсів/окремих предметів освітньої галузі, коли цілісність знань формується завдяки інтеграції їх на основі спільних понять, застосуванню методів і форм навчання, контролю й корекції навчальних досягнень учнів, що спрямовують освітній процес на об'єднання знань. Інтегрований підхід означає реалізацію принципу інтеграції в будь-якому компоненті освітнього процесу, забезпечує його цілісність і системність.

О. Глобін¹² трактує інтеграцію в навчанні як органічне взаємопроникнення, природний взаємозв'язок навчальних предметів (розділів і тем різних навчальних предметів) на основі провідних наукових положень із послідовним, глибоким і багатограним розкриттям процесів і явищ, що вивчаються. Низка дослідників¹³ виокремлюють такі види інтеграції як-от: міжпредметна (міждисциплінарна); внутрішньопредметна (внутрішньодисциплінарна); методична (взаємодія методів і прийомів навчання, виховання й організації безпосередньої освітньої діяльності дітей); інтеграція різних видів дитячої діяльності; інтеграція форм організації спільної діяльності вчителя і дітей та самостійної діяльності учнів тощо. Якщо

¹⁰ Гончаренко, С.У., Козловська, І.М. Теоретичні основи дидактичної інтеграції у професійній середній школі. *Педагогіка і психологія*, 1997, №2. С. 9–18

¹¹ Енциклопедія освіти / [гол. редактор В.Г. Кремень] / Акад. пед. наук України. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 256

¹² Глобін О.І. Міжпредметні зв'язки в умовах профільного навчання математики : методичний посібник / О.І. Глобін. Київ : Педагогічна думка, 2012. С. 15

¹³ Наприклад: Крутій К. Інтеграція в дошкільній освіті як інноваційне явище, або що треба знати про інтеграцію. *Дошкільне виховання*, 2018. № 7. С. 2–7. URL : https://mail.ukr.net/attach/get/15073200133725681655/1/Стаття_проф.Крутій-К._Інтеграція.pdf

відбувається органічне взаємопроникнення, природний взаємозв'язок провідних наукових ідей та положень з різних розділів або тем одного навчального предмета, то це внутрішньопредметна (горизонтальна) інтеграція. Якщо ж ці процеси пов'язують об'єкти засвоєння з різних предметів, говоримо про міжпредметну (вертикальну) інтеграцію. Виокремлення цих напрямів є умовним, оскільки у реальному освітньому процесі вони можуть поєднуватися у межах вивчення теми, розділу або на окремому навчальному занятті.

На думку А. Акуленка¹⁴, слід вирізняти такі види інтеграції як: змістово-інформаційна, операційно-діяльнісна та організаційно-методична. Змістово-інформаційна інтеграція передбачає органічне взаємопроникнення, поєднання видів знань (наукових, методологічних, світоглядних), які формують інформаційну структуру інтегрованих навчальних предметів. Наукові знання охоплюють поняття, факти, теорії, закони, проблеми наукових галузей, з якими пов'язані навчальні дисципліни, що інтегруються, методологічні – знання про способи пізнання у відповідних галузях знань; світоглядні – філософські, політологічні, економічні, етичні, естетичні, правові. Операційно-діяльнісна інтеграція, на його думку, передбачає органічне взаємопроникнення, поєднання способів практичної та навчально-пізнавальної діяльності й відповідних умінь (практичних, пізнавальних, дослідницьких, оцінно-рефлексивних, ціннісно-орієнтаційних), які формуються в учнів у навчанні різних предметів. Організаційно-методична інтеграція пов'язує в єдину цілісність прийоми методи, організаційні форми і засоби навчання різних дисциплін.

О. Барановська пропонує такі види міжпредметної інтеграції¹⁵: контент-орієнтована (інтеграцію будують на основі змісту навчальних предметів, коли навколо однієї теми, об'єкта дослідження об'єднуються відомості різних галузей знання); діяльнісно-орієнтована (через формування однакових способів дій на уроках із різних навчальних предметів чи шляхом організації інтегрованої діяльності на інтегрованих уроках або проектної); ціннісно-сміслова (яка базується на спільних для різних предметів смислах і цінностях, що складають основу орієнтацій і ставлень учнів).

Відтак сутність різних видів інтеграції полягає в тому, що вона може відбуватися як в межах певної системи, предмету, дисципліни, розділу й елементами її можуть бути різні поняття, мета, засоби, вміння, навички, освітнє середовище тощо, так і при створенні (інтегруванні) нового предмету, блоку дисциплін тощо. Інтеграція породжує видозмінені, якісно нові властивості окремих елементів, які притаманні цілому і відмінні від окремих диференційованих елементів. Отже, загальні механізми інтеграції в освітній сфері сприяють ефективному синтезу наукових знань і забезпечують реалізацію міжпредметних зв'язків, що впливає на якість навчання.

Сучасне розуміння інтегрованого навчання за сутністю є реалізацією *міжпредметної інтеграції* змісту освіти. *Міжпредметна інтеграція*, що може

¹⁴ Акуленко А. І. Інтеграція як методологічна основа для визначення змісту міжпредметних курсів за вибором. URL : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/znanosv/znanosv2018/paper/viewFile/6012/4994>

¹⁵ Барановська, О. В. Міжпредметна інтеграція як провідна тенденція в організації профільного навчання. *Педагогічна освіта: теорія і практика*, 2017, №1 (22). С. 9–13

бути *внутрішньогалузева* та *міжгалузева*, вимагає вивчення програмового матеріалу з урахуванням змісту різних навчальних предметів і галузей знань. Вона передбачає синтез об'єктів, явищ і процесів реальної дійсності, що складають вміст освітнього процесу та методологію його реалізації, здійснює відчутний позитивний вплив на всі сторони освітнього процесу й забезпечує учням змогу досягти планованих освітніх результатів. А, отже, може розглядатись як прояв дидактичних принципів системності й науковості і як дидактична умова підвищення науковості та доступності навчання, що позитивно впливає на якість освітнього процесу¹⁶.

1.2. Інтеграція як провідний підхід до структурування змісту суспільствознавчої освіти в українській школі в 20-х – 30-х рр. ХХ століття

Цікавим з погляду творчих пошуків в царині інтеграції освіти в Україні був період 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття, коли запроваджувались спроби побудови змісту освіти, зокрема суспільствознавчої, у вигляді інтегрованих комплексних програм. Упровадження комплексної системи навчання в ті часи докорінно змінило весь освітній процес національної школи. За це десятиріччя був створений не один варіант програм із суспільствознавства, що демонстрували інтегроване структурування змісту суспільствознавчої освіти на міжпредметній основі й постійну зміну і розвиток інтегративних засад у навчанні суспільствознавства. Саме тому приділимо цьому увагу.

Аналіз джерел свідчить, що під впливом політичних та соціальних зрушень 20-х рр. ХХ ст. й утвердження в суспільній свідомості нової радянської ідеології, в українській системі освіти був здійснений перехід від предметної системи навчання до комплексної. Він передбачав трансформацію змісту через впровадження спеціальних комплексних програм навчання, важливим складником яких був навчальний предмет «Суспільствознавство». Це була спроба відтворити в змісті освіти цілісність процесів суспільного життя через інтеграцію елементів змісту всіх наук про суспільство й побудову навчання шляхом поєднання навчальної і трудової діяльності учнів. «Комплексування» інформації відбувалось навколо елементів теоретичного матеріалу з різних наук про суспільство (філософії, історії, економіки, краєзнавства) для наближення якого до життя учнів залучались відомості про тогочасне життя суспільства. Програми складались з окремих комплексних тем і розгортались за концентричним принципом. У межах кожної комплексної теми впроваджувалось горизонтальне інтегрування соціогуманітарних знань, де навчальний матеріал об'єднувався навколо стрижневої ідеї чи події (наприклад, «Велика Жовтнева соціалістична революція»). Причому часто підбір відомостей із різних наук не корелював одне з одним, а об'єднання елементів змісту було випадковим.

¹⁶ Інтегроване навчання: тематичний і діяльнісний підходи. Частина 2. 2017. URL : <https://nus.org.ua/articles/integrované-navchannya-tematychnyj-i-diyalnisnyj-pidhody-chastyna-2/>

Ці пошуки точились навколо нового шкільного предмета «Суспільствознавство», введеного в навчальні плани українських шкіл у 1921–1922 навчальному році, де теоретичний матеріал суспільно-гуманітарного циклу інтегрувався на міжпредметній основі у відповідності до комплексних програм. Принциповою відмінністю новоутвореної системи знань про суспільство було її формування через встановлення міжпредметних зв'язків, внутрішніх синтезуючих ліній, що спрямувало її в напрямку цілісності, інтегрованості змісту та механізмів поєднання навчальної, трудової, виховної діяльності учнів. Центром усього навчально-виховного процесу ставала дитина, а її інтереси, особливості життєдіяльності мали відбиватись на змісті, організації й методах навчання. Провідним для освіти цього періоду було положення про переорієнтацію навчально-виховної системи з безпосереднього оволодіння знаннями (навчальним матеріалом) та засобами їх оперування на усвідомлення зв'язків і відношень між різними явищами.

Цікаво, що «Суспільствознавство», будучи вже інтегрованим предметом, виступало також центром, навколо якого інтегрувались усі інші предметні знання. В тогочасних навчальних програмах неодноразово вказувалося на те, що людське суспільство, основи його буття є провідною ідеєю комплексів. Це забезпечувало «класово і комуністично правильну» ідеологічну спрямованість усього комплексного матеріалу, впливало на способи та методи опанування учнями комплексних знань. Означений предмет виступав інтегратором, створюючи основу для реалізації комплексних засад навчання¹⁷.

У працях О. Сухомлинської обґрунтовано думку, що теорія і практика комплексного навчання в Україні формувалась поступово на основі різних теоретико-педагогічних концепцій організації освітньої роботи в школі, які існували на початку ХХ ст. Вони розроблялися як експериментальні освітні системи переважно зарубіжними педагогами та вирізнялися наявністю інтегративних рис. Серед них – система «Дальтон-план», навчальна система під назвою «метод проектів» (спочатку її називали «методом проблем»), педагогічна течія «вільного виховання», педагогіка особистості¹⁸.

З погляду предмета нашого розгляду цікавим є ґрунтовний аналіз сутності і процесу запровадження комплексних програм в українську школу. Тому розглянемо це питання більш детально.

Комплексні програми навчання, розроблені Державною вченою радою (програми ДВР), були впроваджені в практику школи Російської федерації на початку 20-х рр. ХХ ст. Це докорінно змінило зміст освіти та організацію освітнього процесу. Услід за тим комплексна система навчання почала запроваджувалась і в УРСР. Вона розвивалась на ґрунті тих самих ідей, але українські педагоги, серед яких слід назвати імена В. Головаківського, Г. Іваниці, О.Музиченка, П. Мостового, А. Слуцького, І. Соколянського, Я. Чепіги та інших, збагатили її власними національно-специфічними рисами. На початку

¹⁷ Чепіга Я. Що то є комплекс // *Народний учитель*. 1925. №30, 21 липня. С.2

¹⁸ Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 : Навч. посіб. / О.В. Сухомлинська та ін. / За ред. О.В.Сухомлинської. К. : Заповіт, 1996. С.117

20-х років ХХ ст. українська школа стала експериментальним майданчиком, де створювались й апробувались нові комплексні програми, нові навчальні плани, навчальна література для учнів, методичні посібники для вчителів, нові форми й методи навчання.

Тодішня освітня мережа передбачала семирічну загальноосвітню школу з двох концентрів: першого – чотирирічне навчання і другого – трирічного та дворічної профшколи, надбудованої над загальноосвітньою. Завдання програмово-методичної роботи в школі, інструкції щодо регламентування питань про зміст, форми й методи навчання публікували у щорічному директивному органі Народного комісаріату освіти «Пораднику із соціального виховання дітей». У першому випуску «Порадника» від 1921 р. йшлося про можливість комплексної побудови змісту на перших чотирьох роках навчання¹⁹. В «Порадниках» 1922, 1923 рр. не йшлося про комплексне навчання, але розглядались підходи, що свідчили про рух ідей у напрямку комплексності. А вже в «Пораднику» 1924 р. були запропоновані для роботи комплексні програми. На цій основі О.Пометун стверджує, що в українських школах було розпочато масовий перехід до комплексної системи навчання²⁰.

Перехід від предметної до комплексної системи навчання поклав початок активного запровадження формування змісту на засадах інтеграції у викладанні суспільствознавчих предметів у загальноосвітній школі. Під поняттям «комплексна система навчання» вченими-педагогами того часу розумівся особливий принцип побудови змісту освіти та організації педагогічного процесу, спрямований на вирішення як навчальних, так і виховних задач на основі використання активно-трудового, дослідницького та краєзнавчого підходів. Основними її компонентами були навчальні програми у вигляді «комплексів» (комплексні навчальні теми, що поєднували матеріал кількох предметів), відповідні активні методи навчання (в основному дослідницькі) й форми занять за комплексними програмами, засоби навчання, насамперед підручники та інша навчальна література, розраховані на комплексні теми, спеціальна система оцінювання учнів та обліку знань. За новими програмами різнопредметний навчальний матеріал концентрувався навколо трьох основних ідей: природа, праця, суспільство. Таке інтегрування змісту запроваджувалось із метою встановлення більш тісних зв'язків між навчально-пізнавальною діяльністю учнів та їхнім життям, працею, ігровою діяльністю тощо²¹.

Розглянемо деякі цікаві думки тогочасних українських педагогів щодо комплексного навчання.

Професор Київського інституту народної освіти Г. Іваниця у книзі «Комплексний метод» (1923 р.) розкрив особливе розуміння комплексу як дидактичного поняття, котре розглядав як «сполучення різних явищ», що оточують дитину. Спосіб утворення комплексу, за його теорією, мав

¹⁹ Порадник по соціальному вихованню дітей. Випуск перший / Упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УССР. Х. : Всеукраїнське державне видавництво, 1921. С. 12

²⁰ Дятлова О. М. Інтегративний підхід до навчання суспільствознавства в загальноосвітніх школах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ століття) : дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.02. К., 2008. С.32

²¹ Там само, с. 43

інтегровану природу, в основі якої – не просте концентрування навчальної інформації, а фіксоване об'єднання обраних для роботи навчальних предметів, що, з одного боку, не руйнувало наукової логіки та систематизації знань, а, з іншого, дозволяло сформувавши стійку систему знань. Таке об'єднання повинно було породжувати органічну структуру навчального змісту через знаходження внутрішніх зв'язків між різнопредметною інформацією. Встановлення таких зв'язків має визначатись потребами та складністю в опануванні центральної ідеї комплексу, яка й має відображати вивчення якогось конкретного життєвого матеріалу. Методика опанування комплексного змісту, на думку педагога, мала враховувати три основні положення: 1) спостереження за явищами, що вивчаються; 2) вивчення та систематизація, аналіз навчального матеріалу; 3) виявлення наслідків проведеної роботи²².

О. Музиченко визначав комплексний підхід як загальнопедагогічну проблему, а комплексність не стільки як метод та особливий відбір змісту освіти, скільки як засіб, що організовує, об'єднує все шкільне життя. На його думку, комплекс – це «переживання дітей в активному охопленні дійсністю», що має три етапи розвитку: 1) вивчення дійсності; 2) оволодіння дійсністю; 3) зміна дійсності²³. Продуктивними типами комплексів, усупереч офіційній думці, О. Музиченко вважав так звані «вузькі комплекси», тобто вивчення невеликих локальних тем, що справили на учнів враження. У статті «Комплексність і комплексна програма в старших групах семирічки» учений доводив, що вузькі комплекси більшою мірою надають учням конкретні предметні знання, їх легше пов'язати з реальними практичними справами, відпрацьовувати вміння. Оптимальним шляхом вивчення таких комплексів він вважав спосіб інтегрованої подачі навчального змісту, який природно структурується за трьома сутнісними ідеями: «праця», «природа», «суспільство». На його думку, такий схематичний поділ інтегрованого змісту на блоки був необхідним для навчання дитини, оскільки охопити великі інформаційні комплекси як єдине ціле – важка справа для учня. Ще важче утримати у свідомості встановлені зв'язки між різногалузевими знаннями, інформацію, що виходить не з життєвого досвіду дитини і може не відповідати її інтересам. Тому О.Музиченко виправдовував епізодичність і фрагментарність у виборі тем навчання й розглядав їх як штучний спосіб утворення простору, який слід використовувати для закріплення проміжних результатів навчання та творчої діяльності учнів²⁴.

Найбільш визнаною та поширеною в Україні була концепція комплексності І. Соколянського, який припускав, що комплексність – передусім політична проблема школи, а потім педагогічна; комплекси – це не засіб «здобування знань», а суть процесу навчання. Матеріалами комплексів

²² Коханко О.Г. Історичні аспекти розвитку інтегрованого підходу в освіті. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання. 2019. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/31882/Kohanko.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

²³ Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 : Навч. посіб. / О.В. Сухомлинська та ін./ За ред. О. В. Сухомлинської. К. : Заповіт, 1996. С. 190.

²⁴ Музиченко О. Що таке нові програми Порадника й як за ними працювати? // *Радянська освіта*. 1924. № 11–12. С.47.

мають бути знання, які відображають події сучасного життя. Вивчати їх педагог радив лише «широкими комплексами», тобто у зв'язку із знаннями, які якнайбільше розкривають проблему вивчення. Це передбачало міжпредметне інтегрування змісту, центром якого ставала тема громадсько-політичного та класового характеру. Увесь необхідний для її розкриття навчальний матеріал відбирався з урахуванням збереження предметної системи формальних знань, пріоритет належав опануванню знань про суспільство. Розвиток інтегративних тенденцій у побудові змісту навчання педагог тісно пов'язував з розробкою нової методики комплексного навчання для формування в учнів активного емоційно-пізнавального ставлення до минулого та сучасного, розроблення нових технологій закріплення інтегрованого матеріалу. І.Соколянський наголошував і на труднощах, що супроводжують інтегроване навчання як-от: акцентування на фактичному змісті навчальної інформації та зменшення ролі теоретичного змісту, штучний підбір навчального матеріалу, оволодіння формальними знаннями та вміннями²⁵.

Комплексна система Я. Чепіги відрізнялася особливим підходом до побудови інтегрованих комплексних тем. Він пропонував об'єднувати навчальний та виховний матеріал в теми на основі центральних ідей, які називав «стрижнем», «осередковим явищем». «Центральні ідеї в школі – це ті основні стовбури освіти, що чим вище підносяться вгору, тим більше мають вітів, гілля й листя, тим більше обростають знаннями, що сполучені весь час життєвими нитками з даною ідеєю. Досить назвати такі ідеї як земля, вода, пара, електрика, людина та інше, щоб уявити, наскільки безмежні у своєму просторі вони»²⁶.

Центральна ідея теми мала виконувати два завдання: інтегрувати освітній матеріал та викликати дитячу активність. Виконанню цих завдань мала сприяти особлива схема побудови комплексів, що мала триматися на основних моментах: 1) явище або тема; 2) усі інші другорядні явища, міцно внутрішньо й логічно пов'язані з темою; 3) доступні елементи – явища для дітей даної групи; 4) глибина й охоплення комплексу обумовлюються знаннями й розвитком дітей; 5) суспільство, праця й природа та їх погодженість у комплексі; 6) формальні знання та погодженість їх з темою²⁷. Я. Чепіга вважав, що недопрацьовані механізми інтегрування знань призводять до зменшення систематичного засвоєння матеріалу, а тому радив комплексний принцип побудови змісту.

Розвиток комплексної системи навчання був тісно пов'язаний з принципом виховання та навчання учнів через працю. Суспільно-корисна праця учнів виступала складником навчання, визначала практичну спрямованість суспільствознавчого змісту, нерідко була й засобом опанування знань про

²⁵ Соколянський І.П. Організація педагогічного процесу за комплексовою системою, методика і методична техніка // *Радянська освіта*. 1926. №1. С.14–17

²⁶ Чепіга (Зеленський) Я.Ф. Вибрані педагогічні твори: Навч. посіб. / Упоряд. наук. ред. Л.Д.Березівська / Інститут педагогіки АПН України. Х. : ОВС, 2006. С.102

²⁷ Чепіга Я. Що то є комплекс // *Народний учитель*. 1925. №30, 21 липня. С.2

суспільство, інтегруючим системоутворюючим чинником організації навчально-виховної роботи.

«Суспільствознавство» як навчальний предмет дуже відрізнявся від того, що ми називаємо цим терміном нині. За переліком питань це скоріше була соціологія. Водночас аналіз тодішніх навчальних планів свідчить, що «Суспільствознавство» 20-х – початку 30-х рр. було великим за змістом і насиченістю матеріалом навчальним предметом, де інтегрувалися знання з громадянської, економічної та політичної історії, філософії, економіки, культури, матеріальної культури, економічної географії, радянського права, військової справи, з організації господарської діяльності, розвитку промисловості, політичні, ідеологічні знання, обсяг яких залежав від конкретних умов викладання (політична ситуація, ухил роботи класу, тема комплексу, територіально-місцеві особливості)²⁸.

Зміст предмета становили головним чином ті знання, що могли бути частиною комплексу, втілюючи в життя його загальну мету, яка завжди виходила за межі конкретних навчальних задач окремих предметів. За краєзнавчим принципом до комплексу з предмета додавали місцеві географічні, етнографічні, археологічні матеріали, фольклор, відомості про місцеве виробництво тощо. Відповідно до цього принципу детально вивчалась історія та сучасність рідного краю. В такий спосіб конкретизувалася загальна теорія. Державні програми та їх змістове наповнення були лише певним орієнтиром для шкіл, наповнюючись на місцях додатковою локальною інформацією.

Ще однією цікавою характеристикою тогочасного інтегрованого змісту була перевага сучасного матеріалу над історичним у змісті предмета – в програмах переважав той історичний матеріал, що мав орієнтацію на дослідження сучасного періоду.

Політехнічно-трудова принцип забезпечував відбір до змісту предмета теоретичних фактів, які знайомили учнів із важливими соціальними характеристиками і технологічними процесами промислового та сільськогосподарського виробництв, стимулювали застосування отриманих знань у трудовій практичній діяльності, залучення економічних знань.

Принцип концентричного структурування суспільствознавчих знань уможлилював повернення до одного і того самого змісту кілька разів «по колу» з одночасним поглибленням від концентру до концентру, причому їх тогочасні педагоги будували за принципом «від дитини до світу».

Розвиток інтегративних тенденцій у суспільствознавчій освіті підкріплювався низкою інших ідей, що розвивались на ґрунті комплексної системи – зв'язок школи з життям та навколишнім середовищем, поєднання шкільного навчання з професійною підготовкою, посиленна увага до «природодоцільності навчання», розвиток творчого потенціалу дитини, відмова від стандартизації змісту й методів навчання, впровадження вільного стилю

²⁸ Дятлова О. М. Інтегративний підхід до навчання суспільствознавства в загальноосвітніх школах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ століття): дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.02. К., 2008. С.51

спілкування між учителем і учнями. Ці ідеї комплексної системи закладали умови для розвитку суспільствознавчої освіти на принципово нових засадах.

Аналіз комплексних програм українських шкіл I-го ступеня в період з 1924 по 1926 рр. свідчить про те, що з семи комплексних тем першого року навчання п'ять були суспільствознавчими; із шести комплексних тем другого року п'ять – суспільствознавчі, а на третьому році вивчали п'ять комплексних тем, з яких суто суспільствознавчих було три. Щодо четвертого року навчання, то він був повністю присвячений дослідженню сучасного суспільства²⁹.

У комплексних програмах протягом 1923–1931 рр. простежуються зміни способів і рівнів інтегрування знань. Структура навчальних планів шкіл I-го ступеня будувалася на основі амальгування – повної інтеграції змісту всіх передбачених планом предметів. У школах II-го ступеня інтеграція змісту залишалась на рівні комбінування та координації знань з різних навчальних предметів та інтегрованих курсів.

У структурі навчальних комплексів існувало подвійне інтегрування: горизонтальне, здійснюване шляхом поєднання елементів соціогуманітарних знань з різних предметів у курсі суспільствознавства, та вертикальне, яке реалізувалось через засвоєння знань із традиційних навчальних предметів послідовно з року в рік всередині суспільствознавчих комплексних тем. Наприкінці 20-х рр. актуальності набула ще одна лінія вертикальної інтеграції, що передбачала структурне й змістовне об'єднання навчання, трудової діяльності та професійно-технічної підготовки. Єдиним ланцюгом, що міг ув'язати ці структурні компоненти навчання, вважався суспільствознавчий матеріал, у змісті якого пояснювались мотиви такого об'єднання.

Поряд з інтеграцією елементів знань здійснювались і спроби інтегрувати навчальний зміст на основі вмінь. Це виявлялось у прагненні організувати вивчення всіх навчальних предметів єдиним базовим методом – дослідницьким. Практика цього методу найчастіше будувалася за схемою: спостереження за реальністю – її пізнання – діяльність – зміна, вдосконалення реальності.

Протягом періоду існування комплексних програм вони змінювались і трансформувались, зокрема з погляду підходів до інтегрування змісту. Простежимо ці зміни.

1921 р. Державною вченою радою як початок педагогічної реформи радянської школи були розроблені експериментальні «Програми семирічної єдиної трудової школи», що втілювали в життя ідеї П. Блонського щодо «комплексування окремих розділів» з різних предметів навколо навчальних проблем. У своїй основі вони ще мали предметну структуру, але були зорієнтовані на забезпечення цілісного характеру всього освітнього процесу «за умов збереження якісної своєрідності навчальних предметів». Вводився новий навчальний предмет – «Суспільствознавство», зміст якого спрямовувався на

²⁹ Програми другого концентру для сільських і міських трудових шкіл (за комплексною системою). Х. : Друк, 1926. 193 с.

глибоке вивчення сучасності, зокрема тих політичних і соціально-економічних перетворень, які відбулися в країні та світі на початку ХХ століття.

Услід за тим Народний комісаріат освіти України рекомендував українським школам у своїй роботі у 1921–1922 навчальному році керуватися програмами Державної вченої ради та по-новому організувати вивчення окремих предметів, зокрема історії, яка по суті ставала частиною суспільствознавства³⁰. У першому випуску «Порадника із соціального виховання» (1921 р.) зазначалося: «Замість окремих предметів повинна бути дитяча енциклопедія, де, у залежності від існуючих умов, будуть утворюватися ті чи інші предмети та будь-які їх комбінації»³¹.

Зміст предмета формувався на основі об'єднаного у великі теоретичні розділи соціологічного, філософсько-політологічного, економічного та історико-літературного матеріалу. В кожній темі елементи різних наук про суспільство інтегрувалися для всебічної характеристики об'єкта, що вивчався.

У «Пораднику» було подано й перші методичні рекомендації вчителям суспільствознавства, згідно з якими вивчення суспільствознавчого навчального матеріалу необхідно було проводити не за темами, а за навчальними розділами. Так основний курс суспільствознавства, що вивчався з 3-го по 7-ий клас, складався з таких розділів: 1) Матеріальна культура; 2) Організація господарства; 3) Політична організація; 4) Духовна культура; 5) Зразковий мінімум відомостей з історії культури на Україні; 6) Політграмота. Пояснювалося, що їх зміст будується на основі синтезу соціологічного, економічного, історико-літературного матеріалу центром розгляду якого є людина та її оточення. Системність в опрацюванні навчального матеріалу мала забезпечувати особливий принцип його вивчення: «від сучасності та найближчого оточення до минулого, а від нього до більш віддаленого». Приміром, вивчаючи розділ «Політграмота», спочатку учні розглядали питання «встановлення диктатури пролетаріату», потім – «загибель капіталізму», після чого – «зародження та розвиток капіталізму». Передбачалося, що дослідження та пізнання сучасних проблем буде «стимулювати в учнях інтерес до осмислення історичного минулого»³².

Як зазначено вище, програма з суспільствознавства закладала концентричну структуру вивчення знань. Так, починаючи з 2-го класу, викладали перший підготовчий курс, де учні розглядали загальні питання про розвиток господарства, стан техніки, умови та потреби життя людини (їжа, одяг, житло), промисловість, сільське господарство, а також вивчали цікаві для учнів факти з місцевої історії. З 3-го класу розпочинався основний курс, який складався з навчальних розділів, що розкривали економічні етапи розвитку людського суспільства. На цій основі учні вивчали суспільне життя народів, класів у різні історичні епохи. В цей період суспільствознавство ще розглядали

³⁰ Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917–1957рр. *Наукові записки*. К. : Вища школа, 1957. Т.7. С.336.

³¹ Порадник по соціальному вихованню дітей. Випуск перший / Упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УССР. Х. : Всеукраїнське державне видавництво, 1921. С.105.

³² Там само

як історичну дисципліну, проте історичний матеріал поступово втрачав конкретність, послідовність, систематичність.

Упродовж 1922 р. нові програми обговорювала громадськість та вивчали науково-дослідницькі кафедри провідних інститутів України. Серед їх позитивних сторін називали: націленість змісту освіти на сучасні події, комплексування освітнього матеріалу навколо центральних тем. Проте вчителі критикували фрагментарність, складність, соціологізм суспільствознавчого матеріалу.

1923 р. Народним комісаріатом освіти України були затверджені українські комплексні програми, під загальною назвою «Керівництво із соціального виховання», що чітко вказували, що шкільне «навчання повинно здійснюватися не в інтересах того чи іншого предмету, а в тому порядку, послідовності й розмаху, який диктується вимогою природи її величності дитини». Це були перші заяви керівництва народної освіти України про широкомасштабну заміну предметних програм на комплексні³³.

Програми 1923 р. мали суто комплексний характер. Навчальний зміст втрачав предметне структурування й вивчався в межах комплексних тем, які присвячувалися розгляду соціальних явищ у суспільному житті як, наприклад, «Домашні тварини», «Перше травня», «Весняні роботи» та інші. Як було зазначено в «Енциклопедії комплексного викладання» (1926 р.), головними критеріями відбору навчального матеріалу до комплексної теми було «врахування його подібності, природності та відповідності комплексній темі, актуальність проблематики для життя». У відповідності до цих вимог, комплексна тема наповнювалася різнопредметним змістом, який у програмах розкладався між трьома колонками: «природа», «праця», «суспільство»: в першій колонці розташовувалися елементи природознавства, географії, біології, хімії, фізики; друга колонка вміщувала основи математики, мови, малювання, завдання для відпрацювання найпростіших умінь; третя – навчальний історичний матеріал, суспільно-громадський, окремі питання з історії культури, філософії, права та культурно-побутового життя. Обсяг знань із природознавства, працезнавства, суспільствознавства визначався характером комплексної теми й пов'язувався з сезонними роботами та характером місцевого виробництва.

У відповідності до комплексних програм 1923 р., зміст суспільствознавства мав повністю відповідати концентричній структурі й суспільно значимій тематиці комплексних програм. Навчальний суспільствознавчий матеріал розглядався як частина комплексу, який має спрямовуватися не стільки на системне та систематичне вивчення власне матеріалу, стільки на реалізацію навчальної комплексної мети. При цьому набуття знань відступало на другий план, а головним було формування й розвиток соціальних навичок.

При вивченні суспільствознавства єдині річні теми ставали наскрізними. Наприклад, «Трудове життя села» – річна тема другого року навчання для

³³ Ясницький І.Г. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932). К., 1965. С.102

сільських шкіл I-го ступеня; «Державне господарство та економічне життя СРСР та УСРР» – річна тема для учнів 4-го року навчання міських шкіл I-го ступеня. Єдина тема поділялася на комплексні теми (комплекси). Окрема комплексна тема мала дуже загальний та всеохоплюючий міжгалузевий характер, чим створювались умови для її інтегративного конструювання. Така комплексно-тематична будова програмового змісту відкривала можливість для реалізації інтеграції суспільствознавчих знань не на рівні теоретичного матеріалу, а на рівні більш загальних міждисциплінарних тем.

На місцях, у кожному окремому окрузі, школі, комплексні програми для кожного класу мали доопрацьовувати шляхом залучення до них локального краєзнавчого, виробничого, суспільно-громадського матеріалу. Додаткова навчальна інформація іноді виходила за межі змістових складників курсу суспільствознавства³⁴.

Навчальний суспільствознавчий матеріал у школі I-го ступеня розглядався як система концентричних кіл, де більше накладалося на менше, починаючи від сім'ї та найближчого оточення до життя в країні та світі. Перші два роки навчання були пропедевтичними: вивчалися та систематизувалися елементарні спостереження за навколишнім середовищем. Центральною річною темою першого року навчання була «Сім'я і школа». Вивчалися такі теми, як «Перші шкільні кроки», «Охорона здоров'я», «Життя та праця взимку» тощо. Відводився окремий час на підготовку до святкування «Дня Леніна» та «Дня Жовтневої революції».

На 2-му році робота пов'язувалася з життям села, міста: «Трудове життя села», «Трудове життя в місті». Учні під час вивчення таких комплексних тем, як «Весняні роботи на селі», «Життя та праця в місті взимку» тощо, розглядали особливості праці на селі, у місті, знаряддя праці, соціальний склад сім'ї, населення міста, села, взаємовідносини у шкільному колективі. Знайомилися з роботою сільрад, кооперативів, міськрад, магазинів, аптек, лікарень, брали участь у святкуванні Жовтневих свят. Окремі години присвячувалися розгляду питань антирелігійного виховання.

На 3-му році навчання розпочинали вивчення основного курсу суспільствознавства. Опановуючи його, учні поглиблювали вже набуті знання про сучасні суспільні явища на основі розгляду подій в районі, області. Розглядалися такі теми, як «Село та його побут», «Фабрики та заводи», «Культурні зв'язки між містом та селом» тощо. Важливими питаннями початкового вивчення основного курсу були: історія робітничого класу та селянства, соціальний устрій та побут населення, характеристика основних господарчих районів, основи матеріалістичного світогляду, антирелігійна свідомість, історія піонерської організації, етапи створення СРСР, історія капіталізму, соціалістичне будівництво, кооперування, місцеві промисли тощо.

³⁴ Порадник соціального виховання. Програми першого концентру для сільських і міських шкіл УСРР. 6-е вид. Х. : ДВУ, 1927. 152 с.; Програми другого концентру для сільських і міських трудових шкіл (за комплексною системою). Х. : Друк, 1926. 193 с.

Учні 4-го року вивчали дві єдині річні теми: 1) «Союз Радянських соціалістичних республік», що складалася з десяти комплексних тем, серед яких «Земля як куля та її клімат», «Стосунки СРСР та закордонних держав», «Вищі органи керування СРСР» та ін.; 2) «Турбота радянської влади про покращення життя в СРСР». Значну роль у вивченні курсу суспільствознавства 4-го року навчання відіграла історична інформація. Учні вивчали матеріал про штучно ізольовані соціально-історичні явища – історія дворянства, історія селянства, історія робітничого класу, більш детально розглядали революцію 1905 р., Лютневу й Жовтневу революції 1917 р. Однак систематично курс історії не викладався³⁵.

Комплексні теми, особливо перших трьох років навчання, школи збагачували, розглядаючи суспільствознавчий зміст разом із місцевою історією й сучасними локальними подіями. За такого підходу значну увагу приділяли встановленню зв'язків між суспільствознавчим і загально комплексним змістом, а внутрішньопредметні суспільствознавчі зв'язки втрачали актуальність. Зміст суспільствознавства будувався на основі синтезу, злиття соціологічного, історичного, економічного, правового, матеріально-побутового матеріалу. Це була перша спроба міждисциплінарної інтеграції навчального змісту, зокрема суспільствознавчого, у рамках однієї навчальної теми.

1925 р. були оприлюднені загальносоюзні програми Державної вченої ради для шкіл II-го ступеня. Замість стабільних предметних програм вводили так звані «гнучкі навчальні плани», в яких було надано лише орієнтовний перелік інформаційних питань змісту комплексної теми без конкретної фіксації матеріалу за предметами. Так, наприклад, для учнів 6-го класу було заплановано вивчення комплексної теми «Сучасний стан розвитку міст», що включала перелік інформаційних питань, серед яких були й питання з суспільствознавства як-от: «Місто як продукт сучасної культури. Стан господарської організації міст. Соціальні зв'язки в місті. Технічний, науковий, культурний розвиток міст. Зародження класового суспільства. Соціальний склад населення міст. Історія соціальних рухів».

Комплексні програми для українських шкіл II-го ступеня були затверджені лише 1926 р. Деякий час учні старшої школи навчались за предметними програмами. Але й вони, у відповідності до комплексних орієнтирів навчання, мали узгоджуватися, координуватися між собою. Основний принцип реалізації комплексності зводився до синхроністичного вивчення навчальних тем окремого предмету у зв'язку з темами інших предметів, виходячи з можливостей встановлення міжпредметних зв'язків. Зміст суспільствознавства, що вивчали учні шкіл II-го ступеня, мав не тільки послідовно поглиблювати, а й розширювати знання, здобуті ними в школі I-го ступеня. Це вказувало на необхідність вводити до курсу суспільствознавства в старшій школі нові змістові складники, серед яких: політична та економічна історія, економічна географія, організація та історія праці, інтегрувались також матеріали політико-

³⁵ Дятлова О. М. Інтегративний підхід до навчання суспільствознавства в загальноосвітніх школах України (20-ті – 30-ті рр. XX століття): Дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.02. К., 2008. С.77–78

ідеологічного характеру, окремі відомості з військової справи та організації промислово-господарської діяльності³⁶.

1926 року Народний комісаріат освіти УСРР затвердив комплексні програми для шкіл II-го ступеня. Вони відповідали варіантам російських програм, мали спільні теми вивчення, проте мали й свою специфіку. В українських програмах був дещо змінений зміст навчального матеріалу, посилена його суспільствознавча частина, спрямована виключно на формування особистості, яка прагнула активно будувати соціалістичне радянське суспільство.

5-ий рік навчання в школі проходив під гаслом: «Знайти господарські й культурні недоліки в районі». Відповідно до цільової установки формувався зміст суспільствознавства за такими основними темами: «Наш район», «Стан господарства району», «Підприємства», «Побут села та задачі культурної роботи», «Перше Травня» тощо. В змісті курсу інтегрувався навчальний матеріал з основ господарювання, економічної географії, радянського права, розглядалися питання антирелігійного виховання. Історичний складник 5-го року навчання був представлений історією первісної культури, Стародавнього Сходу, Давньої Греції, Давнього Риму та історією Української Русі VI–X ст.

На 6-му році навчання учні обирали шляхи покращення життя в місті, районі, області. Навчальний курс складався з таких тем: «Економічна характеристика нашої області», «Історія праці», «Шлях робітничого класу та робітничий клас при владі», «Революція 1905 р.», «Війна 1914–1917рр.», «Лютневі події та Жовтень» та ін. У змісті курсу інтегрувався навчальний матеріал з економічної географії, культури, історії краю, організації та історії праці. Була включена також сучасна вітчизняна та всесвітня історія, детально вивчались історичні події 1917 р., розглядалися революційні події в Україні. Феодальний та капіталістичний періоди висвітлювались здебільшого під кутом вивчення їх економічних характеристик.

На останньому, 7-му році навчання суспільствознавства учні виробляли організаційний план покращення господарства в державі. Відповідно до мети, вони мали засвоїти знання з організації праці, політичної історії, філософії, історії класової боротьби. Учні вивчали такі теми: «Різновиди форм господарювання в СРСР», «Наша промислова політика», «Великі капіталістичні держави», «Соціалістична революція», «Першочергові задачі в державі». Програмовий зміст був перевантажений питаннями економічного та фінансового розвитку держави³⁷.

Отже, у школах II-го ступеня, де зберігалось предметне викладання, суспільствознавство розглядали як інтегровану дисципліну. Провідним принципом побудови його змісту було об'єднання суспільно-гуманітарного матеріалу навколо суспільствознавчих тем. Спостерігалось прагнення авторів

³⁶ Програми другого концентру для сільських і міських трудових шкіл (за комплексною системою). Х. : Друк, 1926. 193 с.

³⁷ Програми другого концентру для сільських і міських трудових шкіл (за комплексною системою). Х. : Друк, 1926. 193 с.; Александров О. Суспільствознавство в другому концентрі трудової школи // *Шлях освіти*. 1929. № 1–2. С.48–56

програм тісніше ув'язати в змісті суспільствознавства теорію навчання з практикою, наповнити його матеріалом сучасного періоду, організувати освітній процес цілісно. Щодо недоліків програмового змісту, то до них віднесемо його заідеологізованість, абстрактність, фрагментарний виклад історичної інформації.

При плануванні освітнього процесу педагог міг самостійно визначити оптимальну для конкретної педагогічної ситуації послідовність розгляду окремих тем і сюжетів, місце включення локального матеріалу. До комплексних програм були написані окремі уточнювальні програми з суспільствознавства, які конкретизували зміст навчання.

На сторінках видання «Шлях освіти» в 1926–1928 рр. розгорнулася широка дискусія з приводу обговорювання нових програм для старшої школи. Поступово кристалізувалась оригінальна структура програми із суспільствознавства. Вона складалася з ряду великих навчальних тем, які утворювали два концентричні кола вивчення матеріалу. Перший концентр: 6 великих тем: «Обмін між містом і селом» (5-й рік навчання); «Обробна й добувна промисловість» (5-й рік навчання); «Сільськогосподарська промисловість» (5-й рік навчання); «Сільськогосподарська промисловість» (6-й рік навчання); «Обробна промисловість» (6-й рік навчання); «Місто й село» (7-й рік навчання). Період проходження цього концентру починався на 5-му році навчання й закінчувався в першій половині 7-го року. А вже в другій половині 7-ого року навчання учні переходили до опанування другого концентру, який укладався в одну тему «СРСР і світове господарство».

Навчальний суспільствознавчий матеріал мав складну інтегративну будову – її складниками була навчальна інформація з всесвітньої історії, історії України, історії робітничого руху, економіки, права, наукового соціалізму, релігієзнавства, основ промислового виробництва. Вони об'єднувались, створюючи окремі укрупнені частини змісту, навколо основних змістових домінант: історія, соціологія, науковий соціалізм, які, своєю чергою, інтегрувались навколо суспільствознавчої теми, що присвячувалася вивченню соціального або соціально-політичного явища, процесу тогочасного суспільного життя. Критерієм відбору змісту визначали актуальність навчальної інформації для розгляду теми, її корисність для утворення цілісності знань. У програмах (чого не було раніше) визначалась цільова установка до опанування навчальних розділів та кожної окремої теми, зазначався перелік обов'язкових умінь учнів.

Ці програми стали орієнтиром для вчителів суспільствознавства з багатьох питань. Очевидно, що вони стали наступним кроком упровадження системи інтегрованого навчання суспільствознавства, хоча і зазнавали критики з боку як учених, так і вчителів стосовно браку концентричності, лінійної будови, що не забезпечувало формування в учнів системи знань, переобтяженості соціологічними узагальненнями, невідповідності принципу вивчення знань «від близького до далекого», складного політизованого матеріалу, що не розвивав в учнів пізнавальний інтерес.

Наступні зміни були втілені в нових комплексно-предметних програмах загальноосвітньої школи I-го й II-го ступенів 1927 р. За ними у школах I-го ступеня знання з мови та математики вже не входили до комплексних тем. У школах II-го ступеня, як і раніше, значну роль відігравало «комплексування» знань, проте визнавалася самостійність таких предметів, як література, географія, а в деяких школах епізодично викладалася історія. Тому поряд з комплексними програмами існували й предметні програми з літератури, географії, суспільствознавства, що свідчило про незгоду вчителів з повним комплексуванням і відхід від абсолютизації комплексного принципу навчання³⁸.

Навчальні плани для міських та сільських шкіл першого концентру склалися з семи предметів, серед яких не було суспільствознавства. З'явилось розуміння, що з погляду психології і дидактики не потрібно систематично викладати такий складний курс молодшим учням. Проте навчальні плани передбачали «Години практичних робіт», «Години громадської й політичної роботи». В межах цих годин учні в загальних рисах розглядали суспільствознавчі матеріали, розбирали загальні теоретичні питання, виконували практико-трудова справи в майстернях, на городах, організовували так звані «близькі екскурсії». На годинах громадської та політичної роботи впродовж року вивчали обов'язкові «політтеми». Наприклад, учні 1-го року навчання в межах річної теми «Сім'я та школа» опановували такі «політтеми»: «Жовтнева революція», «Дні пам'яті Т.Шевченка», «День Ілліча», «Перше травня» та ін.³⁹.

Суспільствознавство в школі II-го ступеня було базовим предметом, на який відводили найбільшу кількість годин – 4 на тиждень. Програми з суспільствознавства 1927 р. для шкіл II-го ступеня мали стати стабільними та перервати попередню практику складання орієнтовних місцевих програм. Їх зміст максимально узгоджувався з комплексними темами. В розгорнутій пояснювальній записці до програми було зазначено перелік базових предметних понять, умінь та навичок, що підлягали формуванню, та визначено основну мету навчання суспільствознавства: «формування в учнів наукового світосприйняття, набуття ними суспільно-політичних знань та навичок з метою їх подальшого застосування в діяльності, активне включення учнів в сучасне соціальне середовище»⁴⁰.

Суспільствознавство будувалось на основі синтезу в його змісті трьох основних частин: теоретичне пояснення сучасності, представлена історичним матеріалізмом, політичною економією (розгляд сучасних державних та місцевих подій, молодіжні рухи, Конституція та закони СРСР, політика радянського уряду тощо); характеристика господарчої діяльності, пов'язана з

³⁸ Порадник соціального виховання. Програми першого концентру для сільських і міських шкіл УРСР. 6 е вид. Х. : ДВУ, 1927. 152 с.

³⁹ Дятлова О. М. Інтегративний підхід до навчання суспільствознавства в загальноосвітніх школах України (20-ті – 30-ті рр. XX століття) : дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.02. К., 2008. С. 62

⁴⁰ Александров О. Суспільствознавство в другому концентрі трудової школи // *Шлях освіти*. 1929. № 1–2. С.48–56

розглядуваними в темах явищами, процесами суспільного життя (трудові процеси в державі, організація праці на виробництві, господарча діяльність підприємств, великі будівництва, години суспільної праці тощо); історія цих явищ та процесів (окремі історичні сюжети, які допомагали аналізувати матеріали теми). До програм був частково введений матеріал з історії Європи, історії Росії до початку ХХ ст., сучасний період історії України. Між елементами різних знань автори програм намагались встановлювати сутнісні міждисциплінарні зв'язки. Суспільствознавство ставало своєрідним узагальнюючим предметом, його зміст – більш науковим та систематизованим, ніж в попередній період, проте він лишався заідеологізованим, соціологізованим, більш виховним, ніж навчальним. Позитивне значення мало відокремлення в змісті предмету історії як окремої частини, але підпорядкованої суспільствознавству.

Улітку 1929 р. назагал був представлений проєкт програм із суспільствознавства для шкіл II-го ступеня, що складався з трьох концентрів для трьох років навчання. Для курсів кожного року планувалося кілька великих суспільствознавчих тем, які інтегрували знання з якоїсь суспільної чи суспільно-виробничої проблеми. Наприклад, «Промисловість», «Сільське господарство», «Народне господарство УРСР та СРСР», «Світове господарство й епоха імперіалістичних воєн та пролетарських революцій», «Радянський лад як перехідний від капіталізму до соціалізму»⁴¹.

У межах теми інтегрувався історичний, правознавчий, економічний, політико-ідеологічний матеріал, а також теорія господарчо-промислового та політехнічно-трудоного навчання, відомості про життя краю. Проте складники інтегрування мали зберігати свої властивості й не розчинятися в змісті теми. Для цього була запропонована загальна схема опрацювання навчального суспільствознавчого матеріалу: спочатку вивчення суспільствознавчої частини на краєзнавчій підоснові (сучасні суспільні події, явища, процеси в їх розвитку); потім історичної частини (хронологічний виклад матеріалу з всесвітньої історії та історії України); підкріплення набутих знань теорією з права; застосування теорії на виробничо-трудогій практиці (розгляд організації праці на виробництві, практичне оволодіння знаряддями праці, ремісницькими навичками, суспільна робота тощо). На початок 1929–1930 навчального року були підготовлені скореговані програми, доповнені актуальними матеріалами⁴².

Проте повноцінно втілити означений проєкт у практику українських шкіл не вдалося. З розгортанням освітньої реформи початку 30-х рр. ХХ ст. і поверненням до гімназійної предметної системи навчання практика складання інтегрованих програм із суспільних предметів була перервана. В 30-х рр. комплексна система навчання була не лише замінена класно-урочною та предметною, а й засуджена як шкідливі буржуазні впливи. Відмова від комплексних програм означала й ліквідацію інтегрованого навчального

⁴¹ Александров О. Суспільствознавство в другому концентрі трудової школи // *Шлях освіти*. 1929. № 1–2. С.48–56

⁴² Там само, с.49

предмета «Суспільствознавство». Однак лишився досвід, який свідчить, що це була найбільш концентрована й серйозна спроба інтегрованого навчання соціогуманітарних наук на міжпредметній основі, причому реалізована не тільки в змісті, а й у формах і методах навчання.

Підсумовуючи, узагальнимо, які зміни і прогрес можна спостерігати у розвитку ідей щодо інтеграції в галузі суспільствознавчої освіти за десятиріччя 20-х – початку 30-х років ХХ ст., що, попри ідеологічну основу змісту, можуть бути використані в сучасній школі.

1) На початку зазначеного періоду до переліку навчальних предметів було внесено «Суспільствознавство», причому вперше як інтегрований курс. Зміст цього предмета формувался на основі об'єднання у великі теоретичні розділи соціологічного, філософсько-політологічного, економічного та історико-літературного матеріалу. В кожній темі на основі інтеграції елементів різних наук про суспільство спочатку розглядалась сукупність соціальних явищ, що характеризували певну сторону суспільного життя, а потім – історія виникнення й розвитку цих явищ і всебічна характеристика об'єкта, що вивчався.

2) У 1923–1926 рр. були створені комплексні навчальні програми для початкової школи і 5-го класу, куди суспільствознавчий зміст було введено як складник комплексу. В цих програмах предметний поділ навчальної інформації було ліквідовано, а в основу її структурування в окремій темі було покладено соціальне явище, навколо якого групувались елементи знань з інших предметів. Це була перша спроба міждисциплінарної інтеграції навчального змісту. Тут вперше послідовно запроваджувалась й ідея концентрів. Зберігалась і певна свобода вчителів щодо відбору змісту комплексів, що очевидно є вимогою за умов інтегрованого навчання.

3) У програмах другого концентру 1925–1926 рр. стрижнем кожної теми були соціальне/соціально-політичне явище, процес тогочасного суспільного життя, навколо якого формувались елементи інформації про них без конкретної фіксації матеріалу за предметами.

4) Період повного «комплексування» виявився недостатньо ефективним з погляду результатів навчання. Тому в 1927–1929 рр. розпочався перехід від абсолютизації комплексного підходу до його поєднання з предметним принципом. Зокрема, від суспільствознавства поступово відокремився історичний матеріал. Тодішнє суспільствознавство будувалось на основі синтезу в його змісті трьох основних частин: теоретичного пояснення сучасності на засадах історичного матеріалізму й політичної економії; характеристики господарчої діяльності, процесів суспільного життя; історії цих явищ і процесів. Між елементами різних знань автори програм намагались встановлювати сутнісні міждисциплінарні зв'язки. На нашу думку, це засвідчує необхідність поєднання предметного й інтегрованого навчання (інтегрованих курсів) у сучасній школі без абсолютизації як одного, так і іншого на засадах максимальної гнучкості і свободи вибору вчителів.

5) Цікавою з погляду сучасної школи виявилась спроба впровадження комплексно-проектних програм навчання 1929–1932 рр. Вони склалися із двох частин: базовий навчальний зміст, побудований на основі узагальнення теоретичного матеріалу з різних дисциплін (у тому числі й суспільствознавства) та низки проектів, запропонованих школам для дослідження. Виконання проектів передбачало опанування тих інформаційних питань базового змісту, які уможлилювали проведення такого проектного дослідження.

Подібний досвід нині є складником передових систем навчання як, наприклад, фінської, шведської, новозеландської тощо, і потребує осмислення українських вчених і практиків.

1.3. Як виникла й реалізовувалась ідея інтегрованого навчання в освіті України

Послідовний рух педагогічної науки й освіти в Україні у напрямі інтеграції є очевидним і отримує все більшу науково-методологічну та нормативну підтримку.

Підвалинами для цього служать тенденції середини ХХ століття, коли з'явилися проблеми в окремих науках, які потребували зусиль кількох інших наук або галузей знань. Виникли нові напрями, які призвели до руйнування існуючих стереотипів та меж застосування окремих наук, суміжні науки (геофізика, біофізика, астрофізика та інші). В освіті це призвело до популяризації теорії і практики міжпредметних зв'язків, оскільки зміст освіти з реформ 50-х років поступово диференціювався, відбувалось його дроблення на нові окремі предмети, причому як без урахування потреб учнів, так і «протиприродності» мозаїчної картини світу, що складалась в їхній свідомості як результат такого навчання.

Уже наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. така структура змісту суперечила потребам якісної освіти з чіткими результатами, пов'язаними з життям учнів. Усі спроби реформування змісту, які запроваджувались протягом цього періоду, не торкались кількості предметів, зберігали дублювання змісту в деяких із них, що обумовлювало зниження мотивації учнів та інші проблеми радянської освіти періоду кризи СРСР.

Усі означені проблеми, разом з питаннями застарілого змісту шкільної освіти, були успадковані освітньою системою суверенної України. Водночас межа ХХ–ХХІ століть уже характеризувалась виникненням інтеграційних процесів в науковій і освітянській сферах. Насамперед це торкнулося змісту шкільної освіти, де відбулися спроби інтегрування навчальних предметів в єдині цикли, курси, блоки, модулі за спільною метою та спрямованістю і єдиними методологічними засадами.

На межі століть питання інтеграції почали активніше досліджуватись науковцями і впроваджуватись у практику навчання у вигляді інтегрованих курсів варіативної частини навчального плану.

Наприкінці 90-х – на початку 2000-х рр. поняття «інтеграція навчання» в Педагогічному словнику за редакцією М. Ярмаченка тлумачилось як «процес

зближення і зв'язку наук, що відбувається водночас з процесами їх диференціації»⁴³. «Інтеграція змісту освіти» трактується як процес виявлення однотипних сутностей (закономірностей) в елементах змісту навчання та встановлення їх системної цілісності. Інтеграція самостійних предметів чи окремих елементів змісту в єдину цілісну систему відбувається на основі закономірних зв'язків між ними»⁴⁴.

Поняття «міжпредметні зв'язки» у цьому словнику подавалось окремо від інтегрованого навчання і визначалось як «взаємна узгодженість навчальних програм, зумовлена системою наук та дидактичними цілями»⁴⁵. В Українському педагогічному словнику за редакцією С. Гончаренка поняття «міжпредметні зв'язки» майже не відрізнялося від викладеного у М. Ярмаченка й трактувалось як «взаємне узгодження навчальних програм, зумовлене системою наук і дидактичною метою»⁴⁶, проте акцентувалось, що воно відображає комплексний підхід до виховання й навчання, який дає можливість виділити як головні елементи змісту освіти, так і взаємозв'язки між навчальними предметами.

На відміну від понять «інтеграція змісту навчальних предметів», «інтеграція навчального матеріалу», поняття «міжпредметні зв'язки» вживали на той час «у тих випадках, коли один предмет є основним, а відомості з іншого викладаються лише в допоміжній ролі з метою повторення, прискорення процесу навчання чи закріплення знань, умінь і навичок. Натомість інтеграція визначалась як створення нового цілого на основі виявлення однотипних елементів і частин у кількох раніше різних одиницях, пристосування їх у раніше неіснуючій моноліт особливої якості»⁴⁷. О. Я. Савченко, наприклад, розглядала уроки інтегрованого змісту та уроки з використанням міжпредметних зв'язків як різні дидактичні поняття. Міжпредметні зв'язки передбачають включення в урок запитань і завдань з матеріалу інших предметів, що мають допоміжне значення для вивчення певної теми, зокрема, короткочасні моменти уроків, які сприяють глибшому сприйманню та осмисленню якогось конкретного поняття. А під час інтегрованого уроку «учні ознайомлюються зі змістом різних предметів, включаються у несхожі між собою види діяльності, що підпорядковані одній темі»⁴⁸.

Уперше необхідність інтеграції змісту освіти як загального підходу в усіх галузях у процесі реформування освіти було засвідчено ще в першому Державному стандарті базової і повної середньої освіти 2004 р., коли запроваджено освітні галузі, які орієнтували педагогів на можливість гнучкої, варіативної організації змісту⁴⁹.

⁴³ Педагогічний словник / За ред. дійсн. члена АПН України М.Д. Ярмаченка. К. : Педагогічна думка, 2001. С. 229

⁴⁴ Там само, с. 229

⁴⁵ Там само, с. 320

⁴⁶ Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. С. 210

⁴⁷ Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: Підручник для студентів педагогічних факультетів. К. : Генеза, 1999. С. 58

⁴⁸ Там само, с. 261

⁴⁹ Державний стандарт базової і повної середньої освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. N 24. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/24-2004-%D0%BF#Text>

Державним стандартом базової і повної середньої освіти 2011 р. галузева інтеграція зберігалася і була доповнена спільними методологічними засадами організації освітнього процесу, що тепер передбачав запровадження «особистісно зорієнтованого, компетентнісного і діяльнісного підходів, що реалізовані в освітніх галузях і відображені в результативних складових змісту базової і повної загальної середньої освіти»⁵⁰.

Аналіз Державних стандартів базової і повної загальної середньої освіти 2004 та 2011 рр. показав, що формування особистості, яка володіє ключовими компетентностями, зі сформованими ціннісними орієнтаціями, гуманістичним світоглядом є пріоритетним напрямом освіти. Зазначалось, що на рівні стандарту базовий навчальний предмет може вивчатися як інтегрований курс або як курс, побудований за модульним принципом, де кожен модуль реалізує визначений стандартом зміст відповідного компонента освітньої галузі⁵¹.

У дослідженнях українських та зарубіжних дидактів останніх років знаходимо визначення поняття «інтегроване навчання» і розкриття його сутності (С. Гончаренко, І. Козловська⁵²; М. Іванчук⁵³; Т. Mathewson⁵⁴). У джерелах висвітлено і диференційовано висхідні для цієї проблематики поняття «міжпредметна та внутрішньопредметна інтеграція» (В. Андріяшин, Л. Карачун⁵⁵; Г. Васьківська⁵⁶), «горизонтальна та вертикальна інтеграція» (А. Котковець⁵⁷), «змістова й діяльнісна інтеграція» (Т. Пушкарьова, О. Топузов⁵⁸) і т. ін. Багато цікавих праць останнього часу присвячено реалізації інтегрованому навчання у початковій школі (І. Большакова⁵⁹; Л. Ніколенко⁶⁰).

⁵⁰ Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. Постанова Кабінету міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text>

⁵¹ Наприклад, Ремех Т.О. Інтегративний зміст підручника з курсу «Людина і світ». *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. К. : Педагогічна думка, 2013. Вип. 13. С.225–231; Ремех Т.О. Реалізація міжпредметних зв'язків у шкільних підручниках із правознавства. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. К. : Педагогічна думка, 2014. Вип. 14. С. 611–618.

⁵² Гончаренко, С. У., Козловська, І. М. Теоретичні основи дидактичної інтеграції у професійній середній школі. *Педагогіка і психологія*, 1997, №2. С. 9–18.; Козловська, І. М. *Метапредметна інтеграція як засіб формування змісту професійної освіти. Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи*: зб. наук. праць. Львів : ЛДУ БЖД, 2009, С. 71–74.

⁵³ Іванчук, М. Г. Інтегроване навчання: сутність та виховний потенціал (Виховання особистості молодшого школяра в умовах інтегрованого підходу до навчання). Чернівці: Рута. 2004. 360 с.

⁵⁴ Mathewson, T. G. The Teacher's Role in Finland's Phenomenon-Based Learning. The Hechinger Report December 5, 2019. URL : <https://www.kqed.org/mindshift/55006/the-teachers-role-in-finlands-phenomenon-based-learning>

⁵⁵ Андріяшин, В. І., Карачун, Л. В. Забезпечення наступності засобами міжпредметних зв'язків. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 13: Проблеми трудової та професійної підготовки*, 2010, (6). С. 9–13.

⁵⁶ Васьківська Г. (2012). Формування комунікативної компетентності старшокласників на основі засвоєння системи знань про людину. *Наука – школі*, 2012. URL : https://lib.iitta.gov.ua/106519/1/2012_UMiLS_VGO.pdf

⁵⁷ Котковець А.Л. Застосування принципів інтеграції у процесі навчання іноземній мові у ВНЗ. *Новітні освітні технології в контексті Євроінтеграції*. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 14 січня 2015 р. С.83–86. URL : <http://confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1240>

⁵⁸ Пушкарьова, Т. О., Топузов, О. М. Інтегративно-діяльнісна педагогіка: монографія. Київ : Педагогічна думка. 2019. 304 с.

⁵⁹ Большакова І.О. Особливості реалізації міжпредметної інтеграції змісту навчання на уроках у початковій школі. URL : <https://ippo.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2014/05.pdf>

⁶⁰ Ніколенко Л. Т. Нова українська школа: інтеграційний підхід у початковій загальній освіті / Л. Ніколенко // *Початкова освіта*. 2018. № 12, червень. С. 5–7. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/709952/1/.pdf>

Проте багатопредметна структура навчального плану продовжувала переважати, особливо у базовій ланці школи. Наявність у базовій школі до останнього часу від 13 до 17–18-ти навчальних предметів обумовлювала безліч негативних наслідків для досягнення завдань якісної освіти: відсутність умов для формування у дітей цілісного бачення світу, складності у перенесенні знань, умінь і навичок як з предмета на предмет, так і в життя, педагогічний різнобій у вимогах до учнів, підходах до викладання і створенні навчальних матеріалів та багато іншого. Це призводило також до дублювання змісту, перевантаження учнів, поступової втрати ними інтересу до навчання. В цих умовах неможливе й зростання рівня компетентності учнів у різних сферах пізнання і життєвих ситуаціях.

Вихід з цього становища бачився вченими і практиками насамперед у посиленні зв'язків між окремими предметами через постановку відповідних завдань (з опорою на знання і уміння із споріднених предметів) та проведення інтегрованих уроків навіть кількома педагогами. Проте у практиці навчання такий досвід залишався скоріше виключенням, ніж системою. Навіть досвідченим учителям було важко працювати у режимі інтеграції, бо педагогічні виші теж було орієнтовано на підготовку фахівців з окремих предметів (біології, історії та ін.) а не галузей чи широких сфер знання, наприклад, суспільствознавчого або природничого.

Започаткування серйозних спроб реальної міжпредметної інтеграції розпочалися із запровадженням Нової української школи, коли освіту вперше у традиції вітчизняної педагогічної науки і практики почали розглядати крізь призму загальної картини світу, а не поділяючи на окремі предмети. Перехід початкової освіти на якісно новий рівень означав рух від внутрішньопредметної до міжпредметної інтеграції, насамперед змістової⁶¹.

На думку Т. Засекіної, «сьогодні педагогічна інтеграція визначається як провідна ідея сучасної реформи загальної середньої освіти, отже інтегративний підхід (сукупність методологічних способів здійснення інтеграції) має бути провідним і взаємопов'язаним із компетентнісним, особистісно орієнтованим, діяльнісним тощо у теорії та практиці шкільної освіти»⁶². Стало очевидним, що сучасне реформування освіти в Україні виключає ізольоване викладання навчальних предметів, а вимагає створення принципово нових навчальних програм, де освітній процес доцільно орієнтувати на інтегративний підхід. Цей підхід у чинній нині практиці навчання реалізується кількома шляхами як-от: 1) створення і викладання інтегрованих курсів, що поєднують споріднені предмети; 2) проведення інтегрованих уроків (такий урок проводить один вчитель чи кілька вчителів різних предметів); 3) виконання учнями інтегрованих завдань міжпредметного змісту або міжпредметних навчальних проєктів; 4) так звані «тематичні дні», що запроваджені у початковій школі за програмами Нової української школи.

⁶¹ Муфарова З. Інтегроване навчання: тематичний і діяльнісний підходи. Частина 2 / НУШ, 2017. URL : <https://nus.org.ua/articles/integrovane-navchannya-tematychnyj-i-diyalnisnyj-pidhody-chastyna-2/>

⁶² Засекіна, Т.М. Інтеграція в шкільній природничій освіті: теорія і практика: монографія. Київ. 2020. С. 50

Численні відповідні дослідження й досвід інтегрованого навчання останніх років, що його набула початкова школа, засвідчили суттєві переваги інтегрованого навчання над предметним: формування в учнів уявлення про цілісність світу, про взаємозв'язки всіх його явищ і об'єктів; глибоке розуміння учнями навчального матеріалу завдяки його дослідженню з різних точок зору, у різних контекстах; краще усвідомлення зв'язків навчального матеріалу з життям через його цілісне «як у житті» сприйняття та конкретної практичної діяльності; формування звички бачити всі аспекти життя у взаємозв'язку, що сприятиме більш успішному навчанню та самореалізації учнів; «об'єднання зусиль» різних навчальних предметів щодо формування провідної діяльності школяра і забезпечення внеску кожного у розвиток наскрізних умінь, насамперед системного і критичного мислення.

Питання інтеграції змісту базової освіти набули подальшого акцентування під час переходу учнів 5–6 класів до Нової української школи. Це зобов'язало педагогів – дослідників і практиків – забезпечити таку інтеграцію не лише у Державному стандарті базової середньої освіти, програмах різних рівнів (типових, модельних, освітніх і навчальних), підручниках, а й у повсякденній роботі вчителя.

Державний стандарт базової середньої освіти 2020 р. засвідчив необхідність ефективної реалізації компетентнісного підходу з одночасним переходом до інтегрованих курсів і визначив, що сьогодні основним шляхом якісного навчання є галузева міжпредметна інтеграція⁶³. І це зрозуміло, адже компетентнісний підхід у навчанні передбачає набуття учнями міжпредметних комплексів знань, умінь, навичок і цінностей – ключових і предметних компетентностей та наскрізних умінь, що дають їм змогу успішно здійснювати ту чи іншу діяльність. Адже ключова компетентність – це здатність учня застосувати щодо міжпредметного кола проблем знання, вміння, навички, способи діяльності та ставлення, які належать до певного кола навчальних предметів і предметних галузей. Встановлення контент-зв'язків та інтегрування змісту різних галузей і предметів дає змогу формувати в учнів уміння встановлювати всебічні зв'язки між науковими фактами, поняттями, законами, теоріями з відповідних галузей знань. А запровадження міжпредметних способів діяльності учнів забезпечує розвиток наскрізних умінь учнів.

Запровадження Державного стандарту базової середньої освіти (2020 р.) розпочалось із створення Типових освітніх програм з кожної освітньої галузі. Затверджений варіант Типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти (2021 р.)⁶⁴ передбачає в галузі громадянської та історичної освіти інтегровані курси у 5–6 класах (про це йтиметься далі). Але, на жаль, зберігає як можливий варіант викладання окремих традиційних курсів

⁶³ Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886

⁶⁴ Про затвердження типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти. Наказ МОН № 235 від 19.02.2021 року. Додаток 3, 4. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-21#Text>

історії України та всесвітньої історії в 7–9 класах. Незважаючи на значний багаторічний досвід хронологічної синхронізації вивчення цих курсів, нагромаджений вчителями України, такий підхід, на нашу думку, не розв'язує проблем сучасного навчання історії і не є ефективним. Не враховане й інтегрування у зміст єдиного курсу історії елементів громадянської освіти, передбачених Додатками 17–18 Державного стандарту базової середньої освіти (2020 р.). Означене залишається актуальним нерозв'язаним питанням ще й тому, що реальних годин на це навчальним планом не передбачено.

1.4. Як розглядає ідеї інтегрованого навчання сучасна зарубіжна педагогіка

Зарубіжна педагогіка XXI століття приділяє значну увагу розвитку теорії і практики інтегрованого навчання. У документах Організації економічного співробітництва та розвитку відображено завдання освіти перших десятиліть XXI століття: надати учням активність, відчуття цілі й компетентності, які їм потрібні, щоб формувати власне життя і робити внесок у життя інших⁶⁵. Натомість стало очевидним, що важливим викликом для освіти останнього десятиліття є переосмислення ролі знань учня й того, що варто знати. Наприклад, Siri і Google зробили традиційне запам'ятовування предметного контенту застарілим.

Зростає також міжнародний консенсус щодо важливості та визначення компетентностей учнів XXI століття. Сюди входять критичне мислення, спілкування, співпраця, вирішення проблем, творчість, етика та громадянство, міжкультурна компетентність, глобальна обізнаність, адаптивність, а також комп'ютерні та цифрові технологічні можливості⁶⁶. Ключові міжпредметні компетентності, на думку зарубіжних дослідників, є обґрунтованою підставою для об'єднання предметного змісту, оскільки ключова компетентність – це здатність учня застосувати щодо міжпредметного кола проблем знання, уміння, навички, способи діяльності та ставлення, які належать до певного кола навчальних предметів і предметних галузей⁶⁷. Тому важливим напрямом удосконалення освіти є перехід до інтегрованого курикулуму⁶⁸. Він є привабливою, актуальною та ефективною моделлю сучасного змісту й може реально забезпечити не лише формування в учнів названих компетентностей, а й ефективність навчання, узгодженість змісту і методики та уникнення

⁶⁵ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). The future of education and skills: Education 2030. OECD Education Working Papers. 2018, с.2

⁶⁶ EU (2006). Recommendations of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on Key Competences for Lifelong Learning. (2006/962/EC). URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006H0962>; OECD, D. Definition and selection of key competencies-executive

⁶⁷ Mathewson T. G. The Teacher's Role in Finland's Phenomenon-Based Learning. The Hechinger Report December 5, 2019. URL : <https://www.kqed.org/mindshift/55006/the-teachers-role-in-finlands-phenomenon-based-learning> ; Drake SM and Reid JL. 21st Century Competencies in Light of the History of Integrated Curriculum. Front. Educ. 2020

⁶⁸ Jacobs, H. H. Curriculum 21: Essential education for a changing world. 2010. ASCD. URL : https://repository.bbg.ac.id/bitstream/607/1/Curriculum_21_Essential_Education_for_a_Changing_World.pdf

дублювання⁶⁹. Узагальнення напрацювань зарубіжних дослідників дає змогу визначити основні ідеї запровадження інтегрованого навчання⁷⁰ (Таблиця 1).

Таблиця 1.

Актуальні питання запровадження інтегрованого навчання в зарубіжній педагогіці

Основні ідеї	Сутність
	Інтегроване навчання:
<i>Міжпредметні зв'язки</i>	актуалізує можливість системного встановлення міжпредметних зв'язків, що заохочують учнів шукати можливостей побачити, як поняття, навички та знання можна застосовувати в різних предметах; сприяє цілісному розумінню матеріалу і привчає учнів до цілісного сприйняття об'єктів навколишнього світу
<i>Взаємозв'язок із проєктним навчанням</i>	робота учні над глибокими і орієнтованими на практику життя проєктами вимагає від них застосування знань і навичок із багатьох предметів: проєкти надають можливості для співпраці, критичного мислення, розв'язання проблем та творчості ⁷¹
<i>Проблемне навчання</i>	тісно пов'язане з технологією проблемного навчання, оскільки заохочує учнів розв'язувати складні проблеми та завдання, які вимагають від них використання знань і навичок із різних предметів: учні використовують дослідницькі підходи для дослідження й розв'язання проблем реального світу, що сприяє критичному мисленню та застосуванню знань
<i>Дослідження глобальних та міжсекторальних проблем</i>	уможливорює дослідження на уроках міжпредметних тем, ідей, концепцій, які виходять за межі окремих предметів (наприклад, сталий розвиток, глобалізація чи соціальна справедливість) та можуть бути інтегровані в різні предмети, надаючи учням змогу зрозуміти ці теми з різних точок зору
<i>Формувальне/ автентичне оцінювання</i>	передбачає формувальне оцінювання, яке оцінює здатність учнів інтегрувати знання та навички з кількох предметів; завдання, презентації, портфоліо й виставки є прикладами оцінювання, які дають змогу учням продемонструвати своє розуміння і застосування інтегрованих знань
<i>Розвиток навичок співпраці і спілкування</i>	ефективно сприяє розвитку навичок співпраці та спілкування: учні працюють разом у групах/командах, обмінюючись ідеями, перспективами й досвідом, беруть участь у дискусіях, дебатах, презентаціях, формулюючи своє розуміння й аргументацію
<i>Застосування цифрових технологій</i>	стимулює застосування у навчанні цифрових технологій як інструменту для підтримки вивчення різних предметів: учні використовують цифрові ресурси, співпрацюють онлайн, створюють мультимедійні проєкти, беруть участь у віртуальному моделюванні для покращення розуміння й дослідження зв'язків між предметами
<i>Зв'язки з громадою</i>	заохочує учнів встановлювати зв'язки з громадою та контекстами довкілля: екскурсії, запрошені доповідачі, проєкти «обслуговуючого

⁶⁹ Drake SM and Reid JL. 21st Century Competencies in Light of the History of Integrated Curriculum. Front. Educ. 2020

⁷⁰ Пометун О. І. Про актуальні завдання дидактики та методики в контексті європеїзації української освіти. Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта — 2021: інновації в освіті в контексті європеїзації та глобалізації: матеріали V Міжнародної наук.-практ. конференції (Київ, 27–28 травня 2021 р.). С. 314–315. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/726258/>

⁷¹ Наприклад: Condliffe B. Project-Based Learning: A Literature Review. Working Paper. 2017. MDRC.

	навчання» (service learning) і партнерство з місцевими організаціями надають їм можливість застосовувати свої знання й навички поза аудиторією
<i>Практика рефлексивного мислення</i>	заохочує учнів до міркувань над своїм навчальним досвідом, дає можливість встановлювати зв'язки між різними предметними сферами, допомагає учням поглибити своє розуміння, визначити сфери розвитку та визнати цінність інтегративного навчання
<i>Персоналізація та вибір</i>	розпізнає та підтримує інтереси, сильні сторони та стилі навчання учнів: надає учням можливість досліджувати теми, що становлять особистий інтерес, робити вибір у своїх навчальних шляхах і брати на себе відповідальність за своє навчання

Більшість як українських, так і зарубіжних учених вказує, що інтегроване навчання не лише економить навчальний час та позбавляє учнів від перевтоми, а й поживляє освітній процес. Воно забезпечує кожній дитині можливість самостійно досягати певних цілей, творчо самостверджуватися в різних соціальних сферах, що сприяє якісно новому рівню освіти.

Таким чином, інтеграція змісту освіти є підґрунтям формування нового, інтегративного мислення як інструменту активного, творчого освоєння людиною світу. Вона є ефективним і актуальним способом компетентісно орієнтованого навчання учнів XXI століття, що надає їм цілісні знання та наскрізні уміння, необхідні для розв'язання в майбутньому складних глобальних проблем світу.

РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ РОЗРОБЛЕННЯ ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ З ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ «ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО» ДЛЯ 5–6 КЛАСУ

2.1. На яких засадах здійснено інтеграцію предметів громадянської та історичної освітньої галузі в 5–6 класах

Традиційна для вітчизняної школи побудова суспільствознавчого курикулуму за окремими предметами створює небезпеку ізоляції в свідомості учня знань, умінь, навичок і ставлень, отриманих в одному навчальному предметі, від тих, що формуються при вивченні інших. Практика суспільствознавчої освіти (протягом більше 50 років) передбачала викладання окремих предметів галузі: історії України, всесвітньої історії, громадянської освіти, правознавства, етики, тобто була предметоцентричною, отже, основну увагу зосереджували на питаннях внутрішньопредметної інтеграції, що реалізується у межах окремого навчального предмета. Встановлення зв'язків між блоками чи темами навчальної інформації у межах навчального предмета, що і називають послідовною чи внутрішньопредметною інтеграцією, дозволяє учням розуміти систему і логіку змісту предмету. Такі спроби можна прослідкувати у багатьох навчальних програмах та методиках навчання предметів галузі як попередніх років, так і останнього часу. Зрозуміло, що

внутрішньопредметна інтеграція життєво необхідна за умов «крапельної» структури курикулуму, коли уроки з багатьох предметів відбуваються один раз на тиждень. А таке викладання історії у 5–7 класах характерно для базових навчальних планів останніх десятиріч.

Щодо елементів інтегрування змісту предметів галузі (історії України і всесвітньої історії), то у попередньому досвіді української школи навчання базувалось в основному на хронологічній синхронізації вивчення цих традиційних курсів. Повністю інтегрованим, як відомо, був лише курс історії Стародавнього світу у 6-му класі, частково – «Вступ до історії» у 5-му класі. Причому опоненти інтеграції змісту курсів історії в інших класах стверджували, що історія України як окремий предмет дає змогу ефективніше здійснювати патріотичне виховання учнів. Однак підтверджених даних щодо правильності цього твердження немає. Натомість опитування вчителів не показують прямого зв'язку між способом подання змісту шкільної історії і зростанням національної свідомості школярів, на яку впливають й багато інших чинників. З іншого боку, виокремлення національної історії з історії Європи та світу породжує фрагментарність сприйняття учнями історичного процесу, сумніви у значущості подій в Україні на різних етапах її розвитку і навіть перебільшення впливу інших держав, особливо Росії на унікальну українську історію й культуру⁷².

Водночас Державний стандарт базової середньої освіти 2020 р.⁷³ передбачає обов'язкове інтегрування всередині освітньої галузі компонентів як історичного змісту, так і громадянської освіти. Це висуває перед авторами програм і вчителями додаткові запитання, адже зміст громадянської освіти як навчального предмета вже є інтегрованим й містить інформацію з правознавства, філософії, психології, економіки тощо.

Основа для інтеграції предметів усередині галузі безперечно є, оскільки всі вони мають за сферу вивчення/дослідження суспільство як спільність людей, відносини між людьми у суспільстві і окремої людини із суспільством та спільнотами, до яких вона належить. Різниця лише у тім, з якої позиції та чи інша наука розглядає ці процеси й явища: історія з погляду минулого, розвитку у часі і просторі України, Європи чи світу, філософія – з точки зору загальних закономірностей і зв'язків, що визначають цей розвиток, соціологія зосереджується на аналізі суспільних відносин та ін. У цій площині, на нашу думку, і слід шукати основу для інтеграції. Очевидно, що такий підхід може застосовуватись, оскільки у цих предметах:

- об'єкти дослідження однакові або досить близькі (досліджуємо об'єкт із різних сторін, використовуючи навчальний матеріал різних предметів), як ось, наприклад, суспільство, суспільне життя – для всієї сукупності наук, що об'єднані навколо цього;

⁷² Пометун О. І. Навчання історії і громадянської освіти: окремі чи інтегровані курси. *Компетентнісно орієнтоване навчання: виклики та перспективи*: збірник тез III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. К., 2021. С. 180–183. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/724554>

⁷³ Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886

- у навчальних предметах використовуються однакові або близькі методи дослідження предметів та явищ (демонструємо спосіб пізнання дійсності на прикладах з різних предметів);
- те, що пізнається, підпорядковується загальним закономірностям, які вивчаються на уроці (узагальнюємо навчальний матеріал із різних навчальних предметів та пізнаємо більш складну систему).

Усі ці ознаки, що притаманні сукупності предметів галузі громадянської освіти та історії, відкривають можливості для ефективного засвоєння учнями змісту галузі у вигляді інтегрованих курсів. А зміст інтегрованого курсу з історії та громадянської освіти має бути сформований шляхом створення інформаційних блоків навколо виокремлених стрижневих системостворюючих категорій чи ідей змісту, що дають змогу досліджувати їх під кутом зору різних предметів/галузей знань. Про це свідчать і спроби розробки та запровадження таких курсів – це інтегровані курси всесвітньої історії та історії України, освіти з прав людини, власне громадянської освіти та ін.

Отже, за умов реалізації компетентнісного підходу та одночасного скорочення навчального часу на викладання предметів освітньої галузі єдиним шляхом якісного навчання залишається галузева міжпредметна інтеграція. Адже компетентнісний підхід у навчанні передбачає набуття учнями міжпредметних комплексів знань, умінь, навичок й цінностей – ключових і предметних компетентностей й наскрізних умінь, що дозволяють їм успішно здійснювати ту чи іншу діяльність. А це неможливо без встановлення зв'язків і інтегрування у змісті, формах та методах навчання на всіх рівнях освіти, що обумовлює змогу формування в учнів уміння встановлювати всебічні зв'язки між науковими фактами, поняттями, законами, теоріями з різних галузей знань. Тому інтеграція розглядається як дидактична концепція побудови цілісного освітнього процесу, як підхід до розв'язання актуальних освітніх завдань, зокрема й у навчанні історії та громадянської освіти. Йдеться про формування у педагогів й учнів нового, інтегративного мислення як інструменту активного, творчого освоєння людиною світу.

Типовою освітньою програмою (2021 р.) передбачено два інтегрованих курси для адаптаційного циклу (5–6 класи) базового рівня середньої освіти. Перелік модельних навчальних програм цих курсів (наразі їх 7), які поклали початок процесам інтегрування змісту громадянської та історичної освітньої галузі, представлений у Таблиці 2⁷⁴.

Таблиця 2.

Модельні навчальні програми інтегрованих курсів для 5–6 класу

Назва модельної навчальної програми	Автори
«Досліджуємо історію і суспільство (інтегрований курс). 5–6 класи»	Васильків І. Д., Димій І. С., Шеремета Р. В.

⁷⁴ Возна З., Ремех Т. Інтегровані курси з історії громадянської освіти для 5 класу: теоретико-змістовий аналіз. Український педагогічний журнал. 2022, №1. С.41.

«Досліджуємо історію і суспільство (інтегрований курс). 5–6 класи»	Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.
«Досліджуємо історію і суспільство (інтегрований курс). 5–6 класи»	Гісем О. В., Мартинюк О. О., Гісем О. О., Охредько О. Е.
«Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти. 5–6 класи (інтегрований курс)»	Власова Н. С., Желіба О. В., Кронгауз В. В., Секиринський Д. О., Щупак І. Я.
«Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти. 5–6 класи (інтегрований курс)»	Кафтан М. В., Козорог О. Г., Костюк І. А., Мудрий М. М., Селіваненко В. В.
«Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти. 5–6 класи (інтегрований курс)»	Даниленко В. М., Гісем О. В., Мартинюк О. О., Охредько О. Е., Тарасюк Т. Д.
«Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти. 5–6 класи (інтегрований курс)»	Аркуша О. Г., Дяків В. Г., Мудрий М. М., Пастушенко Р. Я., Хлипавка Л. М.

Водночас практика створення інтегрованих предметів і курсів, як і науково-методичного їх забезпечення, ще не набула в Україні достатнього поширення. Тому, працюючи над інтегрованим курсом з історії та громадянської освіти для 5–6 класів «Досліджуємо історію і суспільство», потрібно було схарактеризувати методологію й поетапну стратегію його розроблення.

Насамперед потрібно було визначити, як будуть представлені в новому курсі предмети, що інтегруються. Щоб дати обґрунтовану відповідь на це питання, пригадаємо, що «інтеграція» передбачає об'єднання окремих складників за допомогою певних дій в одне ціле або їх вкладення, вбудовування у вже існуючий цілісний об'єкт. Із цього випливає, що процес інтеграції складників у процесі створення єдиного цілого може відбуватись у двох варіантах:

1) «збірка пазлів», де з окремих рівнозначних частин створюється цілісна картина. У такому випадку кожна з частин однаково важлива для монолітності загальної конструкції;

2) інтеграція у цілісний об'єкт якогось (якихось) елементів, що не змінюють основні первісні характеристики, але додають об'єкту нових властивостей і потенціалу.

Якщо мова йде про об'єднання окремих предметів в один інтегрований курс, виникає питання: яким має бути варіант інтеграції: першим чи другим?, іншими словами, чи буде зміст об'єднано шляхом:

- системного вивчення одного предмета, а всі інші виступатимуть як допоміжні;
- однакового внеску всіх предметів з однаковою кількістю поданої інформації;
- об'єднання елементів інформації з предметів навколо певних навчальних проблем, ідей, категорій.

Ані перший, ані другий варіанти не можуть, на нашу думку, бути використані, оскільки таке об'єднання буде механічним і неефективним з точки зору досягнення освітніх результатів. Очевидно, що міжпредметна інтеграція – це не поєднання, а органічне взаємопроникнення двох або більше предметів, яке за О. Глобіним⁷⁵, має бути побудовано в природному взаємозв'язку навчальних предметів (розділів і тем різних навчальних предметів) на основі провідних наукових положень із послідовним, глибоким і багатограним розкриттям процесів та явищ, що вивчаються. Оскільки за системного підходу інтеграція визначається як процес взаємодії двох або більше систем з метою створення нової, яка набуває нових характеристик завдяки зміні властивостей та зв'язків її елементів, то міжпредметна інтеграція бачиться як взаємопроникнення змісту навчальних предметів, що інтегруються. Тому зміст інтегрованого курсу може бути сформований шляхом створення інформаційних блоків змісту різних предметів (суспільствознавчих наук) навколо виокремлених стрижневих системостворюючих категорій чи ідей змісту, що дають змогу досліджувати їх під кутом зору різних предметів/галузей знань⁷⁶.

Окрім того, зміст освіти складає не лише інформативний матеріал (знання), а й досвід діяльності, який мають набути учні (практичної, творчої, емоційно-ціннісної та ін.), то в нього потрібно включати і відповідні способи їхньої діяльності. Загалом зміст інтегрованого курсу має забезпечити як формування в учнів цілісних зінтегрованих різнобічних уявлень про досліджувані процеси та явища суспільного життя в минулому та сьогодні, а також умінь і навичок дослідження цих явищ з позиції різних наук та здатності оцінювати їх і висловлювати власне ставлення.

Нарешті створення інтегрованого курсу передбачає разом із змістовою (контентною), діяльнісною (тобто застосування у навчанні видів і форм діяльності учнів, які є міжпредметними) й ціннісно-сміслову інтеграцію (спрямованість курсу на формування в учнів ставлень і смислів, які є важливими для всіх об'єктів та явищ дійсності, що складають інтегрований зміст)⁷⁷.

Аналіз джерел засвідчує, що такий підхід реалізований у початковій школі НУШ, де інтеграція навчального матеріалу з різних навчальних предметів відбувається, як правило, навколо певного об'єкту чи явища довкілля, або для розв'язання проблеми міжпредметного характеру, або для створення творчого продукту⁷⁸.

⁷⁵ Глобін О.І. Міжпредметні зв'язки в умовах профільного навчання математики: методичний посібник / О.І.Глобін. Київ : Педагогічна думка. 2012. 88 с.

⁷⁶ Пометун О. І., Гупан Н. М. Методологія створення інтегрованого курсу з історії та громадянської освіти для 5-го класу (на прикладі модельної програми й підручника «Досліджуємо історію і суспільство»). *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. 2022. Вип.28, С. 118–132. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/731919/>

⁷⁷ Пометун О. І. Інтегроване навчання історії: підходи і проблеми. *Актуальні проблеми історичної освіти*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 березня 2021 року) ХДУ, м. Херсон, Україна. 2021. С.51–55. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/725054>

⁷⁸ Большакова І. О. (2018). Особливості реалізації міжпредметної інтеграції змісту навчання на уроках у початковій школі. URL : <https://ippo.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2014/05/.pdf>; Ніколенко Л. Т. Нова українська школа: інтеграційний підхід у початковій загальній освіті. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/709952/1.pdf>

Модельна навчальна програма інтегрованого курсу з історії та громадянської освіти для 5–6 класів «Досліджуємо історію і суспільство» (далі МНП), розроблена співробітниками відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України О. Пометун, Т. Ремех, Ю. Малієнко, П. Мороз, визначила освітню мету курсу як розвиток в учнів самоідентичності, почуття власної гідності через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, приналежності до України, українського народу, спільних історичних, політичних і духовно-культурних цінностей, формування свобод людини⁷⁹. Серед важливих характеристик МНП зазначимо, що вона:

- дає змогу повністю реалізувати всі результати Державного стандарту базової середньої освіти з історії та громадянської освіти в адаптаційному циклі;
- забезпечує формування компетентностей і наскрізних умінь учнів;
- логічно поєднує історичний і громадянознавчий складники змісту;
- враховує знання, уявлення і уміння учнів, здобуті у початковій школі;
- доступна молодшим підліткам за змістом і повністю відповідає особливостям адаптаційного циклу базової освіти;
- зорієнтована на активну навчально-пізнавальну діяльність дітей.

Державний стандарт базової середньої освіти визначає предмети і курси для 5-го класу як адаптаційні. Це обумовлює потребу дотримання наступності між початковим й базовим освітніми рівнями, врахування психолого-педагогічних особливостей молодших підлітків, певну початковість, елементарність змісту предметів та курсів і тих вимог, які висуваються до обов'язкових результатів навчання учнів. Тому зміст курсу має пропедевтичний (вступний) характер, що визначає принципи відбору змісту та стилістичні особливості його подачі:

- історичні події та явища, життєдіяльність людей подаються фрагментарно, скорочено;
- основна увага зосереджується на формуванні в учнів початкових уявлень про минуле та сьогодення й елементарні вміння роботи з джерелами інформації;
- відбір запропонованих історичних фактів, подій, персонажів тощо збалансовано як з погляду всесвітньої/національної/регіональної історії, так і полікультурності, багатоперспективності минулого й сьогодення;
- розділи курсу, запропоновані для 5 класу, дають учням змогу послідовно опанувати відповідну інформацію і початкові вміння, ставлення, що формують основу їхньої подальшої громадянської та історичної освіти;
- історичний та громадянознавчий складники логічно поєднані й тісно переплетені у навчальному матеріалі;

⁷⁹ Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В. Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти. URL : https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Doslidzhuyemo.istoriyu.susp.5-6-kl._intehr.kurs._Pometun.ta.in.14.07.pdf

- зміст курсу спрямовано на розвиток у школярів інтересу до предмета та мотивації до його вивчення.

Програмою визначені очікувані результати навчання учнів до кожного розділу, зорієнтовані на формування відповідних компетентностей і наскрізних умінь учнів відповідно Державного стандарту базової середньої освіти в логічному поєднанні знаннєвого, смислового й діяльнісного компонентів. Також програмою визначені основні види навчальної діяльності учнів, конкретизовані під зміст кожного з розділів курсу.

Від загальних характеристик програми перейдемо до теоретичних підстав створення цього курсу, який природньо і логічно поєднує елементи різних предметів, сприяє створенню в учнів цілісної картини життя суспільства й не «дискримінує» з точки зору змісту жоден з інтегрованих у курсі предметів. Опишемо такі підстави.

У Державному стандарті базової середньої освіти 2020 р. основу для інтеграції змістових блоків складають вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів (групи результатів навчання учнів, що охоплюють споріднені загальні результати) історії та громадянської освіти, які перегукуються з наскрізними змістовими лініями, названі у Додатку 17 Державного стандарту «базовими знаннями». Основою цих вимог є формування ключових компетентностей і наскрізних умінь учнів засобами цієї освітньої галузі. Щоб забезпечити досягнення учнями кожного з цих результатів на тому чи іншому етапі навчання, вони мають опанувати комплексом міжпредметних знань, умінь і ставлень (діяльнісний складник інтеграції).

Аналіз вимог до обов'язкових результатів навчання учнів історії та громадянської освіти в Додатку 17 Державного стандарту базової середньої освіти 2020 р.⁸⁰ дає змогу визначити сукупність змістових блоків (поняття, категорії, ідеї), навколо яких будується кожна інтегрована тема у програмі курсу. Ця сукупність по суті складає знаннєвий складник компетентностей учнів, що формується засобами освітньої галузі. Явища суспільного життя сьогодення та в минулому, позначені цими міжпредметними поняттями, можуть розглядатись в одному тематичному блоці (розділі курсу, параграфі, на уроці), причому з урахуванням особливостей методів дослідження окремих наук: історії, філософії, політології чи правознавства.

Нарешті, у вимогах до обов'язкових результатів навчання учнів частково закладені (описані) й бажані ціннісні орієнтації/ставлення учнів. Наприклад, таке формулювання як «дотримується демократичних принципів, конструктивно взаємодіє з іншими особами, спільнотою закладу освіти, місцевою громадою і суспільством, долучається до розв'язання локальних, загальнонаціональних і глобальних проблем, усвідомлює необхідність утвердження верховенства права й дотримання правових норм для забезпечення сталого розвитку суспільства», означає, що для учня демократія, громадянська участь, конструктивна співпраця на різних рівнях, верховенство

⁸⁰ Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886

права тощо мають бути особистими цінностями. Деякі результати взагалі сформульовані більше як ціннісні орієнтації та установки, що мають врегульовувати поведінку учнів, наприклад, «усвідомлює власну гідність, ... поважає права і гідність інших осіб, виявляє толерантність...»⁸¹.

2.2. Якою є стратегія реалізації внутрішньогалузевої інтеграції в курсі «Досліджуємо історію і суспільство»

Виходячи з викладених міркувань, модельна навчальна програма курсу «Досліджуємо історію і суспільство» поєднує елементи історичної, правової, економічної, соціологічної, політологічної, етичної, соціально-психологічної інформації, елементи природознавчих, літературних та математичних знань, а, отже, реалізує внутрішньогалузеву і міжгалузеву інтеграцію.

Основу контентної інтеграції МНП інтегрованого курсу з історії та громадянської освіти для 5–6 класів «Досліджуємо історію і суспільство» складає тематичний принцип, який передбачає, що у кожній темі міжпредметну інформацію інтегровано навколо головних понять, категорій та ідей змісту. В Таблиці 3 на конкретних прикладах показано, яким чином автори здійснили у МНП для 5-го класу тематичну інтеграцію змісту не лише предметів галузі, а й деяких елементів знань з інших галузей. Етапами цієї діяльності були:

- аналіз вимог до обов'язкових результатів за Державним стандартом базової середньої освіти⁸² (колонка 1 Таблиці);
- визначення основних понять, категорій, ідей, які опановуватимуть учні в конкретній темі (колонка 2 Таблиці);
- співвіднесення їх з категоріями базових знань. Причому ці поняття, ідеї можуть відповідати як вмісту галузі історичної й громадянської освіти, так і інших галузей (колонка 3 Таблиці);
- формування інтегрованої теми у модельній програмі (колонка 4 Таблиці).

Таблиця 3.

Змістова інтеграція у МНП для 5 класу інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство»

Вимоги до обов'язкових результатів за Державним стандартом учень/учениця:	Основні міжпредметні поняття, категорії, ідеї, якими має оперувати учень у відповідності до обов'язкових результатів	Базові знання/змістові лінії	Приклади наскрізних понять, навколо яких інтегровано зміст у МНП
1) мислить історико-хронологічно, орієнтується в	Історія, хронологія, історичний час. Причина, наслідок. Подія, явище, процес	Людина і природа; людина і світ матеріальних речей; людина і	Синхронність і послідовність подій в історії. Хронологія. Відлік історичного

⁸¹ Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886, с.11

⁸² Там само, с.11

історичному часі, встановлює причино-наслідкові зв'язки між подіями, явищами і процесами, діяльністю людей та її результатами в часі, виявляє зміни і тривалість у житті суспільства	Діяльність людей та її результати Зміни в житті суспільства	суспільство; людина і влада; людина й світ уявлень та ідей	часу. Лінія часу. Основні періоди історії людства
2) мислить геопросторово, орієнтується в соціально-історичному просторі, виявляє взаємозалежність розвитку суспільства, господарства, культури і навколишнього природного середовища	Географічний, соціальний та історичний простір Розвиток суспільства, господарства, культури у залежності від навколишнього природного середовища	Людина і природа; людина й світ матеріальних речей; людина і суспільство	Людина у просторі життєдіяльності. Географічний та історичний простір. Історичні події у просторі. Взаємодія людини і природи.
3) мислить критично, працює з різними джерелами інформації та формулює обґрунтовані запитання	Джерело інформації Історичне джерело Достовірність джерела	Людина і світ уявлень та ідей	Джерела інформації та їх види. Первинні й вторинні історичні джерела.
4) мислить системно, виявляє взаємозв'язок, взаємозалежність та взаємовплив історичних подій, явищ, процесів, постатей у контексті відповідних епох; розуміє множинність трактувань минулого і сучасного та зіставляє їх інтерпретації;	Система, зв'язок, вплив. Зв'язок між історичними подіями, явищами, процесами, діяльністю людей у контексті відповідної епохи	Людина й світ уявлень та ідей, людина і суспільство	Історичні події і процеси. Причини, приводи, результати і наслідки історичних подій, явищ, процесів. Історичні постаті
5) усвідомлює	Гідність людини	Людина і	Людина – неповторна

власну гідність, реалізує власні права і свободи, поважає права й гідність інших осіб, виявляє толерантність, протидіє проявам дискримінації;	Права і свободи людини Толерантність Дискримінація	суспільство; людина й влада; людина й світ уявлень та ідей	особистість. Гідність людини Людина серед людей. Суспільство Людські спільноти та їх розмаїття. Самоідентифікація людини
б) дотримується демократичних принципів, конструктивно взаємодіє з іншими особами, спільнотою закладу освіти, місцевою громадою і суспільством, долучається до розв'язання локальних, загальнонаціональних і глобальних проблем, усвідомлює необхідність утвердження верховенства права і дотримання правових норм для забезпечення сталого розвитку суспільства.	Демократичні принципи комунікації Конструктивна взаємодія Місцева громада Участь у розв'язанні проблеми громади суспільства: локальні, загальнонаціональні, глобальні. Правова норма Верховенство права. Сталий розвиток	Людина і суспільство; людина і влада; людина й світ уявлень та ідей. людина і природа	Утворення держави Україна. Віхи становлення української державності. В'ячеслав Чорновіл.

Операційний/діяльнісний складник формування компетентностей учнів формується у МНП на основі таких частин Державного стандарту як конкретні результати навчання учнів, що визначають їх навчальний прогрес в адаптаційному циклі, та орієнтири для оцінювання, на основі яких має визначатись рівень досягнення учнями результатів навчання на завершення відповідного циклу. Ці компоненти складають основу діяльнісної інтеграції, визначаючи конкретну сукупність умінь і видів діяльності учнів, які дозволяють їм опанувати відповідний міжпредметний зміст. У МНП ця сукупність представлена у вигляді очікуваних результатів засвоєння кожного розділу змісту. Проілюструємо це прикладом фрагмента МНП для 5-го класу. У Таблиці 4 представлені два розділи МНП, де ілюструється, які вміння/навички мають бути сформовані в учнів та на якому змістовому матеріалі.

Таблиця 4.

**Операційна/діяльнісна інтеграція у МНП для 5 класу
інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство»**

Очікувані результати навчання учнів	Пропонований зміст інтегрованого курсу
Вступ. ЛЮДИНА. СУСПІЛЬСТВО. ІСТОРІЯ	
Учень/учениця: <i>Розповідає про</i> унікальність і неповторність кожної людини, зв'язок людини і суспільства. <i>Пояснює, як</i> погляди та потреби людей сьогодні і в минулому пов'язані з подіями їхнього життя, станом суспільства. <i>Розрізняє</i> локальні, регіональні, національно-культурні спільноти, <i>співвідносить/ідентифікує</i> себе з ними. <i>Описує та характеризує</i> себе за належністю до різних спільнот. <i>Пояснює, як</i> людина своєю діяльністю впливає на різні спільноти. <i>Пояснює</i> термін «історія» в різних значеннях, про що і про кого розповідає історія як наука. <i>Розповідає</i> хто такі історики, що досліджує історія світу та України. <i>Обґрунтовує</i> присутність минулого в сучасності, взаємопов'язаність минулого, теперішнього і майбутнього. <i>Висловлює судження</i> щодо вивчення історії свого народу і країни та збереженні пам'яті про минуле. <i>Самостійно використовує підручник</i> як джерело знань, <i>коментує</i> його текст під час читання, <i>складає</i> запитання до нього.	Людина – неповторна особистість. Гідність людини. Людина серед людей: в родині, громаді, суспільстві. Належність до українського народу і української держави. Людські спільноти та їх розмаїття. Самоідентифікація людини. Історія як минуле людини і суспільства. Історія – наука про минуле суспільства. Історичні дослідження. Історія України – частина європейської та світової історії. Історія «малої» батьківщини.
Розділ 1. ІСТОРИЧНИЙ ЧАС І ПРОСТІР	
Учень/учениця: <i>Пояснює</i> різницю між одиницями вимірювання історичного часу і співвідносить їх (рік – століття – тисячоліття). <i>Установлює</i> одночасність подій в історичному просторі, тривалість подій, явищ, процесів та їх часову віддаленість одних від одних (у межах теми, з допомогою вчителя). <i>Установлює</i> послідовність історичних подій за допомогою лінії часу. <i>Пояснює, як</i> географічне положення впливає на спосіб життя і світогляд людей. <i>Виявляє</i> вплив діяльності людини на навколишнє середовище. <i>Розрізняє</i> поняття «географічний» та «історичний» простори.	Синхронність і послідовність подій в історії. Хронологія. Відлік історичного часу. Лінія часу. Основні періоди історії людства. Людина у просторі життєдіяльності. Географічний та історичний простір. Історичні події у просторі. Взаємодія людини і природи. Історична мапа. Україна та її сусіди на географічних та історичних картах. Локальна історія.

<i>Виокремлює</i> основні елементи карти та пояснює їх значення. <i>Визначає</i> орієнтацію об'єктів відносно сторін світу, суб'єкта спостереження. <i>Розрізняє</i> умовні позначки на географічній та історичній карті. <i>Ідентифікує</i> на різних картах кордони України та її сусідів, етнографічні регіони України. <i>Пояснює</i> окремі географічні назви та їхнє історичне походження. <i>Співвідносить</i> дані карти з іншими джерелами інформації (розповідь учителя, текст книжки, візуальні джерела тощо)	Суверенна Україна та сусідні держави на карті світу та Європи. Етнографічні регіони України. Географічні назви в історії.

Діяльнісна інтеграція має забезпечуватись відповідною організацією навчання учнів, оскільки визначені вміння/навички формують тільки в процесі активного навчання. Тому в МНП представлені також рекомендовані види активностей учнів, організуючи які вчитель може забезпечити ефективне формування цих умінь. Серед рекомендованих авторами МНП такі види активностей:

- *підготовка* учнями коротких (1-2 хв.) *усних повідомлень*, які підвищують їхню зацікавленість матеріалом та сприяють розвитку низки наскрізних умінь і ключових компетентностей;
- *пошукові завдання*: пошук учнями інформації в різних джерелах (підручнику, довідниках, Інтернет-джерелах тощо), систематизація, оцінювання якості та достовірності інформації;
- *практичні завдання*: розв'язання і складання хронологічних задач, креслення схем і таблиць, заповнення контурних карт, створення медіа текстів із допомогою вчителя тощо за зразком та самостійно;
- *завдання для розвитку критичного та системного мислення*: аналіз і оцінка інформації різноманітних джерел; формулювання запитань до джерела в цілому та поданої в ньому інформації; розрізнення фактів і суджень в запропонованому тексті/медіа; оцінка достовірності, надійності та повноти запропонованих/знайдених джерел;
- *творчі завдання*: створення нових навчальних продуктів, поєднуючи набуті знання і вміння з особистісними поглядами на історичне минуле й сьогодення: віртуальні екскурсії; усні/письмові твори-роздуми, малюнки, макети, рольові, імітаційні ігри тощо;
- *обговорення та дискусії* на основі відкритих та контроверсійних питань історії й суспільного життя: висловлення власних суджень щодо тих чи тих історичних особистостей, вчинків людей, підбір аргументів для захисту власної позиції, участь в обговоренні з дотриманням правил дискутування, діалоги з переконанням інших;
- *індивідуальні/групові проекти*: планування власної діяльності на певний проміжок часу, планування співпраці з іншими у проекті, дослідницька

діяльність, співпраця з реалізації проєкту та досягнення результатів, презентація результатів проєкту.

Проілюструємо на прикладі двох розділів, як співвідносяться очікувані результати навчання учнів та рекомендовані конкретні види активностей у МНП (Таблиця 5).

Таблиця 5.

Види діяльності учнів для забезпечення операційно/діяльнісної інтеграції у МНП для 5 класу інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство»

Очікувані результати навчання учнів	Орієнтовні види навчальної діяльності
Вступ. ЛЮДИНА. СУСПІЛЬСТВО. ІСТОРІЯ	
Учень/учениця: <i>Розповідає про унікальність і неповторність кожної людини, зв'язок людини і суспільства.</i> <i>Пояснює, як погляди та потреби людей сьогодні і в минулому пов'язані з подіями їхнього життя, станом суспільства.</i> <i>Розрізняє локальні, регіональні, національно-культурні спільноти, співвідносить/ідентифікує себе з ними.</i> <i>Описує та характеризує себе за належністю до різних спільнот.</i> <i>Пояснює, як людина своєю діяльністю впливає на різні спільноти.</i> <i>Пояснює термін «історія» в різних значеннях, про що і про кого розповідає історія як наука.</i> <i>Розповідає хто такі історики, що досліджує історія світу та України.</i> <i>Обґрунтовує присутність минулого в сучасності, взаємопов'язаність минулого, теперішнього і майбутнього.</i> <i>Висловлює судження щодо вивчення історії свого народу і країни та збереженні пам'яті про минуле.</i> <i>Самостійно використовує підручник як джерело знань, коментує його текст під час читання, складає запитання до нього.</i>	<i>Короткі повідомлення учнів:</i> розповідь про себе, минуле і сьогодення родини, зокрема, в контексті належності до різних спільнот. <i>Пошукові завдання:</i> З'ясування значення понять «людина», «ідентичність», «родина», «грумада», «суспільство», «історія», «історики», «спільноти» (самостійно та/або з допомогою вчителя); створення хмарин слів до понять: «людина», «історія», «мала» батьківщина. Аналіз структури і можливостей підручника. <i>Творчі завдання (індивідуально, в парах/групах):</i> Інтерв'ювання батьків/представників родини: до яких спільнот належать представники нашої родини? Що притаманно цим спільнотам? Як це відображається в житті нашої родини? <i>Обговорення та дискусії (орієнтовні теми):</i> Як я розумію унікальність та неповторність кожної людини? Для чого потрібно вчити історію? Де я можу побачити і почути історію? Як минуле присутнє в моєму житті сьогодні? Що об'єднує людей в спільноту? Що для мене значить «мала» батьківщина?
Розділ 1. ІСТОРИЧНИЙ ЧАС І ПРОСТІР	
Учень/учениця: <i>Пояснює різницю між одиницями вимірювання історичного часу і співвідносить їх (рік – століття – тисячоліття).</i>	<i>Короткі повідомлення учнів:</i> Як я веду відлік часу (день, тиждень, місяць, рік)? Які віхи історії мого життя, або життя моєї родини (за сімейними архівами/світлинами)?

<i>Установлює</i> одночасність подій в історичному просторі, тривалість подій, явищ, процесів та їх часову віддаленість одних від одних (у межах теми, з допомогою вчителя). <i>Установлює</i> послідовність історичних подій за допомогою лінії часу. <i>Пояснює</i>, як географічне положення впливає на спосіб життя і світогляд людей. <i>Виявляє</i> вплив діяльності людини на навколишнє середовище. <i>Розрізняє</i> поняття «географічний» та «історичний» простори. <i>Виокремлює</i> основні елементи карти та пояснює їх значення. <i>Визначає</i> орієнтацію об'єктів відносно сторін світу, суб'єкта спостереження <i>Розрізняє</i> умовні позначки на географічній та історичній карті. <i>Ідентифікує</i> на різних картах кордони України та її сусідів, етнографічні регіони України. <i>Пояснює</i> окремі географічні назви та їхнє історичне походження. <i>Співвідносить</i> дані карти з іншими джерелами інформації (розповідь учителя, текст книжки, візуальні джерела тощо).	Де ми живемо (характеристика географічного та історичного простору з допомогою вчителя)? Які назви мого села/селища/міста походять з минулого? <i>Пошукові завдання:</i> З'ясування значення понять «хронологія», «географія», «період», «простір життєдіяльності», «тисячоліття», «століття» (самостійно та/або з допомогою вчителя); Складання речень, ребусів, кросвордів із тем розділу. <i>Практичні завдання:</i> Розв'язання хронологічних задач/завдань із тем розділу; Креслення і позначки на лінії часу, пов'язані, зокрема, і з місцевою історією; Читання легенди карти, опрацювання контурних карт за темами розділу. <i>Творчі завдання</i> (індивідуально, в парах/групах): Уявна екскурсія етнографічними регіонами України; Історико-літературний екскурс «Як в українських прислів'ях віддзеркалене ставлення до часу та простору». <i>Обговорення та дискусії</i> (орієнтовні теми): Як пов'язані географічні чинники, навколишнє середовище та спосіб життя і світогляд людей? Як історична карта допомагає описати і зрозуміти історичну подію? Чи впливають люди на довкілля? Якщо так, то як саме? <i>Проекти</i> (індивідуальні/групові): Віхи історії моєї родини/громади; Географічне розташування та історичне походження мого села/селища/міста; Минуле в сьогоденні: про що розповідає топоніміка.

Таким чином, досвід розроблення інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» з історії та громадянської освіти дає змогу визначити основні етапи створення вмісту таких курсів, серед яких такі:

- аналіз вимог Державного стандарту щодо результатів навчання учнів на тому чи іншому етапі;
- визначення міжпредметних наскрізних/системоутворюючих понять, категорій, ідей, що мають опанувати учні в конкретній темі у відповідності до завдань циклу освіти (адаптаційному, предметному, профільному);
- визначення конкретних результатів навчання учнів інтегрованої теми та формування вмісту теми у модельній програмі.

Безумовно для продовження такої роботи потрібні ґрунтовні дослідження насамперед питань проєктування і використання засобів навчання, методики організації навчання та оцінювання результатів навчання інтегрованих курсів з урахуванням їх специфіки.

2.3. На яких принципах слід здійснювати внутрішньогалузеву інтеграцію

Для створення цілісного освітнього продукту, яким є інтегрований курс, важливою була розробка вихідних принципів здійснення інтеграції.

Реалізована в інтегрованому курсі «Досліджуємо історію і суспільство» (5–6 класи) інтеграція насамперед спиралась на принцип об'єднання елементів інформації з предметів/наук навколо виокремлених стрижневих системостворюючих категорій чи ідей змісту, що дають змогу досліджувати їх під кутом зору різних предметів/галузей знань із послідовним, глибоким і багатограним розкриттям процесів і явищ, що вивчаються. Такі категорії були відібрані на основі змісту громадянської та історичної освітньої галузі за Державним стандартом базової середньої освіти (2020 р.). Наприклад, до них було віднесено такі як-от: історія, хронологія, історичний час і простір; причина, наслідок, подія, явище, процес; діяльність людей та її результати, зміни в житті суспільства тощо.

У МНП, а потім у підручниках інтегрованого курсу для 5-го і 6-го класу ці ідеї та категорії розкривались на конкретному матеріалі з відповідного предмета/предметів. Так, поняття «історичний простір» пояснювалось на матеріалі історичних подій, водночас супроводжувалось формуванням уявлень учнів про сучасний світ в його історико-географічному вимірі, зокрема з позиції взаємодії людини і природи. Наприклад, у темі в 5-му класі, де учень має навчатись мислити геопросторово, орієнтуватись у соціально-історичному просторі, поєднаний матеріал з географії (поняття «простір», «природні умови», «територія» та ін.), історії (поняття «історичний простір», «природні умови розвитку цивілізації», соціології («життєвий простір», «громадський простір», «вільний доступ до громадського простору»). Внаслідок такого підходу учням забезпечено можливість опанувати зміст освітньої галузі за вимогами Державного стандарту базової середньої освіти. Це дає підстави стверджувати, що інтеграція значно збільшує інформативну ємність уроку.

Логіка поєднання елементів змісту різних предметів вибудовувалась за принципом органічного взаємопроникнення, природного взаємозв'язку навчальних предметів (розділів і тем із різних наук). Наприклад, поняття «історичні джерела» пов'язано в курсі з поняттям «інформація», «джерела інформації», на чому базується відпрацювання учнями навичок аналізу джерел та їх оцінки. В основу такої логіки було покладено постійний перехід від минулого до подій і явищ сучасності, коли в минулому шукаємо зародки сучасності, а у сучасності – прояви минулого.

Нарешті при створенні інтегрованого курсу було реалізовано принцип поєднання контент-орієнтованої, діяльнісної та ціннісно-сислової інтеграції⁸³, що відображено у МНП, де подано як перелік змістових сюжетів курсу, так і рекомендовані види навчальної діяльності учнів на уроках, описані нами вище.

Можна стверджувати, що здійснення міжпредметної інтеграції навчального матеріалу в інтегрованому курсі з історії та громадянської освіти базується на таких принципах як: 1) органічне взаємопроникнення, природній взаємозв'язок навчальних предметів (розділів і тем із різних наук); 2) об'єднання елементів інформації з предметів навколо виокремлених стрижневих системостворюючих категорій/ідей змісту, що дають змогу учням досліджувати їх під кутом зору різних предметів/галузей знань із послідовним, глибоким і багатогранним розкриттям процесів і явищ, що вивчаються; 3) поєднання змістової, діяльнісної та ціннісно-сислової інтеграції.

Означені принципи мають бути основою побудови будь-якого інтегрованого курсу громадянської та історичної освітньої галузі не лише на адаптаційному, а й на предметному циклі базового рівня навчання.

2.4. Якими є структура та особливості інтегрованого змісту курсу «Досліджуємо історію і суспільство» у 5-му та 6-му класі

Першою важливою характеристикою змісту курсу «Досліджуємо історію і суспільство»⁸⁴ є його інтегрований вміст. МНП інтегрує інформацію предметів всередині освітньої галузі: історії України, всесвітньої історії та громадянської освіти. Складником її змісту також є інформація інших освітніх галузей: соціальної і здоров'язбережувальної (наприклад, взаємодія в оточенні, громаді, суспільстві; наслідки впливу людини на довкілля); математичної (наприклад, відлік часу в історії, римські і арабські цифри, хронологічні задачі); інформатичної (наприклад, пошук інформації в інтернет-джерелах); мовно-літературної (наприклад, поняття медіатексту, фольклор як історичне джерело); природничої (наприклад, взаємодія людини і природи на різних історичних етапах; технологічної (наприклад, винаходи в галузі техніки в різні історичні періоди, розвиток науки); мистецької (робота з зображеннями скульптур, архітектурних пам'яток, творів живопису) тощо⁸⁵.

⁸³ Пометун О. І. Інтегроване навчання історії: підходи і проблеми. *Актуальні проблеми історичної освіти*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 березня 2021 року) ХДУ, м. Херсон, Україна. 2021. С. 51–55. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/725054>

⁸⁴ Текст програми та презентація: <https://osvita.ua/school/program/program-5-9/83124/>

⁸⁵ більше див.: 1) Пометун О., Гупан Н. Методологія створення інтегрованого курсу з історії та громадянської освіти для 5-го класу (на прикладі модельної програми й підручника «Досліджуємо історію і суспільство»). *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. 2022. Вип.28, С. 118–132. URL : <https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/view/196>; 2) Пометун О. І. Інтегровані курси як перспективний напрям розвитку змісту середньої освіти. *VI Геретівські читання*: наукові статті, тези доповідей та інші наукові матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 03 червня 2022 року, Тернопіль. С. 248–251. URL : <file:///C:/Users/admin/Downloads.pdf>; 3) Возна З., Ремех Т. Інтегровані курси з історії та громадянської освіти для 5 класу: теоретико-змістовий аналіз. *Український педагогічний журнал*. №1, 2022. С.40–52. URL : <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/index>; 4) Ремех Т. О. Розвиток громадянськості п'ятикласників засобами інтегрованого курсу. *Особистість на шляху до духовних цінностей: інноваційна практика, набутий досвід*: збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. Рівне : РОІППО, 2022. С.87–92. URL : <https://www.roippo.org.ua/activities/research/conferenc.php/7118/>; 5) Малієнко, Ю. Інтеграція як концепт сучасного

Відповідно до МНП, зміст інтегрованого курсу для 5-го класу складається із вступу та п'яти розділів. Вони містять переліки певних історичних та/або громадянознавчих сюжетів і уможливають послідовне опанування учнями відповідною інформацією, оволодіння ними початковими предметними вміннями, що є основою їхньої подальшої історичної та громадянської освіти.

Друга риса – це пропедевтичний характер змісту курсу. Відповідно до цього курс не передбачає систематичного викладу інформації про минуле та сьогодення, а історичні та суспільно значимі факти, події, явища, процеси подано фрагментарно. Їх відбір здійснено з урахуванням положень методичної науки щодо необхідності збалансованого представлення як фактів національної і регіональної історії, так і показу багатоаспектності соціальної, політичної історії, історії культури й повсякденності, тенденцій теперішнього часу.

Розглянемо структуру змісту курсу у 5-му і 6-му класах, адже вони мають свої особливості.

Вступ до курсу 5-го класу, що його розпочинає тема «Людина. Суспільство. Історія», передбачає актуалізацію знань та уявлень учнів, зокрема, і з початкової школи. Логіка змісту Вступу розгортається в трьох аспектах: 1) від людини як особистості, гідності людини через людину в суспільстві до людських спільнот та їх розмаїття; 2) від історії як минулого людини через науку історію до історичних досліджень; 3) від уявлення про історію України як складника історії Європи та світу до розуміння, що таке історія мого краю.

Основними очікуваними результатами учнів є такі:

- *розповідати* про унікальність і неповторність кожної людини, зв'язок людини і суспільства; хто такі історики, що досліджує історія світу та України;
- *пояснювати*, що таке гідність людини (з допомогою вчителя); як погляди та потреби людей сьогодні і в минулому пов'язані з подіями їхнього життя, станом суспільства; як людина своєю діяльністю впливає на різні спільноти; що означає термін «історія» в різних значеннях, про що і про кого розповідає історія як наука;
- *розрізняти* локальні, регіональні, національно-культурні спільноти, *співвідносить* себе з ними;
- *описувати* та *характеризувати*: себе за належністю до різних спільнот
- *обґрунтовувати* присутність минулого в сучасності, взаємопов'язаність минулого, теперішнього і майбутнього;
- *висловлювати судження* щодо вивчення історії свого народу і країни та збереженні пам'яті про минуле;
- *поводитися* з повагою до гідності інших осіб;

підручникотворення. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. К., 2021. Вип. 27. С.123–131. URL : https://lib.iitta.gov.ua/20PSP_2_2021_web.pdf; 6) Малієнко Ю. Б. Інтегративний підхід до навчання історії в закладах загальної середньої освіти. *Шості Геретівські читання* : наукові статті, тези доповідей та інші матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, Україна, 03 червня 2022 року). Науковий, методичний, інформаційний збірник Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти. Тернопіль : ТОКІППО, 2022. С. 185–187. URL : <https://drive.google.com/file/d/1XoGEx0iqwtSdTKDPNw8cwN7eHri-lM1Q/view>

- *самостійно використовувати підручник як джерело знань, коментувати його текст під час читання, складати запитання до нього.*

Перший розділ курсу «Історичний час і простір» умовно складається з трьох змістових одиниць, що фактично відповідають на запитання «коли», «яким чином» і «де» вивчається історія. Спочатку передбачено розгляд учнями таких питань як синхронність й послідовність подій в історії, хронологія, час та його відлік, лінія часу та одиниці вимірювання історичного часу. Учні також отримують загальне уявлення про основні періоди історії людства.

Потім вони знайомляться з поняттями простору життєдіяльності людини, географічним та історичним простором, історичною мапою та розмірковують над питанням взаємодії людини і природи. А далі передбачено опанування учнями інформацією про розташування України, її кордони з сусідніми державами в минулому і тепер. Учні отримують також знання про етнографічні регіони України та географічні назви в історії.

Опанування учнями змістом першого розділу уможливилює досягнення таких очікуваних результатів:

- *пояснювати* різницю між одиницями вимірювання історичного часу і співвідносити їх (рік – століття – тисячоліття); як географічне положення впливає на спосіб життя і світогляд людей; окремі географічні назви та їхнє історичне походження;

- *установлювати* одночасність подій в історичному просторі, тривалість подій, явищ, процесів та їх часову віддаленість одних від інших (у межах теми, з допомогою вчителя); послідовність історичних подій за допомогою лінії часу;

- *виявляти* вплив діяльності людини на навколишнє середовище;

- *розрізняти* поняття «географічний» та «історичний» простори; умовні позначки на географічній та історичній карті;

- *виокремлювати* основні елементи карти та пояснювати їх значення;

- *визначати* орієнтацію об'єктів відносно сторін світу, суб'єкта спостереження;

- *ідентифікувати* на різних картах кордони України та її сусідів, етнографічні регіони України;

- *співвідносити* дані карти з іншими джерелами інформації (розповідь учителя, текст книжки тощо).

Другий розділ курсу для 5-го класу «Джерела інформації. Історичні джерела» розпочинається з пригадування учнями, що таке інформація та в яких джерелах вона міститься. Потім передбачено, що учні ознайомлюються з первинними й вторинними джерелами інформації, писемними й речовими історичними джерелами, візуальними історичними пам'ятками. Далі програмою окреслено розгляд учнями мови, топоніміки й фольклору як джерел про минуле. Змістовою одиницею розділу, що має посиленій громадянознавчий аспект, є розгляд питань про текст, медіатекст та достовірність джерел; способи нагромадження та пошуку інформації у минулому і сьогодні.

Змістом розділу окремо передбачено ознайомлення учнів із роллю книги в історії людства та діячами в цій галузі – Йоганном Гутенбергом та Іваном

Федоровим. Завершується розділ розглядом питань збереження історичних джерел, ролі й значення архівів, музеїв та бібліотек в Україні і світі та наданням учням відомостей про пошукові інтернет-системи отримання інформації.

Очікувані результати навчання учнів другого розділу такі:

- *розрізняти* джерела інформації за видами (матеріальні/нематеріальні, первинні/ вторинні, текстово-візуальні тощо); факт і судження в запропонованому тексті/медіатексті;

- *наводити приклади* історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо;

- *визначати* ознаки, що пов'язують документи, артефакти (музейні об'єкти) та ілюстративний матеріал з історичним періодом (в межах теми); тему і походження запропонованого джерела історичної та суспільної інформації

- *пояснювати* способи нагромадження та пошуку інформації; доцільно *застосовувати* терміни, поняття, які вжито в запропонованих джерелах;

- *виокремлювати* основне і другорядне в тексті джерела;

- *формулювати питання* різного типу до тексту/ медіатексту, візуальних джерел; *запитання* щодо достовірності інформації з різних джерел;

- *характеризувати* способи збереження інформації про минуле та *пояснювати* необхідність збереження історичних джерел у минулому й сьогоденні;

- *використовувати* пошукові системи для отримання інформації, дізнається значення незнайомих слів.

Третій розділ курсу «Мандрівки у минуле України» ґрунтовніше ознайомлює п'ятикласників із предметом історичної науки. Передбачено опанування учнями інформацією про те, що таке історичні події і процеси, їх причини, приводи, результати та наслідки, а також про роль, яку відігравали історичні постаті. Потім учні опанують історичними подіями, явищами та діяльністю історичних діячів. Зміст цього розділу надає перевагу історії України, забезпечуючи у такий спосіб українознавчий, державницький компонент. Важливими аспектами третього розділу є такі: 1) минуле розкрите на близькому для дітей історичному та/або краєзнавчому контексті; 2) показаний зв'язок вітчизняної, регіональної та локальної історії.

Предбачено опанування відомостями про шість історичних сюжетів та п'ять історичних постатей, що дає можливість створити в учнів первинні уявлення про деякі основні віхи вітчизняної історії та їх значення і про діяльність окремих історичних діячів.

Зміст третього розділу уналежнює:

- ознайомлення учнів з історією Русі-України і Галицько-Волинської держави й історичними постатями княгині Ольги й короля Данила;

- мандрівку учнів у добу українського козацтва, прославленого в битвах і походах;

- розгляд учнями подій Української революції (1917–1921) та діяльності Михайла Грушевського й Євгена Петрушевича;
- отримання учнями відомостей про Голодомор в пам'ятниках України і світу;
- ознайомлення учнів з історією України у Другій світовій війні (1939–1945);
- розгляд учнями процесу утворення держави Україна, віх становлення української державності та діяльності В'ячеслава Чорновола.

Завершується розділ розглядом питань історії краю (від минулого до сьогодення) та історією родини.

Основними очікуваними результатами учнів розділу є такі:

- *пояснювати*, що таке історичні події і процеси;
- *виявляти і розрізняти* з допомогою вчителя на прикладах матеріалу теми причини і приводи, результати й наслідки історичних подій, явищ, процесів;
- *установлювати* одночасність, хронологічну тривалість й послідовність зазначених подій і процесів та їх віддаленість одних від інших;
- *співвідносити* подію, історичне явище і століття (у межах теми, з допомогою вчителя), з вивченим періодом (епохою) відомі історичні події та особи, визначати сфери суспільного життя, які зазнавали змін;
- *визначати* на карті положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій, згаданих у змісті теми;
- *описувати* перебіг історичних подій у межах теми та визначати їхню тяглість в історичному процесі;
- *добирати* приклади, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми;
- *формулювати* запитання щодо можливого впливу тих чи інших подій на життя суспільства, окремих груп людей; судження про вчинки історичних осіб та сучасних діячів, події, явища, процеси з урахуванням отриманих знань та власного досвіду;
- *використовувати* в поясненні інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження.

Четвертий розділ курсу «Історія навколо нас» присвячено розгляду змін в різних сферах життєдіяльності людини і суспільства.

Програмою передбачено, що спочатку учні сформулюють уявлення про те, як відбуваються (і чому) зміни в житті людини і суспільства. Далі вони мають опанувати інформацією про різноманітність життя суспільства в минулому й сьогоденні, зокрема щодо господарського життя (підприємництво, гроші), явищ культури, зокрема духовної і матеріальної (освіта, спорт, дозвілля), побуту і традицій різних верств населення (місто і село), міграції та доброчинності.

Основними очікуваними результатами учнів є такі:

- *розрізняти* природні, економічні, соціальні, технологічні та культурні зміни та *наводити приклади* їх впливу на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому;

- *пояснювати*, як життя людини і суспільства залежить від природних змін, науково-технічних винаходів, соціальних обставин;

- *виявляти* чинники, що впливають на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів);

- *використовувати* в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження;

- *формулювати* висновок, оцінні судження на основі наведених фактів;

- *визначати* придатність отриманої інформації для добору аргументів з допомогою вчителя;

- *попередньо викладати інформацію*, будувати виступ із дотриманням структури.

П'ятий розділ курсу «Розмаїття України» продовжує українознавчу лінію програми. Він присвячений питанням полікультурної України і видатним природним та історичним пам'яткам.

Зміст розділу передбачає ознайомлення учнів з етнічним, релігійним, культурним та іншим розмаїттям в Україні й світі в минулому і сьогоденні, а потім – опанування ними відомостями про замки, фортеці, палаци, релігії та храми, історичні й природні заповідники України, розгляд питання взаємодії культур у минулому і сьогоденні. Завершується розділ підсумковим питанням до всього курсу щодо зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього в житті людини та суспільства.

Очікувані результати навчання учнів, закладені в п'ятому розділі, такі:

- *наводити* приклади етнічного, релігійного, культурного та іншого розмаїття в Україні та світі в минулому і сьогоденні;

- *пояснювати* причини та наслідки розмаїття в сучасній Україні; як погляди та потреби людей сьогодні і в минулому пов'язані з подіями їхнього життя, станом суспільства; як пов'язані минуле, теперішнє й майбутнє в житті кожної людини і суспільства у цілому;

- *аналізувати* культурне розмаїття України та світу;

- *висловлювати* власне ставлення про культурне розмаїття та його цінність для суспільства;

- *виявляти* зацікавленість переконаваннями інших людей;

- *визначати* на карті положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій; *позначати* розміщення об'єктів на карті, прокладати уявні маршрути, *визначати* відстані;

- *описувати і характеризувати* за певним алгоритмом пам'ятку природи, історії та культури;

- *порівнювати* однотипні пам'ятки історії, природи та культури і *пояснювати* їх значення;

- *послідовно викладати* інформацію, *будувати виступ* із дотриманням структури;

- *дотримуватися* визначених правил і *пропонувати* у разі потреби зміни до них під час організації подорожей для пізнання пам'яток історії та культури, туристичних об'єктів, а також для прогулянок і відпочинку;

- *оцінювати* значення події, явища, цінність пам'ятки культури для конкретного історичного періоду.

Усі п'ять розділів інтегрованого курсу для 5-го класу дають учням змогу осягнути зв'язок минулого і сьогодення, зрозуміти значення історії як колективної пам'яті народу і «вчительки життя», привернути їхню увагу до сучасних та історичних джерел, пробудити інтерес до історії та ознайомлення з явищами, подіями й процесами сучасності, закласти основи геопросторового, системного й критичного мислення, формування активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини.

У 6-му класі продовжується й поглиблюється опрацювання учнями основних понять освітньої галузі, що створюють цілісну картину буття людського суспільства в минулому і сучасності. Історичну частину курсу складає матеріал з історії стародавнього світу, важливий для формування основ розуміння історії людства, ціннісних орієнтацій, особистісних переконань, а в ширшому значенні – основ загальної культури здобувачів освіти. Задля посилення наступності у викладі матеріалу, послідовного розкриття концептуальних положень та внутрішніх логічних зв'язків у програмі використовується нова послідовність/система викладу навчального матеріалу на основі проблемно-тематичного принципу.

Матеріал викладено за послідовністю зміни в історичному процесі основних цивілізацій Стародавнього світу. Авторами програми відібрано для розгляду ті цивілізації, які, з одного боку як найяскравіше презентують основні тогочасні досягнення людства в різних сферах, з іншого – відрізняються між собою особливостями способу життя людей і суспільних відносин. Це, зокрема, Єгипет, Вавилон, Фінікія, Китай, Індія, Греція, Рим. Як і в 5-му класі, історичний процес подано через безперервні поступові зміни в житті людини і суспільства, що обумовлені різноманітними чинниками. Це дає змогу постійно тримати у полі зору учнів зв'язок минулого і сьогодення. В усіх періодах історії Стародавнього світу також представлено Україну в контексті розвитку всесвітнього історичного процесу та змін, які відбувались на історичних теренах нашої держави.

Проблемно-тематичний підхід дає змогу розглядати названі цивілізації за одним планом/підходом, який передбачає дослідження учнями таких питань.

- *Взаємодія людини і природи. Спосіб життя населення. Сталий розвиток для сьогодення і майбутнього.*
- *Організація життя суспільства. Спільноти. Відносини в суспільстві.*
- *Держава, влада, право й закон в минулому і сьогоденні.*
- *Духовний світ людини. Культура.*

Цей підхід відкриває широкі можливості не лише для інтеграції історичного і громадянознавчого змісту, а й для організації різноманітної дослідницької діяльності учнів, зокрема на вищих рівнях мисленнєвої діяльності (за таксономією Б. Блума та ін.): порівняння, аналізу, узагальнення, створення тощо. Послідовне опанування основних понять, пов'язаних із розвитком і зміною цивілізацій в історії людства, уможливорює поступове ускладнення навчального матеріалу, деталізацію подій та явищ, більш глибоке розуміння учнями зв'язків між ними: причиново-наслідкових, хронологічних, просторових й тенденцій суспільного розвитку.

Досягнення учнями планованих МНП результатів опанування курсу забезпечує достатній рівень знань і вмінь з історії та громадянської освіти й сприятиме їхньому легкому переходу до предметного навчання історії в 7–9 класах та профільній школі.

Відмітимо, що підходи до інтеграції історичного і громадянознавчого складників змісту різняться у 5-му та 6-му класах. Тому зупинимось на цих особливостях ґрунтовніше.

У 5-му класі історичний та громадянознавчий складники тісно переплетені у навчальному матеріалі, а включені у зміст програми історичні події, персонажі, громадянознавчі поняття тощо збалансовані як з погляду загальної/регіональної історії та сучасного життя суспільства, так і полікультурності, багатоперспективності минулого й сьогодення.

Авторами програми відібрані наскрізні соціологічні поняття як ось: час, простір, суспільство, людина, держава тощо, навколо яких сформовано інтегровані модулі інформації, що поєднує відомості з різних наук/предметів, що розкривають явища з різних боків. Формування тематичних блоків інформації навколо міжпредметних для галузі широких категорій та ідей дало змогу під час проєктування підручника вибудовувати кожен параграф з урахуванням особливостей змісту і методів дослідження відповідних з наук.

Операційний/діяльнісний складник формування компетентностей учнів створюється у МНП на основі таких частин Державного стандарту базової середньої освіти як конкретні результати навчання учнів, що характеризують їх навчальний прогрес в адаптаційному циклі, та орієнтири для оцінювання, на основі яких має визначатись рівень досягнення учнями результатів навчання на завершення відповідного циклу. Ці компоненти складають основу діяльнісної інтеграції, визначаючи конкретну сукупність умінь і видів діяльності учнів, які дозволяють їм опанувати відповідний міжпредметний зміст. Для організації такої діяльності у підручнику передбачено застосування спеціальних пізнавальних завдань і запитань при опануванні учнями відповідною темою.

На відміну від змісту програми 5-го класу, більш широкий історичний контекст курсу 6-го класу складає історія Стародавнього світу, яка, на думку авторів, «важлива для формування в учнів основ розуміння історії людства, ціннісних орієнтацій, особистісних переконань, у ширшому значенні – основ

загальної культури»⁸⁶. На матеріалі історії Стародавнього світу учні поглиблюють і вдосконалюють закладені в 5-му класі наскрізні навички і компетентності через перенесення їх у більш складний історичний контекст.

Громадянознавчий складник у 6-му класі включений у зміст через:

- «вкраплення» фрагментів відповідної інформації в параграфи як окремий пункт чи частина пункту;
- включення до матеріалу кожної теми відомостей щодо зв'язків минулого і сучасності на прикладах зміни найважливіших явищ та процесів суспільного життя (становлення людських спільнот, держави, права, демократії, прав людини, інституту громадянства, органів влади тощо);
- окремий V розділ програми «Людина у довіллі, суспільстві, державі в минулому і тепер», що підсумовує вивчення учнями інтегрованого курсу адаптаційного циклу, в якому превалює громадянознавчий зміст, а історичні поняття та окремі сюжети включені точково⁸⁷. Зміст цього розділу визначає змістове наповнення тем відповідного розділу підручника інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 6-го класу (автори О. Пометун, Т. Ремех), створеного за названою вище МНП (Таблиця 6)⁸⁸.

Таблиця 6.

**Громадянознавчий зміст у програмі та підручнику
«Досліджуємо історію і суспільство» для 6 класу**

Програма	Підручник
Розділ V. Людина у довіллі, суспільстві, державі в минулому і тепер	Розділ V. Людина в природі, суспільстві, громаді, державі
Вплив людини на довілля в минулому і тепер Сталий розвиток – від ідеї до повсякдення. Глобальні цілі і поведінка людини	§44–45. Як співіснують людина і природа від минулого дотепер 1. Як природа впливає на життя людини й суспільства 2. Яким є вплив людини на довілля в минулому й тепер 3. Чому сталий розвиток важливий сьогодні і в майбутньому

⁸⁶ Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В. Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти. URL : https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni_prohramy/2021/14.07/Model_navch_prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Doslidzhuyemo.istoriyu.susp.5-6-kl. intehr.kurs. Pometun.ta.in.14.07.pdf

⁸⁷ Ремех Т.О. Особливості формування громадянознавчих знань і вмій учнів у курсі «Досліджуємо історію і суспільство». *Актуальні проблеми теорії та методики навчання історії: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 10 травня 2023 р.) / Запорізький національний університет. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2023. С. 138–144. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735385/>

⁸⁸ Ремех Т.О. Особливості подання громадянознавчого змісту у модельній навчальній програмі й підручниках «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи (інтегрований курс)». *Загальна середня освіта України в умовах воєнного стану та відбудови: реалії, досвід, перспективи* / методичний порадник науковців Інституту педагогіки НАПН України до початку нового 2023–2024 навчального року: методичні рекомендації / за заг. ред. Олега Топузова, Тетяни Засекоїної : Ін-т педагогіки НАПН України. [Електронне видання] Київ : Педагогічна думка, 2023. С.65–68. URL : <https://undip.org.ua/library/zahalna-serednia-osvita-ukrainy-v-umovakh-voiennoho-stanu-ta-vidbudovy-realii-dosvid-perspektyvy-metodychni-rekomendatsii/>

	4. Що таке Глобальні цілі сталого розвитку ООН
Спільнота, громада в минулому і тепер. Самоврядування. Громадські ініціативи	§46. Яка роль громади в житті людей і суспільства 1. Чому громада важлива для людини в минулому й тепер 2. Що таке територіальна громада і місцеве самоврядування 3. Навіщо потрібні громадянські ініціативи
Шкільна спільнота. Правила та процедури освітнього закладу. Академічна доброчесність	§47. Як живе шкільна спільнота 1. Що розуміємо під шкільною спільнотою 2. Які правила і процедури існують у школі 3. Для чого потрібна академічна доброчесність
Становлення прав людини. Права людини як загальнолюдська цінність. Забезпечення прав дитини. Правові способи захисту прав людини і прав дитини	§48–49. Чому права людини є цінністю 1. Як відбувалося становлення прав людини 2. Чому права людини вважають загальнолюдською цінністю 3. Як у світі забезпечують права дитини 4. Як захистити права людини і права дитини
Толерантність. Подолання дискримінації в минулому і тепер. Прояви мови ворожнечі	§50. Як живе різноманітне суспільство 1. Чому важливо виявляти толерантність 2. Які прояви дискримінації в минулому й тепер 3. У чому загроза мови ворожнечі

РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЄКТУВАННЯ ПІДРУЧНИКА ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ

3.1. Як побудовано інтегрований зміст підручників курсу у відповідності до модельної навчальної програми

Прийняття Державного стандарту базової середньої освіти 2020 р. обумовлює подальше реформування освіти на засадах Нової української школи. Ідеї стандарту реалізують такі документи, як Типові освітні програми та Модельні навчальні програми з предметів і курсів для адаптаційного циклу (5–6 класи) з усіх освітніх галузей⁸⁹.

Аналіз цих документів свідчить про кардинальні зміни не лише нормативної бази, а й її змісту і підходів до навчання учнів на базовому рівні освіти. Серед таких підходів — інтеграція предметного змісту як у середині освітніх галузей, так і міжгалузева, перехід до активної моделі навчання із застосуванням відповідних видів діяльності учнів, адаптаційний характер предметів й курсів 5-го та 6-го класів, орієнтація навчання на формування ключових компетентностей та наскрізних умінь учнів.

Створення інноваційного підручника, який дозволив би розв’язати окреслені Державним стандартом базової середньої освіти і МНП з інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» завдання потребувало

⁸⁹ Модельні навчальні програми для 5–9 класів нової української школи (Запроваджуються поетапно з 2022 року). URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>

пошуку шляхів кардинального оновлення змісту й методичного апарату навчальної книги.

Викладені положення щодо змісту курсу «Досліджуємо історію і суспільство» в МНП можна, на нашу думку, розглядати як сукупність вимог до підручника нового типу, що відповідає вимогам Державного стандарту базової середньої освіти. Їх системна реалізація дала змогу розробити концептуальні засади проектування змісту підручників з інтегрованого курсу історії та громадянської освіти для 5-го і 6-го класів.

Щоб перейти від програми до проектування конкретного уроку/параграфу підручника як первинної одиниці побудови навчання, потрібно було здійснити такі кроки:

- розподілити матеріал теми за програмою на уроки/параграфи;
- визначити очікувані результати навчання учнів з кожного уроку;
- уточнити зміст уроку: відібрати ту порцію навчального матеріалу – знань і способів дій, що опановуватимуть учні на цьому уроці;
- відібрати оптимальні види активностей учнів і сформулювати міжпредметні пізнавальні завдання/запитання, що спрямовують учнів на опанування інтегрованого змісту, дають змогу ефективно формувати компетентності та наскрізні уміння учнів засобами різних предметів.

Як вже зазначалось у попередньому розділі, сукупність змістових блоків (поняття, категорії, ідеї), навколо яких будується кожна інтегрована тема у програмі курсу, визначалась авторами МНП на основі вимог до обов'язкових результатів навчання учнів історії та громадянської освіти у Додатку 17 Державного стандарту базової середньої освіти 2020 р. Явища суспільного життя у сьогоденні та минулому, що позначені цими міжпредметними поняттями, можуть розглядатись в одному тематичному блоці (розділі курсу, параграфі, на уроці), причому з урахуванням особливостей методів дослідження окремих наук: історії, філософії, політології чи правознавства. У процесі проектування підручника об'єднання інформації навколо визначених міжпредметних для галузі широких категорій та ідей створює основу структурування змісту кожного параграфа (Таблиця 7).

Таблиця 7.

Змістова інтеграція у підручнику інтегрованого курсу для 5–6 класу «Досліджуємо історію і суспільство»

Вимоги до обов'язкових результатів за ДСБСО Учень/учениця:	Приклади інтеграції понять, ідей в МНП	Приклади інтеграції у змісті підручника/ параграфи, пункти параграфів
1) мислить історико-хронологічно, орієнтується в історичному часі, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між подіями, явищами і процесами, діяльністю людей та її результатами в часі,	Синхронність і послідовність подій в історії. Хронологія. Відлік історичного часу. Лінія часу. Основні періоди історії людства	Що таке історичний час та як його виміряти 1. Що таке хронологія 2. Як люди вимірюють час 3. Як встановити послідовність подій за допомогою лінії часу

виявляє зміни і тривалість у житті суспільства		
2) мислить геопросторово, орієнтується в соціально-історичному просторі, виявляє взаємозалежність розвитку суспільства, господарства, культури і навколишнього природного середовища	Людина у просторі життєдіяльності. Географічний та історичний простір. Історичні події у просторі. Взаємодія людини і природи	Як пов'язані історія і простір 1. Що таке простір життєдіяльності людини 2. Що розуміють під простором в географії та історії 3. Як пов'язані людина і довкілля
3) мислить критично, працює з різними джерелами інформації та формулює історично обґрунтовані запитання	Джерела інформації та їх види. Первинні й вторинні історичні джерела	Де можна знайти інформацію про минуле 1. Що таке джерела інформації та які вони бувають 2. Чому потрібно відрізняти первинні історичні джерела від вторинних 3. Як і де шукаймо інформацію про минуле
4) мислить системно, виявляє взаємозв'язок, взаємозалежність та взаємовплив історичних подій, явищ, процесів, постатей у контексті відповідних епох; розуміє множинність трактувань минулого і сучасного та зіставляє їх інтерпретації	Історичні події і процеси. Причини, приводи, результати і наслідки історичних подій, явищ, процесів. Історичні постаті	Як досліджують історичні події та життя історичних діячів 1. Що таке історична подія, явище і процес 2. Як вивчають історичні події 3. Як описують життя історичних діячів
5) усвідомлює власну гідність, реалізує власні права і свободи, поважає права й гідність інших осіб, виявляє толерантність, протидіє проявам дискримінації	Людина – неповторна особистість. Гідність людини Людина серед людей. Суспільство Людські спільноти та їх розмаїття. Самоідентифікація людини	Як люди живуть у спільнотах і суспільстві 1. Чому кожна людина неповторна і унікальна 2. Що об'єднує людей в спільноти і суспільство
б) дотримується демократичних принципів, конструктивно взаємодіє з іншими особами, спільнотами закладу освіти, місцевою громадою і суспільством, долучається до розв'язання локальних, загальнонаціональних і глобальних проблем	Утворення держави Україна. Віхи становлення української державності. В'ячеслав Чорновіл.	Коли і як утворилася сучасна українська держава 1. Що таке незалежність держави 2. Як розпочалась історія суверенної України 3. Як громадяни шанують незалежність нашої держави

Під час проєктування конкретного уроку/параграфу підручника як первинної одиниці побудови навчального процесу варто, виходячи з цих компонентів, визначити результати кожного уроку, а отже – уточнити вміст уроку (відібрати ту порцію навчального матеріалу: знань і способів дій, що опановуватимуть учні на цьому уроці) у МНП. Цю логіку і зв'язки на прикладі програми та підручника інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5-го класу формалізовано у Таблиці 8. Представлені у колонці 1 таблиці очікувані результати уроку сформульовані з урахуванням основних понять та ідей МНП (колонка 2) й обумовлюють як тему уроку, так і структуру параграфу підручника (колонка 3).

Таблиця 8.

Приклади структурування параграфів підручника «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 класу на основі визначених очікуваних результатів уроку

Очікувані результати уроку. Учень/учениця:	Міжпредметні поняття й ідеї теми за МНП	Тема і структура параграфу у підручнику
<i>Розрізняє</i> природні, економічні, соціальні, технологічні й культурні зміни та наводить приклади їх впливу на життя людини і суспільства в минулому й теперішньому. <i>Пояснює</i>, як господарське життя людини і суспільства залежить від природних змін, науково-технічних винаходів, соціальних обставин. <i>Добирає приклади, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми.</i> <i>Виявляє</i> чинники, що впливають на заняття людей, спосіб ведення господарства. <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема, тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження. <i>Формулює</i> запитання щодо впливу господарювання на життя суспільства, окремих груп людей.	Господарство, підприємництво, гроші упродовж історії людства. Зміни в житті людини і суспільства. Чинники змін. Зв'язок минулого і сьогодення.	§20. Навіщо людина господарює і заробляє гроші. 1. Чому і як виникло господарство; 2. Звідки беруться гроші; 3. Як і чому люди займаються підприємництвом.
<i>Розрізняє</i> природні, економічні, соціальні, технологічні та культурні зміни й наводить приклади їх впливу на життя людини та суспільства в минулому і теперішньому. <i>Пояснює</i>, як життя людини і суспільства у місті й селі залежить від природних змін, науково-	Місто і село: від виникнення до сучасності.	§21. Як змінювалися село і місто від минулого до тепер. 1. Як жили і працювали мешканці села в минулому; 2. Яким був спосіб життя людей в містах; 3. Як розвиваються

технічних винаходів, соціальних обставин. <i>Добирає приклади, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми</i> <i>Використовує</i> в поясненні інформацію з різних джерел, зокрема, тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження. <i>Визначає на карті</i> положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій. <i>Формулює</i> висновок, судження на основі наведених фактів.		сучасні села і міста.
<i>Розрізняє</i> природні, економічні, соціальні, технологічні та культурні зміни й наводить приклади їх впливу на життя людини та суспільства в минулому і теперішньому. <i>Використовує</i> в поясненні інформацію з різних джерел, зокрема, тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження. <i>Добирає приклади, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми.</i> <i>Наводить приклади</i> історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо. <i>Формулює</i> висновок, судження на основі наведених фактів. <i>Визначає</i> придатність отриманої інформації для добору аргументів за допомогою вчителя.	Освіта, наука і техніка у минулому й сьогоденні.	§22. Чи змінились освіта і наука від минулого до сьогодення. 1. Як виникли і розвивались освіта і школа; 2. Чим відрізняються наука минулого і майбутнього; 3. Чому технічний прогрес не зупинити.
<i>Розрізняє</i> природні, економічні, соціальні, технологічні та культурні зміни й наводить приклади їх впливу на життя людини та суспільства в минулому і теперішньому. <i>Пояснює</i>, як життя людини і суспільства залежить від природних змін, науково-технічних винаходів, соціальних обставин. <i>Добирає приклади, які розкривають поняття/терміни, що</i>	Дозвілля й спорт колись і тепер. Подорожі та міграції. Українці в світі.	§23. Як дозвілля і спорт, подорожі та міграції змінюють життя людей. 1. Яким було дозвілля людей і спортивні змагання у минулому й тепер; 2. Що таке подорожі та міграції; 3. Як історичні пам'ятки розповідають про дозвілля, подорожі та

<i>використовуються в межах теми. Визначає на карті положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій.</i> <i>Використовує в поясненні інформацію з різних джерел, зокрема, тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження.</i> <i>Формулює висновок, судження на основі наведених фактів..</i>		міграції.
<i>Розрізняє природні, економічні, соціальні, технологічні й культурні зміни та наводить приклади їх впливу на життя людини й суспільства в минулому і теперішньому.</i> <i>Наводить приклади історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо.</i> <i>Добирає приклади, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми.</i> <i>Використовує в поясненні інформацію з різних джерел, зокрема, тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження.</i> <i>Формулює висновок, судження на основі наведених фактів Формулює оцінні судження про події, явища, процеси з урахуванням отриманих знань та власного досвіду.</i>	Доброчинність і волонтерство: історія і сучасність.	§24. Коли і як виникли добродчинство та волонтерство. 1.Що розуміємо під добродчинством; 2. Кого з українців-добродчинників пам'ятаємо; 3. Чому волонтерство необхідно сьогодні.

3.2. Якою є структура і компоненти підручників інтегрованого курсу

Теоретико-методичні засади сучасного компетентісно орієнтованого підручника останніми роками стали предметом розгляду значної кількості науковців. Здійснивши аналіз багатьох досліджень та враховуючи підходи, ґрунтовно викладені в наших попередніх публікаціях⁹⁰, виокремимо підходи,

⁹⁰ Пометун, О. Реалізація компетентісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. *Український педагогічний журнал*. 2015, 2, С. 146–157; Пометун, О. І., Гупан, Н. М. Проектування шкільного підручника: вимоги і проблеми. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. 2014. С. 564–573; Пометун О.І. Гупан Н.М. Українське підручникотворення у контексті модернізації шкільної освіти (на матеріалах суспільствознавчих предметів). *Практична філософія і Нова українська школа*: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 16 травня 2019 р.). Київ, 2019. С. 148–149. URL : http://undip.org.ua/news/library/zbirniki_detail.php?ID=8990; Гупан Н.М. Пометун О.І. Актуальні питання модернізації шкільних підручників з історії України. *Практична філософія і Нова українська школа*: збірник матеріалів і доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (16 травня 2019 р., м. Київ) / за заг. ред.

що були використані під час розроблення підручника інтегрованого курсу історичної та громадянської освітньої галузі:

- сучасний підручник – комплексна багатокомпонентна модель освітнього процесу, склад якої визначається, зокрема, необхідністю організації активної діяльності учнів і містить різні види текстів, завдань, інструкцій, позатекстових компонентів, поєднаних спеціальним дизайном;
- підручник має допомогти учню й учителю організувати пізнавальну діяльність максимально ефективно, перетворивши кожен параграф на певний завершений цикл компетентісно орієнтованого навчання: від планування результатів засвоєння змісту учнями до набуття учнями знань, умінь, ставлень та їхньої перевірки⁹¹;
- він повинен забезпечити формування громадянської й історичної компетентності учнів (знання, уміння й навички, ставлення до подій та процесів, громадянську позицію), а, отже, і розвиток емоційно ціннісної сфери учнів⁹²;
- засобами підручника інтегрованого курсу має бути сформована наукова картина світу, цілісний образ життя суспільства, що б уможлилював успішну самореалізацію кожного учня, був вихідним пунктом і результатом будь-якого пізнавального процесу, кожної взаємодії зі світом⁹³;
- зміст і методичний апарат підручника мають сприяти практичному використанню здобутих знань та розвитку компетентностей і наскрізних умінь учнів⁹⁴;
- система запитань і завдань у підручнику має бути орієнтована на формування в учнів складних мисленнєвих операцій різного рівня⁹⁵.

Таким чином, підручник сьогодні має допомогти учню і вчителю організувати пізнавальну діяльність максимально ефективно. Із цієї точки зору підручник – це комплексна модель освітнього процесу, що відображає його цілі, принципи, зміст, технологію. При цьому підручник ще й проектує реалізацію такої моделі. Лише визначивши ці вихідні позиції, ми зможемо

Дічек Н.П. Київ : Педагогічна думка, 2019. С. 44–53. URL : http://undip.org.ua/upload/iblock/a2c/materialy_dopovidey-vseukr.nauk.16-travnnya-2019r..pdf; Ремех Т.О. Компетентісно орієнтований підручник із основ правознавства. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. К., 2017. Вип. 19. С. 299–309

⁹¹ Топузов О. М. Роль і місце підручника в реалізації компетентісного підходу до навчання. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. К., 2012. С. 241–247; Кодлюк Я. П. Концептуальні основи побудови підручника для початкової школи. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. 2014. С. 284–292. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2014_14_34

⁹² Пометун, О. Реалізація компетентісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. *Український педагогічний журнал*. 2015, 2. С. 146–157; Малієнко, Ю. Б. Формування історичної компетентності засобами підручника з історії середніх віків. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. К., 2016. С.203–212.

⁹³ Засекіна Т. М. До концепції підручника інтегрованого курсу «Природничі науки». *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. 2018. Вип. 20. С. 111–126. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2018_20_12

⁹⁴ Пометун О. І., Гупан Н.М. Проектування шкільного підручника: вимоги і проблеми. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. 2014. С. 564–573; Гринюк О. С. Шкільний підручник з природознавства як засіб інтеграції знань та формування дослідницьких умінь старшокласників. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. 2016. С. 92–99

⁹⁵ Пометун, О.І., Гупан, Н.М. Таксономія Б. Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*. 2019, №3. С. 50–57

відібрати із загальної теорії підручника і сконструювати його окремі елементи, які складуть «пазл» – власне систему, якою і є підручник⁹⁶.

Якщо підручник функціонує в моделі інтегрованого та компетентісно орієнтованого навчання, він має бути комплексом, що складається з текстового і позатекстового структурних компонентів, які відбирають й розташовують в окремих темах відповідно до особливостей навчального матеріалу. Знаннєвий (когнітивний) аспект навчання у підручнику має доцільно поєднувати з діяльнісно-пошуковим, емоційно-ціннісним та особистісно орієнтованим. Це досягається шляхом рівноваги між навчальними текстом та позатекстовими матеріалами і завданнями до них (Таблиця 9).

Таблиця 9.

Структура і компоненти сучасного підручника

Компонент	Складники		
	Основний текст	Додатковий текст	Пояснювальний текст
Текстовий	<i>За змістом:</i> вступний; інформаційний; заключний. <i>За характером:</i> опис; оповідання; пояснення; проблемний виклад; узагальнення.	1. Документи; 2. Науково-популярні тексти; 3. Художні тексти.	Посторінковий словник. Пояснення у дужках всередині основного тексту. Підписи до ілюстрацій. Дані про представлені документи та їх авторів.
Позатекстовий	Ілюстрації	Методичний апарат	Апарат орієнтування
	Зображувальні: Малюнки; Репродукції; Документальні зображення (фотографії). Умовно-графічні: Карти; картосхеми, плани; схеми; креслення; таблиці; опорні схеми (структурно-логічні, ментальні карти).	Питання і завдання: відтворюючі; перетворюючі; творчо-образні; проблемні. Плани-схеми, пам'ятки-алгоритми. Завдання для само та взаємооцінювання, рефлексії.	Загальний зміст. Рубрикація і тематичні символи. Сигнали-символи (пиктограми). Виділення у тексті (курсивом, жирним шрифтом тощо). Словники і покажчики: понять, дат, імен. Глосарій. Колонтитули, шмуцтитули. Бібліографія. Довідники.

Розглянемо, як представлені ці компоненти в підручниках «Досліджуємо історію і суспільство»⁹⁷ для 5-го і 6-го класів ґрунтовніше. Основний текст по

⁹⁶ Пометун О.І. Методика роботи з підручниками в інтегрованому курсі «Досліджуємо історію і суспільство». *Загальна середня освіта України в умовах воєнного стану та відбудови: реальність, досвід, перспективи* / методичний порадиш науковців Інституту педагогіки НАПН України до початку нового 2023–2024 навчального року: методичні рекомендації / за заг. ред. Олега Топузова, Тетяни Засєкіної : Ін-т педагогіки НАПН України. [Електронне видання] Київ : Педагогічна думка, 2023. С.68–71. URL : <https://undip.org.ua/library/zahalna-serednia-osvita-ukrainy-v-umovakh-voiennoho-stanu-ta-vidbudovy-realii-dosvid-perspektivy-metodychni-rekomendatsii/>

розташуванню в підручнику і його завданням розділяють на *вступний* й *інформаційний*. Вступний текст (на початку обох підручників) містить звернення до учнів та опис основних елементів підручника з короткими рекомендаціями відносно його використання. Це допомагає учням самостійно працювати з підручником, повністю використовуючи всі його можливості.

Інформаційний текст у підручниках – це основний навчальний матеріал, який мають опанувати учні. Він оформлений у розділи та теми (параграфи) і пункти. Основний текст викладений логічно і коротко, з мінімальною, але достатньою для розуміння суті кількістю фактів, конкретних прикладів. Кількість тексту в кожному з трьох-чотирьох пунктів параграфа визначається віком учнів, їх умінням читати і у середньому містить 150–250 слів, параграф у цілому (вивчається на одному уроці) – це текст обсягом до 700–1000 слів.

Важливим складником підручників є додатковий текст, представлений документами епохи, уривками з науково-популярної і художньої літератури, біографіями учених тощо. Документи не ілюструють основний текст, а відіграють у підручнику окрему важливу роль. За допомогою документів автори забезпечують альтернативність та багатоаспектність підходів до історичних фактів і явищ. Використання у додаткових текстах фрагментів художніх творів та уривків з науково-популярних книг дає змогу вчителю формувати в учнів найважливіше серед умінь – уміння аналізувати інтерпретації історичної дійсності.

Як додатковий текст у підручниках наводяться також біографії видатних діячів української історії, які допомагають учням «олюднювати історію», співвідносити історичні події та тих, хто їх здійснював, аналізувати людські мотиви, цілі, вчинки.

Пояснювальний текст у підручниках застосовується для роз'яснення незрозумілих слів, уживаних в основному тексті, та для коментарів до ілюстрацій. У таких випадках ілюстрації підручника стають оригінальними джерелом додаткової інформації і пізнавальних завдань.

Серед позатекстових компонентів найважливішими є *ілюстративні матеріали*. Вони подані в підручниках у вигляді малюнків, репродукцій художніх творів, фотографій, карт, схем, планів, креслень, таблиць, що допомагають учням засвоювати матеріал, створюючи зорову опору мислення.

У залежності від вікових пізнавальних можливостей читачів автори підручників намагались знайти оптимальне співвідношення образотворчих й умовно-графічних матеріалів, та встановити логічний зв'язок і взаємодію між основним текстом та ілюстраціями підручника через постановку відповідних завдань. Наявність завдань до ілюстрацій вчить учнів спостережливості, розумінню причин і смислів того, що розглядається.

⁹⁷ Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг.сер.освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. 176 с. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/1675-doslid-istoriyi-pometun.html>; Пометун О., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів заг.сер.освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2023. 256 с. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/2608-istoriia-6-klas-pometun-2023.html>

Пізнавальні завдання різних типів, запропоновані учням в обох підручниках, виконують різноманітні функції. Вони спрямовують і полегшують опанування учнями нового матеріалу, застосування ними знань, дозволяють формувати досвід мислення і творчої дії, самостійної навчальної роботи, кооперації з іншими у процесі навчання тощо. Відповідно вони застосовуються в різних ланках освітнього процесу: під час мотивації навчання і визначенні його мети, вивченні нового, осмисленні матеріалу та виконанні домашніх завдань. Очевидно, що побудова системи пізнавальних завдань потребує насамперед їх класифікації, яка буде подана нижче.

3.3. Як побудована система завдань у підручниках інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство»

Підхід до формування змісту підручників, проілюстрований таблицями 3 і 4, дав змогу авторам відібрати конкретний матеріал із різних предметів галузі (громадянської освіти історії, правознавства, етики) та інших галузей, що потрібно опанувати учням для досягнення анонсованих результатів уроку. Проте це лише перший етап формування навчальної книги. Адже у підручнику будь-який навчальний матеріал «запрацює» лише за умови, якщо перед учнями поставлене чітке завдання, як цей матеріал має бути опанований, яким способом і під яким кутом зору. Тому для формування в учнів інтегрованих цілісних уявлень і розуміння суспільного життя підручник має містити систему міжпредметних завдань, які формують відповідні знання й мисленнєві операції учнів. Система завдань у підручнику інтегрованого курсу є складним утворенням, що відповідає різноманітним завданням:

- формує в учнів цілісні інтегровані різнобічні уявлення про досліджувані процеси і явища суспільного життя, як у минулому, так і сьогодні;
- моделює поетапну пізнавальну діяльність учнів у відповідності до психологічних засад пізнання (актуалізація, сприйняття, осмислення/застосування, рефлексія);
- активізує пізнавальну діяльність в різних формах: індивідуальній, груповій, фронтальній; залучає учнів до активностей різних видів: дискусій, обговорень, критичного читання, опрацювання джерел, розв'язання проблем, творчих завдань і проєктів, само оцінювання тощо;
- дає змогу учням поступово, поопераційно опанувати складні, зокрема наскрізні уміння: від засвоєння за зразком до вільного застосування у новій ситуації, наприклад, життєвій.

Перша з названих функцій найбільше цікавить нас з погляду мети нашого посібника. Зазначимо, що міжпредметні завдання мають бути сформульовані таким чином, щоб у процесі пошуку шляхів їх розв'язання та відповідей залучити учнів до міркувань: як зароджувались, розвивались, змінювались суспільні явища, які чинники і як на це впливали, якими вони є нині та якими можуть бути перспективи подальшого їхнього розвитку.

Завдання розробляють у відповідності до очікуваних результатів уроку; їх можна використовувати в різних його частинах. Виконання учнями системи

таких завдань і забезпечує опанування ними інтегрованим вмістом навчання. Такою є логіка розгортання змісту підручника, яка підтримується системою завдань. Приклади таких завдань наведено у Таблиці 10.

Таблиця 10.

Приклади формулювання міжпредметних завдань в підручнику інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 класу

Параграф підручника	Інтегрований зміст за програмою	Очікувані результати уроку	Приклади інтегрованих завдань
§2. Чому люди пам'ятають свою історію	Історія як минуле людини і суспільства. Історія – наука про минуле суспільства. Історичні дослідження Історія України – частина європейської та світової історії. Історія мого краю.	<i>Пояснює</i> термін «історія» в різних значеннях, про що і про кого розповідає історія як наука. <i>Розповідає</i> хто такі історики, що досліджує історія світу та України. <i>Обґрунтовує</i> присутність минулого в сучасності, взаємопов'язаність минулого, теперішнього і майбутнього. <i>Висловлює</i> судження щодо вивчення історії свого народу і країни та збереженні пам'яті про минуле. <i>Самостійно використовує</i> підручник як джерело знань, <i>коментує</i> його текст під час читання, <i>складає</i> запитання до нього.	1) Складіть «хмаринку слів» до слова «історія». 2) Візьміть інтерв'ю у 2-3 людей із вашого оточення: Яка подія, що відбулася в їхньому минулому, має для них особливе значення? Яку подію в житті країни вони вважають найвизначнішою? Запишіть назви і дати цих подій в зошиті. Порівняйте відповіді цих людей і подумайте, чому вони різні. 3) Одним із видатних українських істориків був Дмитро Іванович Яворницький. Уявіть себе істориком-біографом. Розгляньте зображення і зробіть припущення, що відображає кожна з ілюстрацій. Порівняйте свої припущення з текстом нижче і дайте назву кожному із зображень.
§4. Як пов'язані історія і простір	Людина у просторі життєдіяльності. Географічний та історичний простір. Історичні події у просторі. Взаємодія людини і природи.	<i>Розповідає</i> , що таке простір життєдіяльності та розрізняє його складники. <i>Пояснює</i> , як географічне положення впливає на спосіб життя і світогляд людей, у чому відмінність географічного і історичного просторів. <i>Розрізняє</i> поняття «географічний» та «історичний» простори. <i>Виявляє</i> взаємозв'язок людини і природи та вплив діяльності людини на навколишнє	1) Обговоріть у класі. Чому Землю називають спільним домом природи і людства? Як пов'язані місцевість, де живе людина, і спосіб її життя. 2) Розгляньте схему. На конкретних прикладах поясніть, з чого складається простір життєдіяльності людини. Доберіть кілька прикметників, які б характеризували бажаний для людини простір життєдіяльності. 3) Напишіть невеличке (з 3-5 речень) есе на тему: яким я

		середовище.	хочу бачити мій життєвий простір. 4) Як змінювався вплив людини на природу від далекого минулого до сьогодення? 5) Які правила ви б запропонували для кожної людини щодо її взаємодії з природою?
§7. В яких джерелах люди шукають інформацію	Текст та медіа текст. Факти і судження. Достовірність джерел	<i>Виокремлює</i> основне і другорядне в тексті джерела. <i>Формулює питання</i> різного типу до тексту/медіа тексту, візуальних джерел. <i>Формулює питання</i> різного типу до тексту/медіа тексту, візуальних джерел. <i>Розрізняє</i> факт і судження в запропонованому тексті/медіа тексті. <i>Формулює запитання</i> щодо достовірності інформації з різних джерел.	1) Визначте, до яких джерел інформації належать: стаття у Вікіпедії, звіт міського голови, інтерв'ю директора школи. У яких ситуаціях ви б зверталися до кожного із цих джерел? Як би ви перевірили подану в них інформацію? 2) Знайдіть удома, в бібліотеці чи в Інтернеті газети і журнали минулих років. Випишіть назви та час видань. Перегляньте сторінки преси та з'ясуйте, що тоді цікавило читачів. 3) Попросіть когось з дорослих показати вам старі листи чи фотографії. Що нового ви з них дізналися? Чим вони можуть збагатити ваші знання про історію родини? 4) Обери з переліку джерел первинні та вторинні і заповни таблицю.
§10. Як зберігають пам'ять про минуле писемні джерела, мова та фольклор	Писемні історичні джерела. Мова, топоніміка, фольклор як джерела знань про минуле.	<i>Визначає</i> ознаки, що пов'язують документи, артефакти (музейні об'єкти) та тексти з історичним періодом (в межах теми). <i>Пояснює</i> і доцільно <i>застосовує</i> терміни, поняття, які вжито в запропонованих джерелах. <i>Визначає</i> тему і походження запропонованого писемного джерела історичної та суспільної інформації. <i>Формулює запитання</i>	1) В ескімосів — народу, який проживає за Полярним колом, біля Північного Льодовитого океану, є понад десяти слів для позначення снігу. А в народів Африки, які мешкають біля екватора, слово, що означає «сніг», взагалі відсутнє. З чим це пов'язано? 2) Про що свідчить наявність в українській мові іншомовних слів? Скористайтеся інтернетом, знайдіть слова, запозичені українською мовою з мов інших народів. 3) Які з предметів, що вас

		щодо достовірності інформації з писемних і фольклорних джерел. <i>Наводить приклади історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо.</i>	оточують вдома чи школі, ви назвали б речовими джерелами? А які візуальними? Поясніть.
§11–12. Як зберігають інформацію про минуле в музеях, архівах та книгах	Способи нагромадження та пошуку інформації у минулому і сьогодні. Пошук та збереження історичних джерел.	<i>Визначає</i> тему і походження запропонованого джерела історичної та суспільної інформації. <i>Характеризує</i> способи збереження інформації про минуле та <i>пояснює</i> необхідність збереження історичних джерел у минулому й сьогоденні. <i>Характеризує</i> книги як історичне джерело. <i>Пояснює</i> способи нагромадження та пошуку інформації. <i>Використовує</i> пошукові системи для отримання інформації, дізнається значення незнайомих слів.	1) Обговоріть у класі, як люди зберігають інформацію сьогодні? Що ви знаєте про зберігання історичних джерел? Чи були ви колись в місцях, де їх зберігають? 2) Уявіть себе відвідувачами історичного музею. Про що можуть розповісти такі експонати? 3) Уявіть себе організатором нової бібліотеки у вашій школі. Щоб ви залишили, а які нововведення запровадили? Поясніть свій вибір. 4) Оберіть одне із завдань нижче і, використавши інфографіку, виконайте його письмово. Поділіться своїми думками з однокласниками / однокласницями. Які ідеї здалися вам найбільш переконливими? Зробіть висновки про роль бібліотек в житті сучасного суспільства.

Головним інструментом формування громадянознавчих знань і вмінь у 6-му класі, де в I–IV розділах переважає історичний матеріал, дуже важливі спеціальні міжпредметні пізнавальні завдання та запитання з громадянської освіти. Наприклад, це такі завдання:

- *Що означає вислів «Людина – істота соціальна»?*
- *Чому люди утворюють громади? Як об'єднувались люди в минулому, а як – нині? Що розуміємо під громадянською ініціативою? Чому це важливо для демократії в Україні?*
- *Спільнокореневими до слова «громада» є слова громадянин, громадський, громадянський. Утвори з кожним із цих слів речення та запиши їх.*
- *Дізнайся про громадянські ініціативи у твоєму регіоні. Як за допомогою таких ініціатив громадяни впливають на владу?*

- *Що таке академічна доброчесність? Де та як у школі слід її дотримуватися?*
- *Що таке права людини? Якими вони були в минулому, а якими є нині?*
- *Чи є рівність тотожністю або однаковістю людей? Поясни.*
- *Яке значення в захисті прав людини відіграє власна обізнаність людини?*
- *Як толерантність пов'язана з повагою до гідності людини?*
- *Упізнай за наведеними зображеннями соціальні мережі або відеохостинг. Чому, на твою думку, ці соціальні медіа мають вимоги щодо мови ворожнечі й повинні видаляти контент (зміст), що порушує ці правила? Як виявити мову ворожнечі?*

Міжпредметні та інші завдання складають у підручниках для 5-го і 6-го класів «Досліджуємо історію і суспільство багатofункціональну систему, яка побудована у відповідності до типології завдань.

За компонентами навчально-пізнавальної діяльності учнів, яку вони програмують, формують, у підручниках сформульовані завдання для актуалізації наявних в учнів знань або уявлень (*пригадайте, що ви про це знаєте; де і коли ви зустрічались з цими явищами; що вам відомо про цю подію; що таке...; як називається... тощо*) та для мотивації навчальної діяльності (*уяви собі...; як ти думаєш, як будуть розвиватись події... тощо*). Такі два завдання розташовані на початку кожного параграфа і допомагають вчителю організувати діяльність учнів у вступній частині уроку.

Для осмислення нової інформації (конструювання нових знань і смислів) в основній частині уроку учням пропонуються завдання: *як ти розумієш; якими словами ти би це висловив; на основі інформації склади схему, таблицю; визнач головне, основні риси, особливості, чинники, проаналізуй ілюстрацію, документ і зроби висновок та ін.*

У підсумковій частині для узагальнення і систематизації отриманої інформації запропоновані завдання: *визнач складники, зв'язки, тенденції, з'ясуй значення тощо*. Спеціальна сукупність завдань для підсумкової частини уроку подана у зошитах самооцінювання для 5-го і 6-го класів. Це такі завдання як: *Продовж речення: «Сьогодні на уроці я зрозумів / зрозуміла, що...»; Напиши протягом 3-х хвилин міні-твір (6-10 речень), використовуючи опорні слова»; Заповни аркуш самооцінювання тощо.*

Ця класифікація завдань визначає порядок їх розташування у підручнику, оскільки навчальна книга певною мірою моделює структуру уроку (організації навчально-пізнавальної діяльності в межах уроку). На цій основі вчитель планує урок, який відповідає психолого-педагогічним закономірностям опанування змістом освіти.

Відповідно до змісту історичної освіти, який передбачає опанування учнями історичними фактами (у вигляді яскравих емоційно розфарбованих образів) і теорії (у вигляді понять, зв'язків і оцінок) за змістом пізнавальної завдання у підручнику можна умовно поділити на *образні, логічні та аксіологічні*.

Образні завдання спрямовують учнів на відтворення історичного минулого в образах і оперуванні ними (на основі ілюстрації/документу відтворить зовнішній вигляд, спосіб життя...), навчають «бачити», адекватно, без осучаснення, засвоювати і відтворювати в образній формі зовнішні ознаки історичних подій та їх деталей, діяльність людей – учасників історії.

Логічні завдання – це завдання, що активізують переважно абстрактне, логічне мислення учнів, сприяють формуванню у них умінь осмислювати сутність фактів, засвоювати теоретичні відомості у формі понять різної широти узагальнення. Їх особливим різновидом є проблемні завдання, засновані на невідповідності наявного рівня знань і умінь учня вимогам завдання (задачі), що потрібно розв'язати. Виконуючи такі завдання, учні набувають досвіду творчої діяльності, тобто здатністю у розв'язанні кожної нової задачі знаходити свій оригінальний спосіб її вирішення, спираючись як на наявні знання, уміння, так й інтуїцію і здогадку.

Аксіологічні (оціночні) завдання спрямовують учнів на висловлювання власних ціннісних суджень, суб'єктивного ставлення до того, що вивчається, до процесу навчання. Сьогодні такі завдання дуже важливі, адже без їх застосування неможливо сформулювати в учня повагу до різноманітності, культуру дискусії, повагу до чужої думки.

Наступна класифікація завдань пов'язана із формою організації їх виконання: індивідуально, в малих групах (парах), колективно (фронтально). Її досить детально описано в наших працях з питань інтерактивного навчання.

Завдання для індивідуальної діяльності, запропоновані у підручнику для роботи учнів у класі та вдома, зазвичай носять творчий або диференційований характер (зробити історичну реконструкцію чи малюнок). Часто індивідуально учням пропонується виконати письмові завдання (написати есе, історичний твір, обґрунтувати власну позицію тощо).

Більшість завдань підручника мають виконуватись в групах і носять проблемний характер або передбачають можливість обговорення кількох версій для відповіді (складіть характеристику, схему; поясніть, чому... та ін.). Завдання для фронтальної роботи також зазвичай мають бути проблемними або відкритими для висунення кількох версій. Такі завдання передбачають обговорення відкритих запитань у загальному колі.

Отже, в підручнику сформульовані завдання, які дають змогу вчителю/учням оптимально поєднувати у навчанні індивідуальну, групову та фронтальну роботу. Очевидно, що такий тип завдань потребує спеціальної інструкції вчителя (наприклад: Об'єднайтесь у... групи. Протягом 5 хвилин обговоріть відповіді на поставлені запитання і підготуйтеся до представлення ваших думок класові).

Поширеною і дуже практичною класифікацією є розподіл запитань і завдань за характером пізнавальної діяльності учнів. За цією ознакою виокремлюють репродуктивні (відтворювальні) завдання, перетворювальні та творчо-пошукові. Так, завдання відтворювального рівня пропонують учням вписати основні поняття, визначення з джерела, відповісти на поставлені

питання, що вимагають уточнення і переказу тексту; заповнити таблиці, схеми за зразком в ході колективного опрацювання документу; скласти простий план.

У перетворювальних завданнях учні запрошуються, наприклад, до розповіді за документом, що супроводжується аналізом тексту, синтезу положень джерела з іншим теоретичним матеріалом, ідеями інших джерел, самостійного відбору, групування фактів, ідей і включення їх у свою розповідь; складання розгорнутого плану, тез, конспекту, текстових таблиць, схем, підготовки невеликих за обсягом рефератів, доповідей та ін.

На творчо-пошуковому рівні перед учнями ставляться проблемні, творчі і дослідницькі пізнавальні завдання, що вимагають: осмислення і зіставлення точок зору вчених-істориків, ідей декількох документів; виявлення ліній порівняння явищ, що вивчаються, та складання порівняльних таблиць, логічних ланцюжків; застосування теоретичних положень документів для доказу, аргументації своєї точки зору, обговорення дискусійних проблем; пошуково-дослідницької діяльності зі збору матеріалу, його аналізу і систематизації з певної теми, написання рецензії, есе й інше.

Природно, що при різноманітні пізнавальних завдань критерії їх оцінки вчителем у кожному випадку мають бути визначеними і конкретними. Вони залежать від змісту завдання, характеру діяльності, закладеної в його розв'язання, форми передбачуваної відповіді, характеру й кількості джерел, з якими працює учень, і, нарешті, від віку учнів та рівня їхньої підготовки.

Зауважимо, що у розбудові системи пізнавальних завдань підручників інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» важливими були ще два моменти: по-перше, така система побудована як розвивальна, тобто передбачає поступове ускладнення завдань протягом навчального року; по-друге, вона працює на розвиток ключових компетентностей учнів.

Поступове ускладнення завдань досягається в підручниках за рахунок збільшення кількості елементів знання, якими оперує учень (порівняйте інформацію двох джерел; опишіть просте (складне, багатокomпонентне) явище; спираючись на відомі вам факти, поясніть... тощо). Воно може забезпечуватись і поступовим ускладненням кількості операцій, дій, які має виконати учень відповідно до завдання (складіть три речення, які описують подію; напишіть невеличкий твір; підготуйте тематичне повідомлення). Нарешті може (має) зростати й рівень творчості дитини: від «знайдіть інформацію і перекажіть її однокласникам» до «прочитайте документи, порівняйте їх зміст та обґрунтуйте власну позицію щодо описаної події».

Компетентнісна спрямованість завдань забезпечується їх змістом, адже кожен із її складників потребує відбору і структурування фактів (понять), на основі яких можна сформулювати завдання, спрямоване на розвиток відповідних особистісних утворень в учнів. Складники предметної чи ключової компетентності (їхня сукупність) відбивають особливості змісту й способів пізнання відповідної науки (у даному випадку історії) і створюють об'єктивну основу для визначення чіткої та ясної позиції вчителя як у побудові освітнього процесу, так і в оцінюванні його результатів.

Побудова системи завдань в обох підручниках інтегрованого курсу орієнтована на очікувані результати, яких мають досягти учні після їх виконання на кожному уроці. Ці результати є складником результатів засвоєння учнями змісту розділу (теми) за МНП, яких вони мають досягти на кінець навчального року. Її застосування передбачає активну модель навчання учнів та коректне оцінювання результатів їхнього навчання. Відобразимо викладене вище в дидактичній наративній моделі системи завдань (Таблиця 11).

Таблиця 11.

Наративна модель системи пізнавальних завдань у підручниках інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство»

Планована частина уроку, етап пізнавальної діяльності учнів	Передбачуваний зміст завдань	Передбачуваний рівень пізнавальної діяльності та виявлених результатів навчання	Передбачувана форма організації діяльності
Вступна: актуалізація опорних знань і уявлень учнів	В основному образні й логічні. Зазвичай пов'язані із хронологічним, просторовим і логічним складниками компетентності	Зазвичай відтворювальний, виявлення формалізованих результатів навчання	Фронтальна, іноді парна
Вступна: мотивація навчальної діяльності	В основному логічні, пов'язані з розвитком логічної та аксіологічної складових компетентності	Зазвичай творчо-пошуковий, проблемний, виявлення неформалізованих результатів навчання	В основному фронтальна
Основна: первинне сприйняття нового навчального матеріалу	Зазвичай образні й логічні, спрямовані на розвиток хронологічного, просторового і логічного складників компетентності	Відтворювальні та перетворювальні, виявлення неформальних результатів навчання	В основному індивідуальна і фронтальна
Основна: осмислення нового змісту	Логічні, спрямовані на розвиток всіх складників компетентності	Перетворювальні, творчо-пошукові (проблемні), контрверсійні, виявлення неформальних результатів навчання	Групова, парна
Основна: узагальнення, систематизація	Логічні, спрямовані на розвиток всіх складників компетентності	Перетворювальні, творчо-пошукові (проблемні), контрверсійні, виявлення неформальних результатів навчання	Групова, парна
Підсумкова: контроль засвоєння	Логічні, спрямовані на розвиток всіх складників компетентності	Відтворювальні, перетворювальні, творчо-пошукові виявлення неформальних результатів навчання	Індивідуальна, фронтальна

Підсумкова: рефлексія	Аксіологічні, рефлексивні	Творчо-пошукові виявлення неформальних результатів навчання	Індивідуальна, Фронтальна

Очевидно, що пропонувані в моделі типи завдань можуть бути модифіковані в залежності від характеру матеріалу, що вивчається. Окрім того, тут не враховані названі вище лінії ускладнення завдань – їх вибудовування можна прослідкувати у підручнику. Проілюструємо таке ускладнення прикладом з поступового розвитку географічно-просторових умінь учнів у підручнику для 6-го класу (Таблиця 12).

Таблиця 12.

**Приклад ускладнення завдань у підручнику
«Досліджуємо історію і суспільство» для 6 класу**

Параграф, тема уроку	Завдання
§5. Як жили первісні люди на теренах України	Знайди на карті стоянки первісних людей. У яких регіонах України вони знаходяться? Які особливості їх географічного розташування?
§10. Як Вавилон став столицею могутнього царства	Знайди на карті Вавилон. Назви основні географічні об'єкти, позначені на карті. Знайди давні міста Межиріччя, назви їх. Чому, на твою думку, цю місцевість називають Межиріччям? Які припущення можна зробити щодо клімату, природних умов і способу життя тамтешнього населення?
§31. Що відомо про заселення і розвиток Італії в I тис. до н.е.	На основі карт проаналізуй географічне положення, природні умови Апеннінського півострова, скориставшись відомим тобі інструментом дослідження. З'ясує, яким було населення півострова і його заняття в першій половині I тис. до н. е.

Багаторічний досвід роботи над підручниками з історії для різних вікових груп свідчить, що оптимальним є такий спосіб формулювання завдань, який передбачає включення у зміст завдання способу організації його виконання, який зразу спрямовує учнів на досягнення результату. До прикладу, якщо результатами уроку в 6-му класі «Як первісна людина господарювала», визначено, що учень/учениця: «Визначає основні риси способу життя первісної людини та чинники, що на нього впливали» й «Характеризує розвиток господарства за первісних часів», то на його досягнення спрямована не лише інформація і візуальні джерела в підручнику, а й система завдань, що запропонована (Таблиця 13).

Таблиця 13.

**Система пізнавальних завдань у підручниках інтегрованого курсу
«Досліджуємо історію і суспільство»**

Етап реалізації завдань уроку / досягнення очікуваних результатів	Завдання у підручнику

Актуалізація опорних знань	Чому камінь був основним матеріалом для знарядь праці первісних людей? Як вони їх виготовляли? Де їх використовували?
Первинне сприйняття (робота з тестом чи відео)	Чому тип господарювання первісних людей називають привласнювальним? Заповніть комірки в схемі, відтворюючи причиново-наслідкові зв'язки щодо впливу природно-кліматичних умов на життя людини. Висловіть припущення, як людина винайшла землеробство та скотарство. Перевірте свої відповіді, опрацювавши текст.
Осмислення матеріалу	Чим зайняті зображені на ілюстраціях пітекантропи і неандертальці? Які знаряддя праці вони використовували? Чому, на твою думку, кроманьйонці полювали успішніше за попередників? Опиши малюнок. Який тип господарства зображено — привласнювальний чи відтворювальний? Обґрунтуй свою думку.
Узагальнення і систематизація нової інформації	1. Як змінювались знаряддя первісних людей для полювання і рибальства? 2. Коли і як люди почали обробляти землю? Що це змінило в їхньому житті? 3. Коли людина почала приручати диких тварин і як це їй допомогло? 4. Розкажи про перші ремесла в історії людства. 5. <i>Які ознаки привласнювального господарства? Наведи приклади.</i> 6. <i>Які ознаки відтворювального господарства? Наведи приклади.</i>

Щодо кількості й розташування завдань у параграфі підручника, то вони відтворюють пропоновану авторами структуру уроку і розташовані в кожному параграфі у певній послідовності.

Важливими параметрами для побудови системи завдань було й врахування регламенту уроку (яку кількість часу учень витратить на виконання завдань) та вікові особливості учнів (швидкість читання, мислення тощо). Проілюструємо це прикладами завдань із параграфів підручників для 5-го і 6-го класів (Таблиці 14, 15).

Таблиця 14.

**Розташування й кількість завдань у підручнику
«Досліджуємо історію і суспільство» (5 клас)**

Тема	§16. ЯКІ ПОДІЇ НАЗИВАЮТЬ УКРАЇНСЬКОЮ РЕВОЛЮЦІЄЮ
Очікувані результати уроку. Учень/учениця:	<i>Співвідносить</i> з вивченим періодом (епохою) відомі історичні події та особи, визначає сфери суспільного життя, які зазнавали змін. <i>Визначає на карті</i> положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій, згаданих у змісті теми. <i>Описує перебіг історичних подій</i> у межах теми та визначає їхню тяглість в історичному процесі.

	Здобуває історичну інформацію із запропонованих джерел, досліджуючи їх. Добирає приклади, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми. Формулює запитання щодо можливого впливу тих чи інших подій на життя суспільства, окремих груп людей. Формулює оцінні судження про вчинки історичних осіб та сучасних діячів, події, явища, процеси з урахуванням отриманих знань та власного досвіду.	
Вступна частина	Завдання для актуалізації опорних знань. Які події суспільного життя, на вашу думку, називають революцією? Як ви вважаєте, що може спонукати багатьох людей одночасно прагнути змін?	Завдання для мотивації діяльності учнів/учениць. Розглянь світлини, на яких зображено початок Української революції 1917–1921 рр. Що відбувається на площах? Що могло спричинити ці події? Якими могли бути наслідки?
Основна частина	Завдання для первинного сприйняття інформації. Випишіть з тексту нові для вас поняття. Складіть речення з кожним із них. Порівняйте свої припущення щодо причин революції з текстом. Назвіть історичних діячів і дати історичних подій, пов'язаних з перебігом Української революції.	Завдання для осмислення інформації. На основі схеми з'ясуй, чому війна спричинила масові протести населення. Чому цей документ (IV Універсал УЦР) вважають найважливішим за часів революції? Поясни. Як на світлинах відображено події Української революції? Назви та опиши кожну з цих подій. Чому в містах, селищах нашої країни є пам'ятники діячам Української революції? У який ще спосіб зберігається пам'ять про неї?
Підсумкова частина	Завдання для узагальнення. 1. Що таке революція? 2. Чого прагнуло населення України під час революції? 3. Коли було проголошено незалежність УНР та Злука УНР і ЗУНР? 4. Склади хронологічну таблицю подій Української революції, про які ти дізнався/дізналася з параграфу. 5. Уяви, що ти мешкаєш в Україні у 1917–1921 рр. Про що можна було прочитати у газетах того часу? Придумай кілька заголовків уявних статей про події в Україні часів революції.	Завдання для рефлексії. Оцініть цей урок, використовуючи метод ПМЦ. Для цього запишіть свої враження від уроку в таблицю.

Таблиця 15.

**Розташування і кількість завдань у підручнику
«Досліджуємо історію і суспільство» (6 клас)**

Тема	§4. ЯК БУЛО ОРГАНІЗОВАНО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ	
Очікувані результати уроку. Учень/ учениця:	<i>Пояснює, що таке суспільство, спільнота, наводить приклади спільнот з історії та сьогодення.</i> <i>Пояснює, як було організовано владу за первісних часів.</i> <i>Розповідає про появу правил співжиття людей та визначає їх призначення.</i> <i>Розповідає про появу правил співжиття людей та визначає їх призначення.</i> <i>Називає види соціальних норм у минулому і тепер та визначає їх основні функції (з допомогою вчителя).</i> <i>Висловлює власне ставлення щодо необхідності правил у людській спільноті та їх значення в суспільному житті</i>	
Вступна частина	Завдання для актуалізації опорних знань. <i>Що таке суспільство? Що означає словосполучення «зміни в суспільстві»?</i> <i>Наведіть приклади. Чи використовуємо ми досвід наших пращурів? Як саме?</i>	Завдання для мотивації діяльності учнів/учениць. <i>Ознайомся з видами суспільних відносин у таблиці. Доповни прикладами кожен з них. Чому такі відносини називають суспільними?</i>
Основна частина	Завдання для первинного сприйняття інформації. <i>Пригадайте, що називають людськими спільнотами та які вони бувають. Під впливом яких чинників формувались спільноти людей за первісних часів?</i> <i>Про які спільноти йдеться у тексті? Чим вони відрізняються одна від одної? Хто і як управляв родовою общиною і плем'ям?</i>	Завдання для осмислення інформації. <i>Розглянь ілюстрацію. Які правила в давнину сприяли ефективній взаємодії людей? Чи актуальні подібні правила нині? Які саме?</i> <i>Як автор художніх історичних реконструкцій уявляв спосіб життя родової общини?</i> <i>На основі ілюстрацій зроби висновок про зміни в суспільних відносинах у часи формування родової общини і племен.</i>
Підсумкова частина	Завдання для узагальнення. <i>1. Що називають родовою общиною?</i> <i>2. Як розподілялись обов'язки між представниками роду?</i> <i>3. Хто такі старійшини?</i> <i>4. Як виникли племена і хто їх очолював?</i> <i>5. Чи могла окрема сім'я самотійно вижити за первісних часів?</i> <i>6. Уяви, що ти присутній / присутня на зборах племені. Склади невелику розповідь,</i>	Завдання для рефлексії. <i>Закінчи речення.</i> <i>Сьогодні на уроці я дізнався / дізналася...</i> <i>Найбільш важливим / цікавим для мене сьогодні було...</i> <i>Мені б хотілось дізнатись більше про...</i>

	використовуючи слова: «плем'я», «народні збори», «вождь», «рада старійшин». Які питання обговорювались? Як ухвалювали рішення?	

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ НА УРОКАХ ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ

4.1. Організація активного навчання на уроках з інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство»

Програмові положення, особливості змісту інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» визначають й особливості методики навчання учнів. Закладені в програму очікувані результати та зміст реалізуються через залучення учнів до різноманітних видів навчальної діяльності, що, своєю чергою, передбачає системне застосування технологій активного навчання учнів, розвитку критичного мислення, дослідницької і проєктної технологій та технології дидактичної гри. Уроки з курсу мають бути подібні дослідницькій лабораторії чи дискусійному клубу, де кожний учень має змогу індивідуально або в групі дослідити суспільні й історичні явища та процеси, висловити власну позицію, поміркувати вголос, поділитися враженнями та особистим досвідом, тобто бути уроками активного навчання. Аналіз значної кількості праць дозволяє визначити активне навчання як такий спосіб організації навчання, коли учні – суб'єкти освітнього процесу – відіграють у ньому активну роль, а вчитель є лише організатором активностей учнів, фасилітатором та модератором дискусії. Процес активного навчання передбачає, що учні вчать, відповідаючи й ставлячи запитання, аналізуючи факти і аргументи, пов'язуючи нову інформацію з вже наявними знаннями, формулюючи висновки та розмірковуючи над новими ідеями.⁹⁸

Очевидно, що вчителю, який викладає інтегрований курс «Досліджуємо історію і суспільство», необхідно враховувати важливі характеристики ефективної організації активного навчання.

1. Забезпечення обов'язкової опори на наявні в учнів знання й уміння, що досягається шляхом актуалізації опорних (необхідних для опрацювання нової інформації) знань за допомогою адекватних методів. У такому випадку учні мають можливість будувати і змінювати нову інформацію на основі старої, краще зрозуміти сенс нової інформації, застосовувати її в нових контекстах.

⁹⁸ більше див.: Пометун О. Активне навчання учнів історії та громадянської освіти у контексті запровадження Державного стандарту базової середньої освіти. *Український педагогічний журнал*. 2021. № 4. С. 106–115. URL : https://lib.iitta.gov.ua/729328/1/20UPJ_2021_04_web.pdf; Ремех Т.О. Роль та особливості активного навчання учнів. *Актуальні проблеми сучасної освіти: реалії і перспективи*. Матеріали V (IV) Всеукраїнської конференції студентів та викладачів закладів освіти. Тези доповідей учасників конференції. Том 1 – Дніпро: ВСП «Маріупольський фаховий коледж ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», 2023 р. 18–19 травня 2023 р., Маріуполь. С. 21–22. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735400/>

2. Учням необхідно надати достатньо часу для опанування матеріалу та створити умови (за допомогою спеціальних методів) для неодноразового звернення до основних положень нового змісту. Причому кожного разу це має відбуватись у новій формі, на новому рівні осмислення.

3. Інформація не має надходити до учнів у готовому вигляді (повністю роз'ясненою та підготовленою для механічного запам'ятовування). Учням слід надавати джерела інформації для опрацювання з відповідними завданнями і запитаннями, які дають учням змогу накопичувати знання за допомогою говоріння, слухання, читання і письма. Необхідно відмовитись від використання на уроках лише підручника як основного джерела інформації, оскільки це не залишає простору для роботи з іншими джерелами, а, отже, обмежує можливість учнів навчатись інтерпретації, оцінці і застосуванню інформації. Відомості, навколо яких будуються міркування учнів, мають подаватись їм усно, письмово, в електронному вигляді, через візуальні джерела, а за можливості – й матеріальні пам'ятки історії.

4. Украй важливими для опрацювання нового є цілеспрямований і якісний діалог, парне обговорення та робота в групах. Домінувати на уроці має процес самостійного дослідження, конструювання знань учнями у процесі активної пізнавальної діяльності. Тому основна модель побудови навчання – поєднання індивідуальної роботи учнів з інтерактивною взаємодією з її основними інструментами: полілогом, діалогом, оптимізацією міжкультурних відносин, смислотворчістю, свободою вибору, позитивністю і оптимістичністю атмосфери на уроці та ситуацією успіху.

5. Головним в організації діяльності вчителя є поставити завдання, що потребуватиме від учнів застосування мисленневих операцій високого рівня. Причому така робота має проводитись послідовно на кожному уроці, використовуючи всі можливості історичного та громадянознавчого матеріалу. Завдання, інструкції, запитання вчителя мають викликати та обумовлювати діяльність дитини, спрямовану на досягнення певних навчальних цілей, і тільки в результаті такої діяльності відбуватиметься оволодіння нею знаннями, вміннями, розвиток її ціннісної сфери, здібностей, якостей тощо. За цих умов внутрішня пізнавальна активність учня обумовлюється не тиском, не примусом, а особливою організацією змісту і використаними методами навчання, та усвідомлюється ним як особистісно значуща⁹⁹.

Реальне й ефективне досягнення результатів навчання потребує постійного залучення учнів до активної різноманітної діяльності. Кожний урок із курсу має передбачати різні види пізнавальної, розумової та навчальної активності учнів. Обов'язковим кроком учителя є формулювання завдань для учнів, що передбачають опанування/застосування певних стратегій пізнавальної (мисленневої) діяльності та відпрацювання з учнями цих стратегій. При цьому учні мають поступово поглиблювати свої вміння із застосуванням стратегій і переходити для виконання завдань на більш високі рівні мислення, залучатись до більш складних пізнавальних процесів, наприклад, оцінювати та

⁹⁹ Там само, с.111–112.

створювати, а також формувати базу знань, що починається з фактичних знань, але не обмежується ними. З цією метою вчитель має користуватись таким інструментом, як переглянута таксономія Б. Блума, яка пропонує перелік когнітивних процесів низького та високого порядку в ієрархічній послідовності від простого до складного. Ґрунтовно використання цього інструменту розглянуто у наших попередніх публікаціях¹⁰⁰.

Зазначені у МНП види навчальної діяльності учнів, повторювані в кожному розділі, дають змогу акумулювати стратегії активного навчання учнів та урізноманітнити освітній процес. У підручнику ці види активностей учнів конкретизовані у вигляді відповідних завдань. Проілюструємо це прикладами (Таблиця 16).

Таблиця 16.

Приклади реалізації активного навчання учнів, передбачені МНП інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» у 5-му класі

№	Види навчальної діяльності	Зміст	Приклади
1.	Усні повідомлення	Підготовка учнями коротких (1-2 хв.) усних повідомлень	Розповідь про себе, минуле і сьогодення родини, зокрема, в контексті належності до різних спільнот. Повідомлення про місцеві історико-культурні та природні пам'ятки
2.	Пошукові завдання	Пошук учнями інформації в різних джерелах (підручнику, довідниках, інтернет-джерелах), систематизація та оцінювання достовірності інформації	З'ясування значення понять «період», «простір життєдіяльності», «тисячоліття», «століття». Самостійний вибір/добір джерел для опису, характеристики культурного розмаїття України
3.	Практичні завдання	Складання й розв'язання хронологічних задач, креслення схем і таблиць, заповнення контурних карт, створення медіа текстів (за допомогою вчителя, за зразком чи самостійно).	Розв'язання хронологічних задач/завдань із тем розділу. Креслення і позначки на лінії часу, пов'язані, зокрема, і з місцевою історією. Читання легенди карти, опрацювання контурних карт за темами розділу. Створення медіатексту з тем розділу для обговорення з однокласниками його особливостей
4.	Творчі завдання	Створення нових навчальних продуктів, що поєднують набуті знання і вміння учнів із їхніми особистісними поглядами на історичне минуле й	Історико-літературний екскурс «Як в українських прислів'ях віддзеркалене ставлення до часу та простору» Усний/письмовий твір-роздум «Мій улюблений історичний діяч» Добір/створення відеоматеріалів,

¹⁰⁰ Пометун О. І., Гупан Н. М. Таксономія Б. Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*. 2019, №3. С. 50–57.

		сьогодення: сценарії віртуальних екскурсій; усні/письмові твори-роздуми, малюнки, макети, рольові, імітаційні ігри тощо	усних свідчень, музейних експозицій за темою «Українці в світі»
5.	Обговорення та дискусії	Організація обговорення в загальному колі відкритих та контроверсійних питань історії та суспільного життя: висловлення учнями власних суджень щодо історичних особистостей, вчинків людей, підбір аргументів для захисту власної позиції, участь в обговоренні з дотриманням правил дискутування, діалоги з переконанням інших тощо	Яке значення має книга для сучасної людини? Як оцінити достовірність поданої в джерелі інформації? Що таке взаємодія культур?
6.	Індивідуальні та/або групові проекти	Виконання/реалізація учнями навчальних проектів за такими етапами: планування власної діяльності на певний проміжок часу, планування співпраці з іншими у проекті, дослідницька діяльність, співпраця з реалізації проекту та досягнення результатів, презентація результатів проекту.	«Минуле в сьогоденні: про що розповідає топоніміка». «Історія в іменах, звичних/шкільних назвах». «Об'єкти громадського простору мого села/селища/міста вчора, сьогодні, завтра». «Культурне розмаїття в назвах мого села, селища, міста».

Означені підручники, як ґрунтовно описано у попередньому розділі, спроектовані для реалізації моделі активного навчання. Розкриємо детальніше, якою є методика активного навчання за допомогою цих підручників.

Для зручності користування обидва підручники курсу для 5-го і 6-го класу побудовані на одних концептуальних та методологічних засадах і за одною методичною моделлю.

Концепція інтегрованого підручника як важливого засобу навчання здобувачів освіти виходить з того, що навчальна книга має максимально забезпечити можливості їхньої самостійної роботи як на уроці, так і вдома. Матеріал підручника розподілений на розділи у відповідності до МНП. Кожен із розділів складається з параграфів-«уроків», а параграфи – з пунктів. Із метою активізувати пізнавальний інтерес учнів, усі назви параграфів і пунктів сформульовано у вигляді запитань, що відбивають основну ідею, думку відповідного тексту.

Кожен параграф є цілісною системою компонентів змісту, що забезпечують розв'язання завдань конкретного уроку, та орієнтовані на активну діяльність учня і можуть бути реально засвоєні всіма учнями на кожному уроці. В підручнику поєднано основний (інформаційний) текст, візуальний ряд, включаючи поліграфічний дизайн, та методичну складову для опрацювання здобувачами освіти і вчителем кожної теми та розділу в цілому.

Інформаційна функція підручника забезпечена наявністю у параграфах спеціального авторського тексту (де розкриваються основні ідеї і поняття теми). При цьому розмір такого авторського тексту в параграфі не перевищує 700–900 слів (кожен пункт складається з 3–4 абзаців). Очевидно, що частина навчальної інформації подається у цьому випадку за рахунок додаткових текстових елементів (документів, літературних творів тощо, пов'язаних з темою уроку, пояснювальних текстів, наприклад до ілюстрацій) і позатекстових елементів, які доповнюють, конкретизують, ілюструють авторський текст. Цей стислий текст учні мають навчитись читати глибоко і осмислено, структурувати його (виділяти головне, окремі епізоди, складати план), формулювати запитання до нього. Позатекстові елементи представлено як фотографії, малюнки, схеми, та інфографіку. В навчальній книзі вони відіграють роль самостійного джерела знань й досліджень учнів і супроводжуються відповідними завданнями та інструкціями.

Очевидно, що кожен з елементів методичного апарату працює через постановку перед учнями пізнавальних завдань різного дидактичного спрямування, що орієнтовані на їхні види діяльності, зазначені в МНП, і складають певну систему. В підручниках «Досліджуємо історію і суспільство» завдання розподілені за такими групами:

1. Завдання, що актуалізують наявні знання, життєвий досвід і уявлення учнів про суспільне життя, розміщені перед початком вивчення нової теми – на початку кожного параграфу.

2. Дослідницькі запитання й завдання спираються на наявні в учнів знання, уявлення й уміння. Вони дають змогу мотивувати учнів і окреслити перспективу їх розширення/вдосконалення на цьому уроці, відштовхуючись від рівня найближчого розвитку дітей. У таких завданнях учням пропонується висловити припущення, пошукати версії, обговорити думки. Після виконання цього завдання, навіть якщо учні помилились, вони опануватимуть інформацію за допомогою тексту книги. Проте їхня увага вже буде сконцентрована на пошуку правильних відповідей або порівнянні своїх думок з авторами підручника. Звертаємо увагу, що такі завдання також передують викладу нової теми і розташовані на початку кожного параграфу.

3. Завдання для опрацювання тексту вміщені перед кожним пунктом параграфу на початку тексту (адже учні мають розуміти, навіщо вони опрацьовують той чи інший текст і яким має бути результат). Серед них є окремі завдання на розмірковування й більш складні проблемні завдання. Варто розуміти, що завдання для усвідомлення смислу авторського тексту потрібно поставити перед учнями до початку його опрацювання. Під час читання

авторського тексту (чи розповіді вчителя, що може його замінювати) варто звертати увагу на розтлумачені основні поняття, фрагменти документів і обов'язково ілюстрації, що пов'язані з темою уроку, та завдання на опрацювання цих ілюстрацій і документів. Основним способом опрацювання авторського тексту є коментоване читання його учнями вголос по черзі й виконання завдань до тексту після читання (5 клас), читання в парах, самостійне читання, коментоване читання (6 клас).

4. Завдання на розвиток критичного мислення учнів подано через завдання, що містять дієслова «запитайте», «доведіть», «порівняйте», «висловіть власну думку», «аргументуйте», «висловіть припущення», «складіть», «створіть і поясніть» тощо.

5. Завдання на осмислення нового матеріалу вміщені всередині тексту пункту параграфа. Частіше за все вони супроводжують документи та ілюстрації у підручниках.

6. Завдання для повторення і узагальнення результатів уроку подані наприкінці параграфа різним шрифтом: більш прості – репродуктивні завдання і більш складні – перетворюючі та творчо-пошукові.

Окремим інноваційним складником системи завдань у підручниках інтегрованого курсу для 5-го і 6-го класів є завдання, що вміщені під QR-кодом і складають зміст спеціального електронного зошита. Вони допоможуть вчителю урізноманітнити урок, особливо в умовах дистанційного навчання. Використовувати ці завдання варто для доповнення етапу осмислення нового матеріалу, домашніх завдань та ін. В іншому електронному зошиті під окремим QR-кодом містяться спеціальні рефлексивні завдання, які дають вчителю змогу організувати підсумкову частину уроку з курсу.

В окремому електронному зошиті для учнів 6 класу подані практичні заняття (сукупність завдань і інструкцій) для поглиблення, на розсуд вчителя, змісту кожного з розділів, та опис проєктної діяльності, що передбачається наприкінці розділів¹⁰¹.

Важливо зазначити, що за типологією в системі завдань підручника вчитель може знайти завдання різного рівня, що допоможуть йому визначити рівень опанування матеріалу учнями й оцінити їх. Низькому та середньому рівням відповідають репродуктивні завдання, що вимагають правильного відтворення засвоєних знань. Вони подані інколи (якщо мова йде про складні для сприйняття учнів поняття чи події) перед текстами в параграфі і наприкінці параграфа (перші 3–4 завдання/запитання). Достатньому та високому рівню відповідають пошукові, дослідницькі завдання, коли учні мають під керівництвом вчителя або самостійно виявити нові ознаки засвоєного поняття або «здобути» (самостійно/колективно) нові знання та ідеї/висновки на основі раніше набутих в ситуації навчального ускладнення. Такі завдання можна знайти перед текстами або в тексті пунктів параграфа. Наголосимо, що завдання практичні, які потребують доцільного вправного застосування

¹⁰¹ Олена Пометун, Тетяна Ремех. Досліджуємо історію і суспільство. Зошит практичних занять та проєктів. 6 клас. Київ. Видавничий дім «Освіта». 2023. 42 с.

набутих компетентностей (в основному під час практичних занять чи виконання проєктів, творчих домашніх завдань) однозначно належать до високого рівня навчальних досягнень.

Велика кількість завдань дає змогу кожному вчителю організувати навчання учнів відповідно до вимог МНП, їхніх індивідуальних особливостей та рівня класу. Виконання завдань передбачає диференціацію з урахуванням різного рівня розвитку дітей (із кількох запропонованих вони можуть вибрати або простіший, або складніший варіант). Завдання для учнів також передбачають оптимальне поєднання різних форм навчання: індивідуальної, парної, групової та колективної, що зазначено в інструкціях до виконання завдань. Це є дуже важливим у контексті формування ключових – соціальної та громадянської – компетентностей учнів.

Авторками також звернено увагу на методичну доцільність ілюстративного матеріалу. У підручниках він складається з кількох частин:

- піктограми, які є показниками повторюваних рубрик, що орієнтують учнів на певний вид навчальної діяльності, – вони позначають завдання на початку параграфа, у тексті, домашнє завдання тощо;
- малюнки на історичні або суспільствознавчі теми, які дають змогу учням «включати» наочне мислення в аналіз пропонованої ситуації;
- документальні фотографії чи ілюстрації картин, що відображають події минулого та сьогодення. В окремих параграфах, там, де це доцільно, подано збільшені фрагменти фотографій або зображень пам'яток минулого чи схематичні рисунки, що узагальнюють зображення і забезпечують можливість їх аналізу учнями;
- історичні, політичні й географічні карти, адаптовані до вікових особливостей учнів, що розвивають їхню просторову компетентність;
- таблиці, схеми, асоціативні кульки/кущі тощо;
- інфографіка, що нині є важливим візуальним джерелом інформації і подає її у комплексному вигляді з використанням слів, цифр, малюнків та кольорів;
- звороти обкладинки, що орієнтують учня на певний зміст і підвищують його зацікавленість курсом та мотивацію навчання.

Уроки, що проводитимуться за параграфами підручника, спираючись на його методичний апарат, відтворюватимуть таку методику і структуру:

1. Вступна частина: виконання завдання, що починає параграф та відображає основну проблему (питання), якій присвячено урок; оголошення теми, і завдань уроку.

2. Основна частина: опрацювання смислових частин параграфа – пунктів (їх, як правило, 2–3). Вони мають назви у вигляді запитань, на які відповідає зміст пункту. Їх опрацювання відбувається через виконання загальних завдань на осмислення тексту (вміщені перед текстом) і завдань на осмислення змісту матеріалу (вміщені всередині тексту).

3. Заключна частина: наприкінці параграфа є завдання й запитання, за якими вчитель і самі учні можуть перевірити, чи досягли вони очікуваних

результатів, а також виконати завдання з рефлексії, само та взаємооцінювання. Ці запитання й завдання розраховані на репродуктивний і пошуковий рівні пізнавальної діяльності учнів.

Завершується кожен параграф кількома варіантами домашнього завдання переважно творчого характеру, але різного рівня складності, з яких учитель (учні за бажанням) можуть обирати свій.

4.2. Потенціал інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» в досягненні обов'язкових результатів навчання за Державного стандарту базової середньої освіти

Автори МНП орієнтували зміст програми на поступове досягнення учнями обов'язкових результатів навчання предметів громадянської та історичної освітньої галузі, задекларованих в Державному стандарті базової середньої освіти (Таблиця 17).

Таблиця 17.

Обов'язкові результати навчання учнів предметів/курсів громадянської та історичної освітньої галузі

№	Загальні результати навчання за Державним стандартом
1	Історико-хронологічне мислення, орієнтація в історичному часі, встановлення причиново-наслідкових зв'язків між подіями, явищами й процесами, діяльністю людей та її результатами в часі, виявлення змін і тяглості в житті суспільства
2	Геопросторове мислення, орієнтація в соціально-історичному просторі, виявлення взаємозалежності в розвитку суспільства, господарства, культури та навколишнього середовища
3	Критичне мислення, робота з різними джерелами інформації та формулювання обґрунтованих питань
4	Системне мислення, виявлення взаємопов'язаності, взаємозалежності та взаємовпливу історичних подій, явищ, процесів, постатей у контексті відповідних епох; розуміння множинності трактувань минулого і сучасного та зіставлення їх інтерпретацій
5	Усвідомлення власної гідності, діяльність з урахуванням власних прав і свободи, повага до прав й гідності інших осіб, толерантність, протидія виявам дискримінації та нерівного ставлення
6	Дотримання демократичних принципів, конструктивна взаємодія з друзями, спільнотою закладу освіти, місцевою громадою та суспільством загалом, залучення до розв'язання локальних, загальнонаціональних і глобальних проблем

Очевидно, що ці результати сформульовані як підсумкові, яких учні досягають наприкінці базової ланки освіти. Отже їх варто оцінювати поступово – рік за роком. Причому адаптаційний цикл освіти (5–6 класи) передбачає лише початковий рівень їх досягнення. Тому за рекомендаціями Міністерства освіти і науки України вони можуть зведені до трьох груп результатів:

- Орієнтується в історичному часі і просторі.
- Працює з інформацією історичного змісту.
- Виявляє повагу до гідності людини та соціальну активність.

На прикладі першого з цих результатів проілюструємо потенціал МНП та підручників інтегрованого курсу для 5-го і 6-го класів у розв'язанні цього завдання.

Почнемо з розвитку історико-хронологічного мислення, умінь учнів орієнтуватись у історичному часі, виявляти зміни і тяглість в житті суспільства. У Державному стандарті базової середньої освіти цей результат конкретизовано через низку умінь здобувачів освіти конкретного класу. Серед таких хронологічних умінь для учнів 5–6 класу перелічені:

- пояснення, як відбувається відлік часу в історії;
- демонстрація знання перебігу подій в часі, локалізація подій в часі;
- встановлення віддаленості та тривалості подій;
- співвідношення з вивченим періодом (епохою) відомих історичних подій та осіб, визначення сфер суспільного життя, які зазнавали змін¹⁰².

Найнижчим щаблем в ієрархії означених хронологічних умінь вважаємо вміння рахувати роки в історії, тобто встановлювати події за датами або дати за подіями; співвідносити події (або дати) зі століттям (або тисячоліттям), його початком (чи половиною) та кінцем; встановлювати тривалість події, віддаленість її від сьогодення¹⁰³. Розвиток цього вміння пов'язаний із розв'язанням дітьми численних хронологічних задач, що є в підручниках «Досліджуємо історію і суспільство» як у 5-му¹⁰⁴, так і в 6-му класі¹⁰⁵.

Розвиток вміння встановлювати хронологічну послідовність подій, явищ, процесів часто пов'язують із виробленням та удосконаленням навичок учнів виконувати відповідні дії на схематичній лінії часу, де позначаються події, котрі відбулися раніше або пізніше. Лінія часу розширює можливості вчителя у формуванні в учнів уявлення про лінійність, незворотність часу, різні його відрізки (століття, тисячоліття, ера). Цей графічний образ ілюструє поняття послідовності, тривалості історичних подій, явищ, процесів. Послуговуючись лінією часу, учні навчаються виконувати різноманітні пізнавальні завдання, пов'язані з хронологією. Незамінною лінією часу є для формування уявлень учнів про особливості відліку часу до нашої ери і нашої ери.

Наприклад, у підручнику інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5-го класу учням запропоноване таке завдання: *«Назви століття позначені на лінії часу подій. Які є особливості відліку часу на*

¹⁰² Державний стандарт базової середньої освіти (2020). Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020 року. с.371–377. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886

¹⁰³ Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. С. 48

¹⁰⁴ Наприклад: Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. С. 20, 87. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/1675-doslid-istoriyi-pometun.html>,

¹⁰⁵ Наприклад: Пометун О., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2023. С.14–15; 50. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/2608-istoriia-6-klas-pometun-2023.html>,

відрізку до Різдва Христового? Познач на лінії часу події пов'язані з історією твоєї школи»¹⁰⁶.

У 6-му класі робота з лінією часу продовжується, і учням пропонують більш складні хронологічні завдання з урахуванням набутих ними історичних знань. Зокрема, в підручнику «Досліджуємо історію і суспільство» для 6 класу є таке завдання: «Накресли лінію часу і познач на ній дати: XVIII ст. до нашої ери – перші Олімпійські ігри в Греції; X ст. – правління княгині Ольги в Русі–Україні; I ст. до н. е. – прийняття юліанського календаря в Давньому Римі; XV ст. – виникнення козацтва в Україні; II тис. до н. е. – будівництво єгипетських пірамід»¹⁰⁷.

Окрім прийомів роботи з лінією часу, вчителі історії активно послуговуються хронологічними і синхроністичними таблицями як засобом наочності та способом письмової фіксації послідовності історичних подій, явищ, процесів. Зокрема хронологічні таблиці використовують для формування уявлень учнів про послідовність і тривалість подій, осмислення та систематизацію набутих знань, пов'язаних з датами й історичним часом. Складання синхроністичних таблиць сприяє логічному повторенню дат і подій, оскільки дає змогу порівнювати їх, аналізувати однорідні події за часом. Ця робота учнів створює умови для з'ясування закономірностей та особливостей історичного розвитку різних регіонів однієї країни або кількох держав. Такі таблиці в заповненому вигляді використовують для формування в учнів цілісного уявлення про зв'язки між послідовністю подій/явищ, їх важливими ознаками і поступовою зміною цих ознак¹⁰⁸. Як додаткові або домашні завдання учні можуть заповнювати подібні таблиці самостійно (6 клас).

Підручники інтегрованого курсу орієнтують учнів на послідовне ускладнення хронологічних умінь: якщо у 5-му класі їм пропонується визначити послідовність, синхронність і тяглість низки пов'язаних подій¹⁰⁹, то в 6-му класі йдеться вже про вміння встановлювати послідовність історичних подій у межах цілого розділу, орієнтуватися у синхронності подій та явищ в низці країн. Спочатку учні вчать синхронізувати зв'язки між окремими подіями і явищами, потім – між схожими подіями, явищами й процесами в одній чи кількох країнах в межах конкретних хронологічних рамок та часових координат. Це сприяє розвитку їхнього вміння формулювати висновки щодо особливих/загальних рис подій і явищ минулого.

Нарешті достатньо складним умінням, яке починає формуватись у курсі «Досліджуємо історію і суспільство» в 5-му класі, а в 6-му класі поступово

¹⁰⁶ Наприклад: Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. С. 23. URL : https://pidruchnyk.com.ua/1675- doslid_istoriyi_pometun.html

¹⁰⁷ Наприклад: Пометун О., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів заг.сер.освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2023. С. 23. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/2608-istoriia-6-klas-pometun-2023.html>

¹⁰⁸ Там само: с.24–25

¹⁰⁹ Наприклад: Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. С. 18. URL : https://pidruchnyk.com.ua/1675- doslid_istoriyi_pometun.html

вдосконалюється, – це встановлювати співвідношення з вивченим періодом (епохою) відомих історичних подій. У 5-му класі вперше вводиться поняття «історичний період» і подається періодизація світової історії, а в 6-му йде послідовна робота над формуванням початкового рівня вміння використовувати періодизацію для «діагностування» синхронних подій, з'ясування їх подібності й відмінності, усвідомлення поступовості всесвітнього історичного процесу.

Розвиток історико-хронологічного мислення учнів на уроках курсу «Досліджуємо історію і суспільство» базується на застосуванні зорових опор – візуальних джерел, що важливо для дітей 10–12 років, серед яких у підручниках авторки використовують: образне позначення дати або певного історичного часу, відповідно підібраний ілюстративний матеріал (репродукції картин, фотографії), фрагменти літературних творів та інших оповідних джерел, що викликають в учнів яскраві зорові/слухові асоціації, пов'язані з конкретною подією.

Інтегрований курс «Досліджуємо історію і суспільство» належить до адаптаційного циклу, то очевидно, що він формує лише основи історичних знань, уявлень та умінь учнів. Проте передбачена в курсі системна робота з хронологією закладає підвалини для розвитку в учнів здатності аналізувати, синтезувати, узагальнювати на історичному матеріалі, відслідковуючи зв'язки й тенденції історичного процесу. Водночас варто зауважити, що плануючи роботу вчителя з формування в учнів історико-хронологічного мислення не можна зводити її до механічного запам'ятовування ними окремих дат. Така діяльність має супроводжуватися поясненням послідовності та причинності подій, явищ, процесів, їх наукової періодизації та історичної закономірності. Адже пріоритетності в опрацюванні хронології має набувати осмислене ставлення до процесу навчання історії.

Щодо формування просторового мислення учнів, то цей результат у Державному стандарті базової середньої освіти також конкретизовано через низку умінь:

- використовувати карту як джерело інформації;
- визначати географічне розташування відповідних/указаних природних і соціальних об'єктів;
- пояснювати, як географічне положення впливає на спосіб життя і світогляд людей;
- виявляти вплив діяльності людини на навколишнє середовище;
- пояснювати, що таке громадський простір та його значення для суспільства¹¹⁰.

Найпростішим серед названих умінь учнів є «визначати географічне розташування відповідних/указаних природних і соціальних об'єктів». Розвиток цього вміння успішно здійснюється у процесі розв'язання учнями численних завдань, запропонованих у підручниках «Досліджуємо історію і

¹¹⁰ Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020 року. С.371–377. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886

суспільство» для 5-го¹¹¹ та 6-го класів. Це вміння методисти вважають базовим, оскільки воно є основою просторової компетентності учнів, що забезпечує розуміння простору в якості середовища історичного процесу¹¹².

У 5-му класі щораз, коли мова йде про конкретні історичні факти – діяльність історичної особи, існування держави або розгортання подій, розташування пам'яток – учні мають їх знайти і показати на карті. Причому необхідно не лише показати, а й визначити орієнтацію об'єкту відносно сторін світу (географічне положення). Важливим тут є правильний показ географічного об'єкту (крапка, лінія тощо). Наприкінці 5-го класу ці вміння ускладнюються до того, що учень вміє прокладати уявні маршрути, визначає відстані тощо. Такі вміння, наприклад, можна перевірити у підсумковій грі до інтегрованого курсу (5 клас)¹¹³.

У 6-му класі це вміння вже має бути сформовано і використовується учнями як складник опанування історико-географічного простору розвитку різних цивілізацій. Із його розвитком тісно пов'язане вміння учнів «використовувати карту як джерело інформації», що в Державному стандарті базової середньої освіти представлене сукупністю навчальних операцій учня, який: виокремлює основні елементи карти та пояснює їх значення, зіставляє картографічну інформацію різних історичних періодів; співвідносить дані карти з іншими джерелами інформації (розповідь учителя, текст книжки тощо); розрізняє відносно сталі та змінні об'єкти карти.

Сформованість означеного складного вміння дає дітям можливість використовувати історичні карти як різновид наочності, що є умовно-графічним просторовим зображенням історичних об'єктів та фактів і ґрунтується на відомостях історичної географії. Робота над його розвитком починається на спеціальному уроці в 5-му класі, присвяченому тому, що таке карта, які бувають карти, що таке легенда карти та ін.¹¹⁴ Далі на багатьох уроках курсу учні виконують завдання на застосування отриманих знань і вироблення відповідних умінь. Вони краще запам'ятовують зоровий образ території держави, території розвитку цивілізації, відображеної на карті (її розташування, природні умови, лінію кордонів, кольори різних регіонів або земель), на який накладаються багатоаспектні пласти інформації.

Згодом історична карта стає для учнів ефективним засобом формування просторових уявлень, історико-географічних знань, сприяє розумінню й аналізу історичних подій, явищ, процесів, розкриттю причинно-наслідкових зв'язків, узагальненню фактів. Наприклад, у 6-му класі учні вже виконують дослідницькі картографічні завдання на кшталт: *«Прочитай дати, наведені на карті, та*

¹¹¹ Наприклад: Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. С. 25, 29. URL: https://pidruchnyk.com.ua/1675- doslid_istoriyi_pometun.html

¹¹² Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. С.58

¹¹³ Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. С. 167–175. URL : https://pidruchnyk.com.ua/1675- doslid_istoriyi_pometun.html

¹¹⁴ Там само, с.27–31

*визнач, де люди розселились раніше. Який це континент? Що ти про нього знаєш? Зроби припущення, чому первісна людина заселяла ці території. Простеж, які території людина освоювала поступово. Назви кожну з них».*¹¹⁵

Навчальна операція із розрізнення відносно сталих та змінних об'єктів карти є основою для послуговування учнями картою для визначення динаміки минулих подій, явищ, процесів та встановлення причиново-наслідкових зв'язків між ними, зумовленими просторовим положенням, з'ясуванням їх тенденцій і закономірностей. Варіанти завдань для опанування нею учнями можемо побачити у підручнику для 6-го класу, зокрема пропонуючи учням дати відповіді на запитання: *«Які явища відображає карта? Де виникло християнство? Знайди місця розташування громад християн у I–II ст. Який процес у III–V ст. відображає карта? В якому столітті значно прискорилось поширення християнства? Як ти думаєш, чому?»*¹¹⁶.

Важливим умінням учнів за Державним стандартом базової середньої освіти є пояснювати, як географічне положення впливає на спосіб життя і світогляд людей. Воно передбачає використання карти для встановлення зв'язків між географічним розташуванням земель, регіону, держави та їх природними умовами й історичними подіями, явищами, процесами. Вже п'ятикласникам автори навчальної книги радять обговорити в класі: *«Як пов'язана місцевість, де живе людина і спосіб її життя? Як життя людей у минулому залежать від місцевості у якій вони проживають? Поясніть чим відрізняється географічний та історичний простори»*. Зазвичай такі завдання супроводжуються різноманітними ілюстраціями та схемами. Наприклад, подано репродукцію давньоєгипетського розпису, де учні бачать, як людина обробляла поле під пекучим сонцем і в що була одягнута, а поруч – малюнок історичної реконструкції сім'ї стародавніх германців, озброєних і вдягнутих відповідно до їхнього клімату.¹¹⁷ В підручнику для 6-го класу учням, наприклад, запропоновано завдання: *«Знайди на карті стоянки первісних людей. У яких регіонах України вони розташовані? Як особливості географічного розташування впливали на життя цих людей?»*¹¹⁸.

Таке вміння теж передбачає використання карти для характеристик і порівняння економічного, політичного, соціального розвитку земель, регіонів, країн у відповідні історичні періоди, оцінки масштабності подій, явищ, процесів, з'ясування причин територіальних переподілів держав та їх наслідків для суспільства. Розгляд кожної з цивілізацій у 6-му класі починається з аналізу карти для встановлення її територіального положення, особливостей клімату і

¹¹⁵ Наприклад: Пометун О., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2023. С. 12. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/2608-istoriia-6-klas-pometun-2023.html>

¹¹⁶ Там само, с.142

¹¹⁷ Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. С. 25. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/1675-doslid-istoriyi-pometun.html>

¹¹⁸ Наприклад: Пометун О., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2023. С. 22. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/2608-istoriia-6-klas-pometun-2023.html>

природних умов, їхнього впливу на спосіб життя людей. Від теми до теми ступінь самостійності учнів у виконанні таких завдань збільшується, а завдання ускладнюються¹¹⁹. Наприкінці 6-го класу бачимо в підручнику навіть завдання досить високого рівня. Так у темі «Римська імперія у III–IV ст.», де учням пропонується обговорити в класі регіональну кризу, що наростала, перед ними ставиться, зокрема, й завдання за допомогою карти, дослідити: «Як масштаби території Римської імперії впливали на її внутрішню і зовнішню політику? Які кризові наслідки це мало для держави?»¹²⁰.

Новим у низці просторових умінь учнів є «пояснювати, що таке громадський простір та його значення для суспільства». В підручнику для 5-го класу вперше вводиться поняття «громадський простір» із зіставленням його з поняттям «особистий простір людини»¹²¹. Далі на деяких уроках діти обговорюють характеристики громадських просторів сучасності. В 6-му класі учні систематично звертаються до поняття «громадський простір», порівнюють влаштування цих просторів у різних цивілізаціях і зв'язок цього явища із способом життя представників цієї цивілізації. Наприкінці 6-го класу вони знов повертаються вже з новими знаннями до аналізу сучасних громадських просторів¹²².

Отже, запорукою розвитку географічно-просторових уявлень учнів є систематичність цієї роботи на уроках. Для цього підручники курсу для 5-го і 6-го класів створюють всі можливості, адже необхідні карти і картосхеми вміщені безпосередньо в підручниках і супроводжуються необхідними інструкціями і завданнями для учнів.

Аналогічно підручник дає змогу для досягнення всіх обов'язкових результатів навчання предметів галузі за Державним стандартом базової середньої освіти у 5–6 класах, названих вище.

4.3. Вивчення в інтегрованому курсі «Досліджуємо історію і суспільство» питань сталого розвитку

Перехід людства до моделі сталого розвитку є вкрай важливим для його існування. Тому освіта для сталого розвитку як окремий напрям освіти набуває все більшого розголосу. Особливості цього освітнього напрямку визначається насамперед міждисциплінарним характером концепції для сталого розвитку, що розвивається на перетині природничих, соціально-гуманітарних, економічних та інших наук. Важливо, що результатом такої освіти є готовність особистості діяти у напрямі сталого розвитку та її мотивація до цієї діяльності.

У Державному стандарті базової середньої освіти зафіксована необхідність формування в учнів знань, умінь і ставлень щодо сталого розвитку. Так, сталий

¹¹⁹ Там само, с.26, 40, 51

¹²⁰ Там само, с.192

¹²¹ Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. С. 27. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/1675-doslid-istoriyi-pometun.html>

¹²² Наприклад: Пометун О., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2023. С. 133, 187, 244. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/2608-istoriia-6-klas-pometun-2023.html>

розвиток задекларований в описах екологічної, соціальної та громадянської, інноваційної і культурної компетентностей. Зокрема, у вимогах до обов'язкових результатів навчання на основі компетентнісного підходу, серед іншого, визначено усвідомлення важливості збереження природи для забезпечення сталого розвитку суспільства¹²³.

Сталий розвиток має три складники: економічний, соціальний, екологічний. Це потребує розгляду низки понять як-от моделі виробництва/споживання, громадянство, мир, етика, соціальна справедливість, відповідальність (у локальному/глобальному контексті), рівність, права людини, гендерна полікультурність, демократія, управління, правосуддя, безпека, багатоперспективність минулого й сьогодення, захист довкілля, управління природними ресурсами, біологічне і ландшафтне різноманіття¹²⁴.

Як компонент формування громадянської компетентності учнів, принципи сталого розвитку є підґрунтям розуміння можливості гармонійно поєднувати інтереси окремої людини, груп людей і всього суспільства в соціальному, економічному, екологічному вимірах, а також моделювати свою поведінку як активного і відповідального представника громадянського суспільства. Ця проблематика є важливою частиною змісту навчання історії та громадянської освіти, що відображено у вимогах до обов'язкових результатів навчання учнів за предметами/курсами відповідної освітньої галузі¹²⁵. У різних освітніх галузях – природничій, громадянській та історичній, інформатичній та здоров'язбережувальній – схарактеризовані як обов'язкові результати навчання знання, уміння і ставлення, узагальнені нами у Таблиці 18.

Таблиця 18.

Навчальні результати, передбачені Державним стандартом базової середньої освіти щодо питань сталого розвитку

Знання	Уміння	Ставлення
розуміння контексту взаємозв'язку господарської діяльності і важливості збереження природи для забезпечення сталого розвитку суспільства;	спроможність учня діяти як відповідальний громадянин, брати участь у громадському та суспільному житті, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, ідей сталого розвитку суспільства; використання комунікативних стратегій для реалізації екологічних проєктів, формування	готовність учнів ініціювати, критично оцінювати та впроваджувати нові знання, способи діяльності, норми, що забезпечують сталий розвиток громади та суспільства; здатність учня відповідально поводитись для забезпечення сталого розвитку суспільства; інтерес до здобутків

¹²³ Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

¹²⁴ Стратегія Освіти для сталого розвитку. URL : <https://unece.org/esd-strategy>

3. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. Рішення колегії МОН України від 27.10.2016. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

¹²⁵ Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020 року. Додаток 18. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

концепція сталого розвитку суспільства; значення науки і техніки для сталого розвитку	екологічної культури та забезпечення сталого розвитку суспільства; оцінювання власних дій у природі з позицій безпеки життєдіяльності, етичних норм і принципів сталого розвитку суспільства; критичне осмислення і оцінка можливих ризиків, що пов'язані із шкодою для навколишнього середовища; обговорення того, як громадяни та уряди можуть сприяти сталому розвитку; пояснення впливу вчинків окремої людини на її найближче оточення, місцеву громаду, Україну та світ	українських і зарубіжних авторів, які зробили вагомий внесок у формування та поширення ідей сталого розвитку суспільства; готовність використовувати досвід історії для самопізнання та досягнення цілей сталого розвитку суспільства

Із таблиці бачимо, що повноцінне опрацювання навчального матеріалу щодо питань сталого розвитку можливе лише на міжпредметній основі у процесі інтегрованого навчання¹²⁶.

У курсі «Досліджуємо історію і суспільство» ми намагались зробити внесок у досягнення зазначених результатів як у 5-му, так і в 6-му класі. З цією метою відповідний матеріал було інтегровано у проблемно-тематичні блоки (Таблиці 19, 20).

Таблиця 19.

**Потенціал курсу «Досліджуємо історію і суспільство» (5 клас)
в опануванні учнями питаннями сталого розвитку
за Державним стандартом базової середньої освіти**

Тематичний блок/розділ	§ підручника	Очікувані результати навчання
Розділ 1. Історичний час і простір	§4. Як пов'язані історія і простір	<i>Виявляє</i> взаємозв'язок людини і природи та вплив діяльності людини на навколишнє середовище
Розділ 4. Історія навколо нас	§20. Навіщо людина господарює і заробляє гроші	<i>Розрізняє</i> природні, економічні, соціальні, технологічні та культурні зміни та наводить приклади їх впливу на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому <i>Пояснює</i> , як господарське життя людини і суспільства залежить від природних змін,

¹²⁶ Серова Г. В. Методи і засоби реалізації наскрізної змістової лінії «екологічна безпека та сталий розвиток». *Світ дидактики: дидактика в сучасному світі*: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 21-22 вересня 2021 р. / за наук. ред. доктора педагогічних наук, професора, дійсного члена (академіка) НАПН України О. Топузова; доктора педагогічних наук, професора О. Малихіна. Київ : «Видавництво Людмила», 2021. С. 221–223. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/727636/>

		науково-технічних винаходів, соціальних обставин <i>Добирає приклади, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми</i> <i>Виявляє чинники, що впливають на заняття людей, спосіб ведення господарства</i> <i>Використовує в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема, тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження</i> <i>Формулює запитання щодо впливу господарювання на життя суспільства, окремих груп людей</i>
	§21. Як змінювалися село і місто від минулого до тепер	<i>Розрізняє природні, економічні, соціальні, технологічні та культурні зміни та наводить приклади їх впливу на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому</i> <i>Пояснює, як життя людини і суспільства у місті і селі залежить від природних змін, науково-технічних винаходів, соціальних обставин</i>

Таблиця 20.

**Потенціал курсу «Досліджуємо історію і суспільство» (6 клас)
в опануванні учнями питаннями сталого розвитку
за Державним стандартом базової середньої освіти**

Тематичний блок/розділ курсу	§ підручника	Очікувані результати навчання
Розділ 1. Життя людей у первісні часи	Практичне заняття: Як і коли на земній кулі з'явилися прадавні люди	<i>Виявляє чинники, що впливають на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів)</i>
	§3. Як первісна людина господарювала	<i>Визначає основні риси способу життя первісної людини та чинники, що на нього впливали</i>
Розділ 2. Цивілізації Давнього Сходу	§8. Як розвивалось господарство стародавнього Єгипту	<i>Розрізняє природні, економічні та соціальні зміни в єгипетській цивілізації та наводить приклади впливу цих змін на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому</i>
	§10. Як Вавилон став столицею могутнього царства	<i>Розрізняє природні, економічні та соціальні зміни в єгипетській цивілізації та наводить приклади впливу цих змін на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому</i>
	§11. Які були особливості	<i>Розрізняє природні, економічні та соціальні зміни в фінікійській цивілізації та наводить</i>

	розвитку Фінікійської цивілізації	<i>приклад</i> впливу цих змін на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому
	§12. Як жили й працювали мешканці Стародавнього Китаю	<i>Розрізняє</i> природні, економічні та соціальні зміни у Стародавньому Китаї та <i>наводить приклади</i> впливу цих змін на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому
	§13. Що відомо про Стародавню Індію	<i>Розрізняє</i> природні, економічні та соціальні зміни у Стародавньому Індії та <i>наводить приклади</i> впливу цих змін на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому
Розділ 3. Антична грецька цивілізація та її сусіди	§17. Якими були природа й населення Стародавньої Греції	<i>Виявляє</i> чинники, що впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів) на Балканському півострові
	Практичне заняття: Що можна дізнатися про давньогрецьке суспільство з поем Гомера	<i>Пояснює, як</i> впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій клімат та географічне розташування
	§22-23. Які народи сусідили з греками на території сучасної України в I тис. до н.е.	<i>Пояснює, як</i> впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій клімат та географічне розташування
Розділ 4. Стародавній Рим та його сусіди	§31. Що відомо про заселення і розвиток Італії в I тис. до н.е.	<i>Виявляє</i> чинники (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів), що вплинули на заняття і світогляд людей, організацію влади і соціальний устрій
	§42-43. Що відомо про господарське та суспільне життя і духовний світ давніх слов'ян	<i>Виявляє</i> чинники (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів), що вплинули на заняття і світогляд людей, організацію влади і соціальний устрій
Розділ 5. Людина в природі, суспільстві, громаді, державі	§44-45. Як співіснують людина і природа від минулого дотепер	<i>Пояснює</i> зв'язок людини і природи та його значення <i>Наводить приклади</i> перетворення людиною природи в минулому і теперішньому <i>Наводить</i> приклади впливу діяльності людини на навколишнє середовище в часі і просторі, взаємодії людини та природи <i>Визначає</i> наслідки впливу людини на довкілля у минулому і сьогодні <i>Критично осмислює</i> ризики, пов'язані із шкодою для навколишнього середовища

		<i>Розповідає про цілі сталого розвитку Обговорює те, як громадяни та уряди можуть сприяти сталому розвитку</i>
	Практичне заняття: Чого потребує сталий розвиток від кожної людини	<i>Критично осмислює ризики, пов'язані із шкодою для навколишнього середовища Обговорює те, як громадяни можуть сприяти сталому розвитку Діє для збереження навколишнього середовища</i>

Як бачимо, в програмі та підручнику матеріал щодо сталого розвитку поданий послідовно із поступовим збагаченням та ускладненням. Проте значна кількість зазначених вище результатів за Державним стандартом базової середньої освіти визначає орієнтири діяльності учнів у 5-му та 6-му класах¹²⁷. Водночас підходи до побудови інтегрованого змісту у цих класах різняться. Тому зупинимось на цих особливостях ґрунтовніше.

У навчальному матеріалі 5-го класу, де історичний та громадянознавчий складники тісно переплетені навколо наскрізного поняття «сталий розвиток» сформовано інтегровані модулі інформації, яка поєднує відомості з різних наук/предметів, що розкривають це явище з різних боків. Це обумовило необхідність під час проектування підручника вибудовувати кожен параграф з урахуванням особливостей змісту і методів дослідження відповідних наук. Діяльнісна інтеграція визначає конкретну сукупність умінь і видів діяльності учнів (Таблиця 19), які дають їм змогу опанувати відповідний міжпредметний зміст. Для цього в підручнику передбачено застосування спеціальних пізнавальних завдань і запитань при опануванні учнями відповідною темою.

На відміну від змісту програми 5-го класу, більш широкий історичний контекст курсу 6-го класу складає історія Стародавнього світу, яка, на думку авторів, важлива для формування в учнів основ розуміння історії людства, ціннісних орієнтацій, особистісних переконань, у ширшому значенні – основ загальної культури. На матеріалі історії Стародавнього світу учні поглиблюють і вдосконалюють закладені в 5-му класі знання, вміння і ставлення, пов'язані із сталим розвитком через перенесення їх у широкий історичний контекст.

Розглянемо, як опрацьовуються ці результати у процесі навчання.

Сталий розвиток як модель людського розвитку передбачає значні зрушення в екологічній, економічній та соціальній сферах життя суспільства, спрямовані на такий спосіб задоволення потреб кожної людини і людства в цілому, який забезпечує сталість природних систем та довкілля як для

¹²⁷ Серова Г.В. Вивчення питань сталого розвитку в інтегрованому курсі «Досліджуємо історія і суспільство». *Загальна середня освіта України в умовах воєнного стану та відбудови: реалії, досвід, перспективи* / методичний поради́ник науковців Інституту педагогіки НАПН України до початку нового 2023–2024 навчального року: методичні рекомендації / за заг. ред. Олега Топузова, Тетяни Засе́кіної : Ін-т педагогіки НАПН України. [Електронне видання] Київ : Педагогічна думка, 2023. С.74–78. URL : <https://undip.org.ua/library/zahalna-serednia-osvita-ukrainy-v-umovakh-voiennoho-stanu-ta-vidbudovy-realii-dosvid-perspektyvy-metodychni-rekomendatsii/>

нинішнього, так і для майбутніх поколінь. Україна приєдналась до глобального руху країн-членів ООН із забезпечення сталого розвитку і започаткувала інклюзивний процес адаптації Цілей сталого розвитку (ЦСР) для встановлення стратегічних рамок національного розвитку України на період до 2030 року¹²⁸.

Конкретні результати навчання учнів 5–6 класів щодо сталого розвитку полягають у спроможності «виявляти чинники, що впливають на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів)», базуючись на цьому пояснювати, за допомогою вчителя, «виклики, які стоять перед людиною, суспільством у різних природних середовищах» і «наводити приклади впливу діяльності людини на навколишнє середовище в часі і просторі, взаємодії людини та природи», обговорювати те, «як громадяни та уряди можуть сприяти сталому розвитку», а головне – діяти для збереження довкілля¹²⁹.

Об'єкт дослідження інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» – життя суспільства, що розглядається від минулого в історії України та країн світу до сучасності як неперервний процес. Інтеграція змісту, інтеграція діяльності, інтеграція цінностей є визначальними особливостями як модельної програми курсу, так і розроблених за нею підручників

Змістовий компонент курсу містить тематичні блоки інформації, які розкривають міжпредметні для галузі категорії та поняття щодо взаємозалежності розвитку суспільства, господарства, культури, діяльності людини і стану навколишнього природного середовища. Історичні та громадянознавчі уявлення учнів і розуміння ними контексту сталого розвитку суспільства випрацьовуються у процесі розв'язання системи міжпредметних завдань підручників курсу, які формують відповідні знання й мисленнєві операції учнів. Структура і зміст курсу забезпечує опанування учнями міжпредметними категоріями та поняттями щодо взаємозалежності розвитку суспільства, господарства, культури, діяльності людини і стану довкілля¹³⁰.

Навчальний матеріал 5-го класу дає учню змогу: усвідомити унікальність і неповторність кожної людини, зв'язок людини і суспільства (як люди живуть у спільнотах і суспільстві); виявляти вплив діяльності людини на навколишнє середовище і висловлювати оцінні судження щодо їх взаємодії (як пов'язані людина і довкілля); пояснювати, як життя людини і суспільства залежить від природних змін, науково-технічних винаходів, соціальних обставин (як і чому виникло господарство; як розвиваються сучасні міста і села; чому технічний прогрес не зупинити); висловлювати власне ставлення до цінності природних і культурних заповідників (як зберігати міста і села нашої Батьківщини).

¹²⁸ Цілі сталого розвитку: Україна. Завдання та індикатори 2017. URL :

<https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/sustainable-development-goals--targets-and-indicators.html>

¹²⁹ Там само

¹³⁰ Серова Г.В. Вивчення питань сталого розвитку на уроках історії і громадянської освіти в курсі Досліджуємо історію і суспільство» (5 клас). *Професійна позиція: думки, аргументи*. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція КЗ «КОІПО імені Василя Сухомлинського», м. Кропивницький, 26–28 квітня 2023 р. URL : <https://conf.org.ua/2023/2023/04/20/sierova-halyna-volodymyri/vna/>

Таким чином, п'ятикласники, вивчаючи тематичні розділи інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство», послідовно опановують відповідну інформацію та початкові вміння, ставлення щодо питань сталого розвитку, що уможлиблює досягнення очікуваних результатів навчання відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти.

Розроблений відповідно до модельної початкової програми курсу підручник для 6-го класу дає змогу випрацьовувати у процесі розв'язання системи міжпредметних завдань історичні та громадянсько-назавччі уявлення учнів, розуміння ними контексту сталого розвитку суспільства, відповідні ціннісні орієнтації і готовність діяти у цьому напрямі¹³¹.

Зміст розділу підручника для 6-го класу «Людина в природі, суспільстві, громаді, державі» містить такі тематичні блоки: як співіснують людина і природа від минулого дотепер; чому сталий розвиток важливий сьогодні і в майбутньому; що таке Глобальні цілі розвитку ООН.

Засвоєння шестикласниками основних змістових ідей і понять розділу забезпечується відповідними дослідницькими і пошуковими завданнями різного ступеню складності. Добір завдань забезпечує інтерактивні форми навчання, особистісний підхід, актуалізацію та внутрішнє сприйняття учнями цілей навчання. Зміст завдань дає змогу використовувати їх диференційовано, організувати самостійну роботу учнів, досягати очікуваних результатів навчання, а саме: наводити приклади впливу діяльності людини на навколишнє середовище в часі і просторі; визначати наслідки впливу людини на довкілля в минулому і сьогодні; критично осмислювати ризики, пов'язані із шкодою для довкілля; обговорювати, як громадяни та уряди можуть сприяти сталому розвитку; діяти для збереження навколишнього середовища¹³².

Розглянемо, як організована відповідна діяльність учнів у підручниках для 5-го і 6-го класу (Таблиці 21–22).

Таблиця 21.

Приклади міжпредметних завдань щодо питань сталого розвитку в підручнику «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 класу

Зміст за програмою	Теми у підручнику	Міжпредметні завдання і запитання в підручнику
Вступ. Людина. Суспільство. Історія	§1. Як живуть люди у спільнотах і суспільстві?	Що таке суспільство? Що таке спільнота? У які спільноти об'єднувались люди у минулому і об'єднуються сьогодні? З якими спільнотами ти пов'язуєш себе?
Розділ 1.	§4. Як	Чому Землю називають спільним домом природи і

¹³¹ Пометун О., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2023. 256 с. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/2608-istoriia-6-klas-pometun-2023.html>

¹³² Серова Г. В. Потенціал підручника «Досліджуємо історію і суспільство» у формуванні екологічної компетентності учнів 6 класу. *Проблеми сучасного підручника*. Вип. 31, 2023. С. 211–222. URL : <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2023-31-211-222>

Історичний час і простір	пов'язані історія і простір	людства? Як пов'язані місцевість, де живе людина, і спосіб її життя? У чому полягає взаємозв'язок людини і природи? Чи завжди поведінка та спосіб життя людини завжди є дружнім щодо природи? Визначте кілька причин, чому людська діяльність у минулому і сьогодні часто шкодить природі. На основі інфографіки поясни, чому зараз так багато людей занепокоєні станом довкілля. Як змінювався вплив людини на природу від минулого до тепер? Які правила дружньої поведінки людини щодо природи ти можеш запропонувати?
Розділ 4. Історія навколо нас	§20. Навіщо людина господарює і заробляє гроші	Як люди господарювали в минулому і господарюють нині? Що таке привласнювальні і відтворювальне господарство? Спрогнозуй, які види підприємницької діяльності будуть актуальними в майбутньому. Чому?
	§21. Як змінювалися село і місто від минулого до тепер	Чим займалися мешканці села в минулому? Як і з часом змінювались міста? Що змінюється у містах і селах у наш час? <i>Навчальний проєкт «Як зберігати міста і села нашої Батьківщини»</i>
Розділ 5. Розмаїття України	§28. Навіщо і чому створено заповідники	Навіщо створюють природні заповідники? Чому заповідники називають історико-культурними? На прикладі вибраного природного /історико-культурного заповідника поясни, чим вони дивували людей в минулому і подовжують вражати нині

Таблиця 22.

Приклади міжпредметних завдань щодо питань сталого розвитку в підручнику «Досліджуємо історію і суспільство» для 6 класу

Зміст за програмою	Теми у підручнику	Міжпредметні завдання і запитання в підручнику
Розділ V. Людина довкіллі, суспільстві, державі минулому і тепер	§44–45. Як співіснують людина і природа від минулого дотепер	У чому полягає взаємозв'язок людини з навколишнім середовищем? Чому він важливий для будь-якої цивілізації як у минулому, так і нині? Складіть план «Вплив природних умов на життя суспільства в історії» Чому і як людство впливало на природу протягом своєї історії? Поясни свою думку на прикладах? Визнач етапи взаємодії людства і природи. У чому особливості кожного з них Що таке сталий розвиток? Яких сфер життєдіяльності людей він стосується? На основі схеми поясни складники сталого розвитку.

		Наведи приклади таких змін. Чому ухвалені ООН Цілі сталого розвитку називають глобальними? Обери одну з Цілей сталого розвитку і поясни її суть. Як досягнення обраною тобою цілі сприятиме сталому розвитку нашої планети і досягненню інших цілей?
	§46. Яка роль громади в житті людей і суспільства	Обговори з однокласниками/однокласницями нагальні проблеми життя вашої територіальної громади, які можна розв'язати, ініціювавши соціальний проєкт

Таким чином, розроблений зміст і методичний апарат інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5-го і 6-го класів забезпечують опрацювання здобувачами освіти і вчителем тематики сталого розвитку і досягнення очікуваних результатів навчання відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти на основі поєднання знаннєвого, смислового й діяльнісного компонентів.

ДОДАТКИ

Додаток 1

**ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО (інтегрований курс)
(авт. О.Пометун, Ю.Малієнко, Т.Ремех)
КАЛЕНДАРНО-ТЕМАТИЧНЕ ПЛАНУВАННЯ. 1 год. на тиждень. I семестр**

№	Тема за підручником	Зміст теми у підручнику	Зміст за програмою	Очікувані результати уроку
Вступ. ЛЮДИНА. СУСПІЛЬСТВО. ІСТОРІЯ				
1	§1. Як люди живуть у спільнотах і суспільстві	1. Чому кожна людина неповторна і унікальна 2. Що об'єднує людей в спільноті і суспільстві	Людина – неповторна особистість. Гідність людини Людина серед людей. Суспільство Людські спільноти та їх розмаїття. Самоідентифікація людини	<i>Розповідає про</i> унікальність і неповторність кожної людини, гідність людини та повагу до неї <i>Розрізняє</i> локальні і національно-культурні спільноти, <i>співвідносить</i> себе з ними <i>Пояснює</i> , як людина своєю діяльністю впливає на різні спільноти <i>Описує</i> та <i>характеризує</i> себе за належністю до різних спільнот <i>Розповідає</i> , що таке суспільство та у чому полягає зв'язок людини і суспільства
2	§2. Чому люди пам'ятають свою історію	1. Що таке історія 2. Що досліджує наука історія 3. Чому вивчати історію важливо	Історія як минуле людини і суспільства. Історія – наука про минуле суспільства. Історичні дослідження Історія України – частина європейської та світової історії. Історія мого краю	<i>Пояснює</i> термін «історія» в різних значеннях, про що і про кого розповідає історія як наука <i>Розповідає</i> хто такі історики, що досліджує історія світу та України <i>Обґрунтовує</i> присутність минулого в сучасності, взаємопов'язаність минулого, теперішнього і майбутнього <i>Висловлює судження</i> щодо вивчення історії свого народу і країни та збереженні пам'яті про минуле <i>Самостійно використовує підручник</i> як джерело знань, <i>коментує</i> його текст під час читання, <i>складає</i> запитання до нього
Розділ 1. ІСТОРИЧНИЙ ЧАС І ПРОСТІР				
3	§3. Що таке історичний час та як його виміряти	1. Що таке хронологія 2. Як люди вимірюють час 3. Як встановити послідовність подій за допомогою лінії часу	Синхронність і послідовність подій в історії. Хронологія. Відлік історичного часу. Лінія часу. Основні періоди історії людства	<i>Пояснює</i> різницю між одиницями вимірювання історичного часу і співвідносить їх (рік – століття – тисячоліття) <i>Називає</i> основні періоди історії людства у хронологічній послідовності <i>Установлює</i> одночасність подій в історичному просторі, тривалість подій, явищ, процесів та їх часову віддаленість одних від одних (у межах теми, з допомогою вчителя) <i>Установлює</i> послідовність історичних подій за допомогою лінії часу
4	§4. Як пов'язані історія і простір	1. Що таке простір життєдіяльності людини 2. Що розуміють під простором в географії та історії 3. Як пов'язані людина і довкілля	Людина у просторі життєдіяльності. Географічний та історичний простір. Історичні події у просторі. Взаємодія людини і природи.	<i>Розповідає</i> , що таке простір життєдіяльності та розрізняє його складники <i>Пояснює</i> , як географічне положення впливає на спосіб життя і світогляд людей, у чому відмінність географічного і історичного просторів <i>Розрізняє</i> поняття «географічний» та «історичний» простори <i>Виявляє</i> взаємозв'язок людини і природи та вплив діяльності людини на навколишнє середовище

5	§5. Як карти розповідають про минуле й сьогодення	1. Навіщо потрібні карти 2. Як зображено Україна на різних картах колись і тепер	Історична мапа України та її сусіди на географічних та історичних картах. Локальна історія Суверенна Україна та сусідні держави на карті світу та Європи.	<i>Визначає</i> орієнтацію об'єктів відносно сторін світу, суб'єкта спостереження <i>Виокремлює</i> основні елементи карти та пояснює їх значення <i>Розрізняє</i> умовні позначки на географічній та історичній карті <i>Пояснює</i> відмінності різних типів карти <i>Співвідносить</i> дані карти з текстом <i>Показує</i> Україну та сусідні держави на різних картах (географічній, політичній, історичній)
6	§6. Що розповідають про минуле етнографія та топоніміка	1. Які регіони утворюють Україну 2. Як історики «читають» географічні назви	Етнографічні регіони України. Географічні назви в історії	<i>Співвідносить</i> дані карти з іншими джерелами <i>Ідентифікує</i> на різних картах етнографічні регіони України <i>Пояснює</i> окремі географічні назви та їхнє історичне походження інформації
Розділ 2. ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА				
7	§7. В яких джерелах люди шукають інформацію	1. Що таке джерела інформації та які вони бувають 2. Що розуміємо під текстом та медіа текстом 3. Як оцінити достовірність інформації	Текст та медіатекст. Факти і судження. Достовірність джерел	<i>Виокремлює</i> основне і другорядне в тексті джерела <i>Формулює питання</i> різного типу до тексту/ медіатексту, візуальних джерел <i>Формулює питання</i> різного типу до тексту/ медіатексту, візуальних джерел <i>Розрізняє</i> факт і судження в запропонованому тексті/медіатексті <i>Формулює запитання</i> щодо достовірності інформації з різних джерел
8	§8. Де можна знайти інформацію про минуле	1. Що таке джерела інформації та які вони бувають 2. Чому потрібно відрізнити первинні історичні джерела від вторинних 3. Як і де шукаймо інформацію про минуле	Джерела інформації та їх види. Первинні та вторинні історичні джерела.	<i>Розрізняє</i> джерела інформації за видами (матеріальні/нематеріальні, первинні/вторинні, текстово-візуальні тощо) <i>Визначає</i> ознаки, що пов'язують документи, артефакти (музейні об'єкти) та ілюстративний матеріал з історичним періодом (в межах теми) <i>Пояснює</i> і доцільно застосовує терміни, поняття, які вжито в запропонованих джерелах <i>Визначає</i> тему і походження запропонованого джерела історичної та суспільної інформації
9	§9. Як речі та зображення стають історичними джерелами	1. Як археологи розкривають таємниці минулого 2. Як досліджують речові джерела 3. Про що розповідають візуальні історичні джерела	Речові історичні джерела. Візуальні історичні пам'ятки.	<i>Визначає</i> ознаки, що пов'язують документи, артефакти (музейні об'єкти) та візуальний матеріал з історичним періодом (в межах теми) <i>Пояснює</i> і доцільно застосовує терміни, поняття, які вжито в запропонованих джерелах <i>Визначає</i> тему і походження запропонованого речового чи візуального джерела історичної та суспільної інформації <i>Формулює запитання</i> щодо достовірності інформації з різних джерел <i>Наводить приклади</i> історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо
10	§10. Як зберігають	1. Що знаходимо у писемних	Писемні історичні	<i>Визначає</i> ознаки, що пов'язують документи, артефакти (музейні об'єкти) та тексти з

	пам'ять про минуле писемні джерела, мова та фольклор	історичних джерелах 2. Які знання про минуле надає мова 3. Чому фольклор є історичним джерелом	джерела. Мова, топоніміка, фольклор як джерела знань про минуле	історичним періодом (в межах теми) <i>Пояснює</i> і доцільно <i>застосовує</i> терміни, поняття, які вжито в запропонованих джерелах <i>Визначає</i> тему і походження запропонованого писемного джерела історичної та суспільної інформації <i>Формулює запитання</i> щодо достовірності інформації з писемних і фольклорних джерел <i>Наводить приклади</i> історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо
11 – 12	§11–12. Як зберігається інформація про минуле в музеях, архівах та книгах	1. Як зберігають історичні джерела 2. Чому давні книги є історичними джерелами 3. Як Йоганн Гутенберг та Іван Федоров змінили життя людей 4. Яку роль відіграють бібліотеки в житті сучасного суспільства	Способи нагромадження та пошуку інформації у минулому і сьогодні Пошук та збереження історичних джерел. Архіви, музеї, бібліотеки України та світу. Пошукові інтернет-системи отримання інформації Книги в історії людства. Йоганн Гутенберг. Іван Федоров	<i>Визначає</i> тему і походження запропонованого джерела історичної та суспільної інформації <i>Характеризує</i> способи збереження інформації про минуле та <i>пояснює</i> необхідність збереження історичних джерел у минулому й сьогоденні <i>Характеризує</i> книги як історичне джерело <i>Пояснює</i> способи нагромадження та пошуку інформації <i>Використовує</i> пошукові системи для отримання інформації, дізнається значення незнайомих слів
13	Узагальнення за розділами 1–2. Навчальний проєкт			
Розділ 3. МАНДРІВКИ У МИНУЛЕ УКРАЇНИ				
14	§13. Як досліджують історичні події та життя історичних діячів	1. Що таке історична подія, явище і процес 2. Як вивчають історичні події 3. Як описують життя історичних діячів	Історичні події і процеси. Причини, приводи, результати і наслідки історичних подій, явищ, процесів. Історичні постаті.	<i>Пояснює</i> , що таке історичні події і процеси <i>Виявляє і розрізняє</i> з допомогою вчителя на прикладах матеріалу теми причини і приводи, результати і наслідки історичних подій, явищ, процесів <i>Визначає</i> сфери суспільного життя, які зазнавали змін <i>Здобуває</i> історичну інформацію із запропонованих джерел, досліджуючи їх
15	§14. Чим уславились княгиня Ольга та король Данило	1. Звідки походить назва Русь-Україна 2. Як княгиня Ольга зміцнила Русь-Україну 3. Як князь Данило став королем	Русь-Україна і Королівство Руське. Княгиня Ольга. Король Данило.	<i>Установлює</i> одночасність, хронологічну тривалість і послідовність зазначених подій та процесів та їх віддаленість одних від одних, співвідносить подію, історичне явище і століття (у межах теми, з допомогою вчителя) <i>Визначає</i> на карті положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій, згаданих у змісті теми <i>Описує</i> перебіг історичних подій у межах теми <i>Здобуває</i> історичну інформацію із запропонованих джерел, досліджуючи їх <i>Формулює оцінні судження</i> про вчинки історичних осіб та сучасних діячів, подій, явища, процеси з урахуванням отриманих знань та власного досвіду
16	§15.	1. Хто такі	Українське	<i>Співвідносить</i> з вивченим періодом (епохою)

	Як українське козацтво прославилось у битвах і походах	українські козаки 2. Як воювали козаки у XVI–XVII ст. 3. Як вшановують пам'ять про українське козацтво	козацтво у військовий та мирний час	відомі історичні події та особи, визначає сфери суспільного життя, які зазнавали змін <i>Визначає</i> на карті положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій, згаданих у змісті теми <i>Описує</i> перебіг історичних подій у межах теми та визначає їхню тяглість в історичному процесі <i>Здобуває</i> історичну інформацію із запропонованих джерел, досліджуючи їх <i>Добирає приклади, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми</i> <i>Формулює оцінні судження</i> про вчинки історичних осіб та сучасних діячів, події, явища, процеси з урахуванням отриманих знань та власного досвіду
17	§16. Які події називають Українською революцією	1. Чому розпочалася революція в Україні 2. Як розгорталася подія української революції 3. Як зберігається Українська революція в пам'яті народу	Українська революція (1917–1921). Михайло Грушевський. Євген Петрушевич	<i>Співвідносить</i> з вивченим періодом (епохою) відомі історичні події та особи, визначає сфери суспільного життя, які зазнавали змін <i>Описує</i> перебіг історичних подій у межах теми та визначає їхню тяглість в історичному процесі <i>Здобуває</i> історичну інформацію із запропонованих джерел, досліджуючи їх <i>Добирає приклади, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми</i> <i>Формулює запитання</i> щодо можливого впливу тих чи інших подій на життя суспільства, окремих груп людей <i>Формулює оцінні судження</i> про вчинки історичних осіб та сучасних діячів, події, явища, процеси з урахуванням отриманих знань та власного досвіду
18	§17. Як Україна і світ вшановують пам'ять про жертв голодомору 1932–1933 рр.	1. Що таке голодомор і чому його називають геноцидом українського народу 2. Які пам'ятки України розкривають сутність голодомору 3. Як у світі зберігають пам'ять про голодомор	Голодомор в пам'ятниках України і світу.	<i>Співвідносить</i> з вивченим періодом (епохою) відомі історичні події, визначає сфери суспільного життя, які постраждали від Голодомору <i>Описує</i> перебіг історичних подій у межах теми та визначає їхню тяглість в історичному процесі <i>Здобуває</i> історичну інформацію із запропонованих джерел, досліджуючи їх <i>Добирає приклади, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми</i> <i>Формулює запитання</i> щодо можливого впливу цих подій на життя суспільства, окремих груп людей <i>Формулює оцінні судження</i> про Голодомор з урахуванням отриманих знань і власного досвіду
19	§18. Чому Друга світова війна (1939–1945 рр.) залишається в пам'яті людства	1. Які події називаємо другою Світовою війною 1939–1945 рр. 2. Якою була доля людини у війні 3. Як у світі та	Україна у Другій світовій війні (1939–1945).	<i>Визначає</i> сфери суспільного життя, які зазнавали змін під час війни <i>Визначає</i> на карті місця історичних подій, згаданих у змісті теми <i>Описує</i> перебіг історичних подій у межах теми та визначає їхню тяглість в історичному процесі <i>Здобуває</i> історичну інформацію із запропонованих джерел, досліджуючи їх

		Україні зберігають пам'ять про війну		Добирає приклади, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми <i>Формулює</i> запитання щодо можливого впливу тих чи інших подій на життя суспільства, окремих груп людей <i>Формулює оцінні судження</i> про Другу світову війну та участь у ній України з урахуванням отриманих знань та власного досвіду
20	§19. Коли і як утворилася сучасна Українська держава	1. Що таке незалежність держави 2. Як розпочалась історія суверенної України 3. Як громадяни шанують державну незалежність нашої держави	Утворення держави Україна. Віхи становлення української державності. В'ячеслав Чорновіл	<i>Визначає</i> сфери суспільного життя, які зазнавали змін <i>Описує</i> перебіг історичних подій у межах теми та визначає їхню тяглість в історичному процесі <i>Здобуває</i> історичну інформацію із запропонованих джерел, досліджуючи їх <i>Добирає приклади</i> , які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми <i>Формулює</i> запитання щодо можливого впливу відновлення української незалежності на життя суспільства, окремих груп людей <i>Формулює оцінні судження</i> про утворення української незалежної держави урахуванням отриманих знань та власного досвіду
21	Узагальнення за розділом 3. Навчальний проєкт			
Розділ 4. ІСТОРІЯ НАВКОЛО НАС				
22	§ 20. Навіщо людина господарює і заробляє гроші	1. Чому і як виникло господарство 2. Звідки беруться гроші 3. Як і чому люди займаються підприємництвом	Господарство, підприємництво, гроші упродовж історії людства Зміни в житті людини і суспільства. Чинники змін. Зв'язок минулого і сьогодення	<i>Розрізняє</i> природні, економічні, соціальні, технологічні та культурні зміни та наводить приклади їх впливу на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому <i>Пояснює</i> , як господарське життя людини і суспільства залежить від природних змін, науково-технічних винаходів, соціальних обставин <i>Добирає приклади</i> , які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми <i>Виявляє</i> чинники, що впливають на заняття людей, спосіб ведення господарства <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема, тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> запитання щодо впливу господарювання на життя суспільства, окремих груп людей
23	§21. Як змінювалися село і місто від минулого до тепер	1. Як жили і працювали мешканці села в минулому 2. Яким був спосіб життя людей в містах 3. Як розвиваються сучасні села і міста	Місто і село: від виникнення до сучасності	<i>Розрізняє</i> природні, економічні, соціальні, технологічні та культурні зміни та наводить приклади їх впливу на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому <i>Пояснює</i> , як життя людини і суспільства у місті і селі залежить від природних змін, науково-технічних винаходів, соціальних обставин <i>Добирає приклади</i> , які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема, тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження

				<i>Визначає на карті</i> положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій <i>Формулює</i> висновок, судження на основі наведених фактів
24	§22. Чи змінилися освіта і наука від минулого до сьогодення	1. Як виникли і розвивались освіта і школа 2. Чим відрізняються наука минулого і майбутнього 3. Чому технічний прогрес не зупинити	Освіта, наука і техніка у минулому й сьогоденні	<i>Розрізняє</i> природні, економічні, соціальні, технологічні та культурні зміни та наводить приклади їх впливу на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема, тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження <i>Добирає приклади</i>, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми <i>Наводить приклади</i> історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо <i>Формулює</i> висновок, судження на основі наведених фактів <i>Визначає</i> придатність отриманої інформації для добору аргументів за допомогою вчителя
25	§23. Як дозволя і спорт, подорожі та міграції змінюють життя людей	1. Яким було дозволя людей і спортивні змагання у минулому і тепер 2. Що таке подорожі та міграції 3. Як історичні пам'ятки розповідають про дозволя, подорожі та міграції	Дозволя і спорт колись і тепер. Подорожі та міграції. Українці в світі	<i>Розрізняє</i> природні, економічні, соціальні, технологічні та культурні зміни та наводить приклади їх впливу на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому <i>Пояснює</i>, як життя людини і суспільства залежить від природних змін, науково-технічних винаходів, соціальних обставин <i>Добирає приклади</i>, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми <i>Визначає на карті</i> положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема, тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> висновок, судження на основі наведених фактів <i>Визначає</i> придатність отриманої інформації для добору аргументів за допомогою вчителя
26	§24. Коли і як виникли добродчинство та волонтерство	1. Що розуміємо під добродчинством 2. Кого з українців-добродчинників пам'ятаємо 3. Чому волонтерство необхідно сьогодні	Добродчинність і волонтерство: історія і сучасність	<i>Розрізняє</i> природні, економічні, соціальні, технологічні та культурні зміни та наводить приклади їх впливу на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому <i>Наводить приклади</i> історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо <i>Добирає приклади</i>, які розкривають поняття/терміни, що використовуються в межах теми <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема, тексти та відеоматеріали, усні історичні свідчення, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> висновок, судження на основі наведених фактів

27		Узагальнення за розділом 4. Навчальний проєкт		
Розділ 5. РОЗМАЇТТЯ УКРАЇНИ				
28	§25. Чому сучасний світ називають полікультурним	1. Як жити в полікультурній державі 2. Як формувалась полікультурність України і світу	Полікультурність: етнічне, релігійне, культурне та інше розмаїття в Україні та світі в минулому і сьогоденні. Співіснування різних культур	<i>Пояснює</i> причини та наслідки розмаїття в сучасній Україні, аналізує культурне розмаїття України та світу <i>Пояснює</i> , як погляди та потреби людей сьогодні і в минулому пов'язані з подіями їхнього життя, станом суспільства, як пов'язані минуле, теперішнє і майбутнє в житті кожної людини і суспільства у цілому <i>Наводить приклади</i> історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо <i>Коментує</i> та <i>аналізує</i> текст, візуальні матеріали підручника, інших джерел із тем розділу. <i>Формулює</i> запитання й висновки до окремих частин і джерела в цілому з тем розділу
29	§26. Яку роль в історії відігравали замки та палаци	1. Що таке замки, фортеці та палаци 2. Яке значення Генуезької та Кам'янець-Подільської фортець в історії України 3. Чим уславилися Бахчисарайський та Маріїнський палаци	Замки, фортеці, палаци України	<i>Пояснює</i> причини та наслідки культурного розмаїття в сучасній Україні та світі <i>Пояснює</i> , як архітектурні пам'ятки (типи будівель) пов'язані з поглядами та потребами людей сьогодні і в минулому, як пов'язані минуле, теперішнє і майбутнє в житті суспільства <i>Наводить приклади</i> історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо <i>Коментує</i> та <i>аналізує</i> текст, візуальні матеріали підручника, інших джерел із теми <i>Формулює</i> запитання й висновки до окремих частин і джерела в цілому з тем розділу
30	§27. Які релігії і храми є в Україні	1. Які релігії поширені в Україні у минулому й тепер 2. Чому Софійський собор є частиною світової культурної спадщини 3. Як релігійне розмаїття відображається у пам'ятках архітектури	Релігії, храми і святі місця України	<i>Пояснює</i> причини та наслідки релігійного розмаїття в сучасній Україні та світі <i>Пояснює</i> , як релігійні пам'ятки пов'язані з поглядами людей сьогодні і в минулому, як пов'язані минуле, теперішнє і майбутнє в житті суспільства <i>Наводить приклади</i> історичних релігійних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні <i>Коментує</i> та <i>аналізує</i> текст, візуальні матеріали підручника, інших джерел із теми <i>Формулює</i> запитання й висновки до окремих частин і джерела в цілому з тем розділу
31	§28. Чому і для чого створені заповідники	1. Які природні та історико-культурні заповідники існують в Україні 2. Чому «Софіївку» в Умані називають шедевром паркового мистецтва 3. Чим уславився заповідник	Історичні та природні заповідники	<i>Пояснює</i> причини та наслідки культурного розмаїття в сучасній Україні та світі <i>Пояснює</i> , як історичні пам'ятки пов'язані з поглядами та потребами людей сьогодні і в минулому, як пов'язані минуле, теперішнє і майбутнє в житті суспільства <i>Наводить приклади</i> історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо <i>Коментує</i> та <i>аналізує</i> текст, візуальні матеріали підручника, інших джерел із теми <i>Формулює</i> запитання й висновки до окремих

		«Качанівка» на Чернігівщині		частин і джерела в цілому з тем розділу
32	Узагальнення за розділом 5. Навчальний проєкт			
33	Навчальна гра – узагальнення до курсу. § 29-30. Подорожуємо новими шляхами			
34– 35	Резерв			

Додаток 2

КАЛЕНДАРНО-ТЕМАТИЧНЕ ПЛАНУВАННЯ
ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО (інтегрований курс)
6 клас, 2 години на тиждень

№ уроку/§	Тема	Зміст за програмою	Зміст теми у підручнику	Очікувані результати Учень/учениця:
ВСТУП				
1/§1	Історію якого суспільства вивчатимемо в 6-му класі	Людина, суспільство, держава: історія та сьогодення	1. Як пов'язані історія і сьогодення людини, суспільства та держави 2. Що називаємо історією Стародавнього світу 3. За якими джерелами досліджують найдавнішу історію людства	<i>Визначає</i> суспільство як форму взаємодії людей, що склалася історично <i>Встановлює зв'язки</i> (з допомогою вчителя) між людиною і суспільством, людиною і державою, суспільством і державою <i>Розрізняє</i> історичні джерела з історії стародавнього світу за видами <i>Визначає</i> риси/ознаки артефакту, писемного та візуального джерела з історії стародавнього світу <i>Наводить</i> приклади історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо <i>Формулює</i> судження про своєрідність епохи стародавнього світу
2/§2	Як досліджують час і простір в історії Стародавнього світу	Тяглість і тривалість історії. Час і простір в історії. Епоха стародавнього світу як перший етап історії людства	1. Як розвивалось людське суспільство у часі і просторі в стародавню добу 2. Як лічать час в історії Стародавнього світу	<i>Співвідносить</i> дату події зі століттям і тисячоліттям <i>Розрізняє</i> системи літочислення, пояснює їх на прикладах <i>Співвідносить</i> дані карти з іншими джерелами інформації (розповідь учителя, текст книжки, візуальні джерела тощо) <i>Формулює</i> судження щодо безперервності історичного процесу
Розділ 1. ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ				
3	Практичне заняття: Як і коли на земній кулі з'явилися прадавні люди	Розселення людей на Землі	1. За яких умов розвивалось людське суспільство за первісних часів 2. Як відбулося розселення сучасної людини на земній кулі	<i>Установлює</i> послідовність етапів первісності за допомогою лінії часу <i>Висловлює припущення</i> стосовно походження людини <i>Виявляє</i> чинники, що впливають на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів) <i>Визначає</i> основні риси способу життя первісної людини та чинники, що на нього впливали <i>Характеризує</i> розвиток господарства за первісних часів
4/§3	Як первісна людина господарю	Спосіб життя первісних людей	1. Які були знаряддя праці та заняття первісних людей	<i>Визначає</i> основні риси способу життя первісної людини та чинники, що на нього впливали <i>Характеризує</i> розвиток господарства за

	вала		2. Як зміна клімату вплинула на життя первісних людей 3. Чому і як розвивалось людське господарювання	первісних часів <i>Пояснює, що таке господарство, типи господарювання, заняття людей, осілий спосіб життя</i> <i>Вирізняє і аналізує</i> типи господарювання, <i>наводить приклади</i> <i>Висловлює власне ставлення</i> щодо необхідності праці та господарювання для розвитку людської особистості
5/§4	Як було організовано життя суспільства за первісних часів	Соціум. Перші людські спільноти (община, рід, плем'я). Правила співжиття	1. Як формувались перші людські спільноти 2. Якими були суспільні відносини в первісних людських спільнотах 3. Якою була організація влади за первісних часів	<i>Пояснює, що таке суспільство, спільнота, наводить приклади спільнот з історії та сьогодення</i> <i>Пояснює, як було організовано владу за первісних часів</i> <i>Розповідає</i> про появу правил співжиття людей та <i>визначає</i> їх призначення <i>Розповідає</i> про появу правил співжиття людей та <i>визначає</i> їх призначення <i>Називає</i> види соціальних норм у минулому і тепер та <i>визначає</i> їх основні функції (з допомогою вчителя) <i>Висловлює власне ставлення</i> щодо необхідності правил у людській спільноті та їх значення в суспільному житті
6/§5	Як жили первісні люди на теренах України	Первісні люди на території України. Трипільля	1. Де і як жили первісні люди на території України 2. Хто такі давні трипільці 3. Як жили і господарювали трипільці	<i>Визначає</i> на карті стоянки первісних людей на території України і територіальні межі трипільської культури <i>Співвідносить</i> дані карти з іншими джерелами інформації (розповідь учителя, текст книжки, візуальні джерела тощо) <i>Описує і характеризує за допомогою вчителя</i> пам'ятку первісності, Трипільської культури
7/§6	Яким був духовний світ людини за первісності	Духовний світ людини у первісні часи. Звичаї, традиції, релігійні норми первісних людей	1. Якими були релігійні вірування первісних людей 2. Як виникло мистецтво	<i>Послідовно викладає</i> інформацію про духовний світ людей за первісної доби, <i>будує виступ</i> з дотриманням структури <i>Пояснює і доцільно застосовує</i> основні поняття та терміни в межах розділу, <i>добирає</i> приклади, що розкривають їх суть <i>Застосовує</i> відповідні поняття в порівняльному описі історичних та сучасних дій та подій
8/§7	Як змінювалися суспільні відносини в минулому	Людина в суспільних відносинах: від первісності до сучасності	1. Як зміни в господарюванні впливали на життя суспільства 2. Які зміни відбулися в суспільних відносинах 3. Яких зрушень зазнало людське суспільство на межі первісності	<i>Пояснює, що таке суспільство, спільнота, наводить приклади спільнот з історії та сьогодення</i> <i>Називає</i> види соціальних норм у минулому і тепер та <i>визначає</i> їх основні функції (з допомогою вчителя) <i>Вирізняє і аналізує</i> суспільні відносини, <i>наводить приклади</i> <i>Застосовує</i> відповідні поняття в порівняльному описі історичних та сучасних дій та подій
9	Навчальний проєкт: Люди первісної доби на території України: стоянки та культури			<i>Визначає на карті</i> стоянки первісних людей на території України <i>Описує й характеризує</i> пам'ятку первісності
Розділ 2. ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДАВНЬОГО СХОДУ				
10/§8	Як розвивалос	Взаємодія людини і природи. Спосіб	1. Якими були територія і	<i>Встановлює</i> одночасність, тривалість подій, явищ, процесів в державах Давнього

	ь господарств о стародавнього Єгипту	життя населення Давнього Сходу	природні умови Стародавнього Єгипту 2. Як розвивалось сільське господарство Єгипту 3. Що відомо про ремесла і обмін у Стародавньому Єгипті	Сходу (у межах тем розділу з допомогою вчителя) <i>Виявляє</i> (з допомогою вчителя) і пояснює виклики, які стояли перед людиною, суспільством у Стародавньому Єгипті <i>Визначає</i> на карті територіальні межі цивілізації Стародавнього Єгипту <i>Розрізняє</i> природні, економічні та соціальні зміни в єгипетській цивілізації та <i>наводить приклади</i> впливу цих змін на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому <i>Співвідносить</i> дані карт з розповіддю учителя та текстом підручника <i>Добирає</i> приклади, які розкривають суть основних понять та термінів в межах розділу
11/§9	Як були організовані суспільство і влада в Стародавньому Єгипті	Організація суспільства і влади в державах Давнього Сходу	1. Коли і як виникла держава у Стародавньому Єгипті 2. Як було влаштовано суспільство Стародавнього Єгипту	<i>Виявляє</i> (з допомогою вчителя) і <i>пояснює</i> виклики, які стоять перед людиною, суспільством у Стародавньому Єгипті <i>Визначає</i> на карті територіальні межі та важливі територіальні зміни Єгипетської держави (в межах розділу) <i>Розрізняє</i> природні, економічні та соціальні зміни в єгипетській цивілізації та <i>наводить приклади</i> впливу цих змін на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому <i>Добирає</i> приклади, які розкривають суть основних понять та термінів в межах розділу <i>Послідовно викладає</i> інформацію про спосіб життя населення, організацію суспільства та влади, духовний світ людей Стародавнього Єгипту <i>Оцінює</i> значущість і внесок цивілізації Єгипту у світову історію та культуру
12/§10	Як Вавилон став столицею могутнього царства	Взаємодія людини і природи. Спосіб життя населення Давнього Сходу Влада і держава в минулому і сьогодні. Організація суспільства і влади в державах Давнього Сходу	1. Як географічне положення і природа Південного Дворіччя впливали на життя людей Дворіччя 2. Як жили мешканці Стародавнього Вавилону 3. Чому Вавилон вважають першим мегаполісом на Землі	<i>Встановлює</i> одночасність, тривалість подій, явищ, процесів в державах Давнього Сходу (у межах тем розділу з допомогою вчителя) <i>Визначає</i> на карті територіальні межі цивілізації Стародавнього Вавилону <i>Співвідносить</i> дані карт з розповіддю учителя та текстом підручника <i>Виявляє</i> (з допомогою вчителя) і пояснює виклики, які стоять перед людиною, суспільством у Стародавньому Вавилоні <i>Розрізняє</i> природні, економічні та соціальні зміни у Стародавньому Вавилоні та <i>наводить приклади</i> впливу цих змін на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому <i>Добирає</i> приклади, які розкривають суть основних понять та термінів в межах розділу <i>Послідовно викладає</i> інформацію про спосіб життя населення, організацію суспільства та влади, духовний світ людей Стародавнього Вавилону
13/§11	Які були особливості	Метрополії та колонії	1. Які були природні умови	<i>Встановлює</i> одночасність, тривалість подій, явищ, процесів в державах Давнього

	і розвитку Фінікійської цивілізації		Фінікії та заняття її мешканців 2. Як було влаштоване фінікійське суспільство 3. Як виникли фінікійські колонії	Сходу (у межах тем розділу з допомогою вчителя) <i>Визначає</i> на карті територіальні межі цивілізації Стародавньої Фінікії та її колоній <i>Співвідносить</i> дані карт з розповіддю учителя та текстом підручника <i>Виявляє</i> (з допомогою вчителя) і пояснює виклики, які стояли перед людиною, суспільством у Фінікії <i>Добирає</i> приклади, які розкривають суть основних понять та термінів в межах розділу <i>Послідовно викладає</i> інформацію про спосіб життя населення, організацію суспільства та влади, духовний світ людей Фінікії <i>Висловлює</i> власне ставлення до фінікійської цивілізації
14/§12	Як жили й працювали мешканці Стародавнього Китаю	Взаємодія людини і природи. Спосіб життя населення Давнього Сходу Влада і держава в минулому і сьогоденні. Організація суспільства і влади в державах Давнього Сходу.	1. Які особливості географічного положення і природних умов Китаю 2. Як створювалась і розвивалась держава в Стародавньому Китаї 3. Як було влаштоване китайське суспільство	<i>Встановлює</i> одночасність, тривалість подій, явищ, процесів в державах Давнього Сходу (у межах тем розділу з допомогою вчителя) <i>Визначає</i> на карті територіальні межі цивілізації Стародавнього Китаю <i>Співвідносить</i> дані карт з розповіддю учителя та текстом підручника <i>Виявляє</i> (з допомогою вчителя) і пояснює виклики, які стояли перед людиною, суспільством у Стародавньому Китаї <i>Розрізняє</i> природні, економічні та соціальні зміни у Стародавньому Китаї та <i>наводить приклади</i> впливу цих змін на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому <i>Добирає</i> приклади, які розкривають суть основних понять та термінів в межах розділу <i>Послідовно викладає</i> інформацію про спосіб життя населення, організацію суспільства та влади, духовний світ людей Стародавнього Китаю <i>Висловлює</i> власне ставлення до давньокитайської цивілізації
15/§13	Що відомо про Стародавню Індію	Взаємодія людини і природи. Спосіб життя населення Давнього Сходу Влада і держава в минулому і сьогоденні. Організація суспільства і влади в державах Давнього Сходу	1. Якими були природно-географічні умови Стародавньої Індії 2. Що відомо про найдавнішу цивілізацію Індії 3. Як з'явилась Ведійська цивілізація і держава Маур'їв 4. Що таке варни	<i>Встановлює</i> одночасність, тривалість подій, явищ, процесів в державах Давнього Сходу (у межах тем розділу з допомогою вчителя) <i>Визначає</i> на карті територіальні межі цивілізації Стародавньої Індії <i>Співвідносить</i> дані карт з розповіддю учителя та текстом підручника <i>Виявляє</i> (з допомогою вчителя) і пояснює виклики, які стояли перед людиною, суспільством у Стародавній Індії <i>Розрізняє</i> природні, економічні та соціальні зміни у Стародавньому Індії та <i>наводить приклади</i> впливу цих змін на життя людини і суспільства в минулому і теперішньому <i>Добирає</i> приклади, які розкривають суть основних понять та термінів в межах розділу <i>Послідовно викладає</i> інформацію про

				спосіб життя населення, організацію суспільства та влади, духовний світ людей Стародавньої Індії <i>Висловлює</i> власне ставлення до цивілізації Індії
16/§14	Яка роль права і закону в житті держави й суспільства в минулому і тепер	Право і закон в житті держави і суспільства в минулому і тепер	1. Що називають правом, а що – законом 2. Як виникли право і закон у державах Стародавнього Сходу 3. Чому закони Хаммурапі є цінною пам'яткою Стародавнього світу	<i>Встановлює</i> одночасність, тривалість подій, явищ, процесів в державах Давнього Сходу (у межах тем розділу з допомогою вчителя) <i>Добирає</i> приклади, які розкривають суть основних понять та термінів в межах розділу <i>Виявляє</i> (з допомогою вчителя) і пояснює причини появи права і законів <i>Розрізняє</i> природні, економічні та соціальні зміни на Стародавньому Сході та <i>наводить приклади</i> впливу цих змін на життя суспільства в минулому і теперішньому <i>Послідовно викладає</i> інформацію про організацію суспільства та влади <i>Висловлює</i> власне ставлення до виникнення і ролі права і законів у житті суспільства в минулому і зараз
17/§15	Які були міфічні уявлення та релігійні вірування народів Давнього Сходу	Духовний світ людини Давнього Сходу	1. Про що оповідають міфи давніх народів 2. Чому люди Давнього Сходу поклонялися багатьом богам 3. Як виникло єдинобожжя 4. Які основні риси буддизму як світової релігії	<i>Встановлює</i> одночасність, тривалість подій, явищ, процесів в державах Давнього Сходу (у межах тем розділу з допомогою вчителя) <i>Добирає</i> приклади, які розкривають суть основних понять та термінів в межах розділу <i>Виявляє</i> (з допомогою вчителя) і пояснює причини появи релігійних уявлень і вірувань у суспільствах Стародавнього Сходу <i>Розрізняє</i> природні, економічні та соціальні зміни на Стародавньому Сході та <i>наводить приклади</i> впливу цих змін на виникнення і функціонування релігії в минулому і теперішньому <i>Послідовно викладає</i> інформацію про різні форми релігії <i>Висловлює</i> власне ставлення до виникнення і ролі релігії у житті суспільства в минулому і зараз
18	Практичне заняття: Як розвивались писемність, освіта та наукові знання у країнах Стародавнього Сходу	Духовний світ людини Давнього Сходу	1. Як і чому виникла писемність 2. Що відомо про освіту в країнах Стародавнього Сходу 3. Як люди Давнього Сходу накопичували уявлення про світ 4. Якими винаходами Давнього Сходу людство	<i>Встановлює</i> одночасність, тривалість подій, явищ, процесів в державах Давнього Сходу (у межах тем розділу з допомогою вчителя) <i>Добирає</i> приклади, які розкривають суть основних понять та термінів у межах розділу

			користується дотепер	
19/§16	Як розвивались архітектура та мистецтво в країнах Давнього Сходу	Духовний світ людини Давнього Сходу	1. Що відомо про архітектурні пам'ятки країн Стародавнього Сходу 2. Що, де і як зображували люди Давнього Сходу 3. Які дива світу захоплюють людей нині	<i>Встановлює</i> одночасність, тривалість подій, явищ, процесів в державах Давнього Сходу (у межах тем розділу з допомогою вчителя) <i>Добирає</i> приклади, які розкривають суть основних понять та термінів у межах розділу
20	Навчальний проєкт: Погляньмо на це уважніше			<i>Порівнює</i> однотипні пам'ятки історії та культури (писемності, архітектурних споруд, творів мистецтва) різних держав Давнього Сходу <i>Описує і характеризує за певним алгоритмом</i> пам'ятку історії та культури Давнього Сходу <i>Оцінює</i> внесок народів Давнього Сходу в історію людського суспільства
Розділ 3. АНТИЧНА ГРЕЦЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ				
21/§17	Якими були природа й населення Стародавньої Греції	Вплив природно-географічних умов на спосіб життя та заняття населення Давньої Греції та її сусідів	1. Які особливості природних умов Балканського півострова 2. Які були заняття давніх греків 3. Які цивілізації називають палацовими	<i>Показує на карті</i> Грецію, її частини, описує на основі карти природно-географічні умови Греції <i>Виявляє</i> чинники, що впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів) на Балканському півострові <i>Добирає</i> приклади, які розкривають поняття/терміни теми <i>Описує</i> палацові цивілізації та визначає особливості їхнього розвитку
22	Практичне заняття: Що можна дізнатися про давньогрецьке суспільство з поеми Гомера	Вплив природно-географічних умов на спосіб життя та заняття населення Давньої Греції та її сусідів	1. Чи є поеми Гомера історичним джерелом 2. Яким було господарське життя греків у XI–IX століттях	<i>Пояснює, як</i> впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій клімат та географічне розташування <i>Добирає</i> приклади, які розкривають поняття/терміни теми Аналізує тексти поем Гомера, відбираючи інформацію щодо життя та занять населення Греції <i>Описує</i> спосіб життя греків, використовуючи поеми Гомера як історичне джерело <i>Описує і характеризує</i> поеми Гомера як історичні джерела періоду
23/§18	Як розвивалася Греція у VIII–VI ст. до н.е.	Давньогрецьке суспільство. Боротьба демосу і знаті	1. Які зміни відбулись у господарському й культурному житті громадян грецьких полісів 2. Як і чому відбувалась боротьба демосу й аристократії в давньогрецькому суспільстві 3. Якими були	<i>Показує на карті</i> історико-географічні об'єкти античної цивілізації, зокрема міста-держави <i>Виявляє</i> чинники, що впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій грецьких полісів та обумовлювали поступові зміни <i>Пояснює</i> значення громадсько-політичних понять (зокрема демократія, права, право, закон) з допомогою вчителя, <i>добирає</i> приклади, які розкривають поняття/терміни, <i>застосовує</i> відповідні поняття в порівняльному описі історичних

			перші писані закони в Греції	та сучасних подій <i>Пояснює</i> , що таке демос і аристократія і чому між ними виникли суперечки <i>Висловлює власне ставлення</i> до появи писаних законів і тиранії <i>Формулює судження</i> про діяльність Драконта
24/§19	Що називають Великою грецькою колонізацією	Давньогрецьке суспільство. Суспільне, господарське та духовне життя населення в античних полісах Північного Причорномор'я	1. Які землі і чому колонізувала Греція 2. Як розвивались грецькі міста-колонії на території сучасної України	<i>Визначає на карті</i> напрямки Великої грецької колонізації; <i>показує</i> грецькі колонії та античні поліси Північного Причорномор'я <i>Виявляє</i> чинники, що впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (в колоніях Греції, зокрема в полісах Північного Причорномор'я) <i>Добирає</i> приклади, які розкривають поняття/терміни теми <i>Пояснює</i> значення громадсько-політичних понять (зокрема колонія, колонізація, метрополія) з допомогою вчителя, <i>застосовує</i> відповідні поняття в порівняльному описі історичних та сучасних подій <i>Наводить</i> приклади історичних пам'яток античності на теренах України, проявів присутності античної спадщини в сьогоденні, <i>порівнює</i> однотипні пам'ятки історії та культури античної грецької цивілізації і пояснює їх значення <i>Висловлює власне ставлення</i> до збереження історичних пам'яток античності на теренах України
25/§20	Як відбувалося становлення Афіського полісу	Афіський та спартанський поліси Демократія – загальнолюдська цінність	1. Як відбувалось об'єднання Аттики 2. Як реформи Солона змінили суспільне життя Афін 3. Як завершилось формування Афіського полісу	<i>Виявляє</i> чинники, що впливали на соціальний устрій Афіського полісу <i>Пояснює</i> значення громадсько-політичних понять (зокрема демократія, права, право, закон, тиранія) з допомогою вчителя, <i>добирає</i> приклади, які розкривають поняття/терміни, <i>застосовує</i> відповідні поняття в порівняльному описі історичних та сучасних подій <i>Наводить приклади</i> просування Афін до демократичного устрою <i>Пояснює</i> , що таке права та обов'язки громадянина Афін і навіщо вони потрібні <i>Показує</i> на прикладах реформ Солона і Клісфена взаємозв'язок громадянина і держави <i>Формулює судження</i> про діяльність, Солона, Пісістрата і Клісфена <i>Визначає власне ставлення</i> до демократичних змін в устрої Афіського поліса
26/§21	У чому особливості Спартанської держави та життя спартанців	Афіський та спартанський поліси	1. Як виникла Спартанська держава 2. Якими були державний устрій і суспільні відносини в	<i>Виявляє</i> чинники, що впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій Спарты <i>Добирає</i> приклади, які розкривають поняття/терміни теми <i>Пояснює</i> значення громадсько-політичних понять (зокрема права, право, закон) з допомогою вчителя, <i>застосовує</i> відповідні

			Спарті 3.Яким був побут спартанців 4.Як виховували спартіатів	поняття в порівняльному описі Афіського і Спартанського полісів <i>Визначає особливості</i> розвитку Спартанської держави і способу життя населення Пояснює зв'язок між способом життя населення Спарті, державним устроєм і системою виховання дітей і молоді <i>Висловлює власне ставлення</i> до способу життя спартанців
27-28/ §22-23	Які народи сусідили з греками на території сучасної України в I тис. до н.е.	Сусіди Греції. Суспільне, господарське та духовне життя населення Кіммерійці, скіфи та сармати на українських землях – сусіди Давньої Греції	1.Які народи мешкали на території України протягом I тис. до н.е. 2.Що відомо про кіммерійців – перших кочівників у Північному Причорномор'ї 3.Як жили й воювали скіфи 4.Хто такі сармати	<i>Розрізняє на карті</i> історико-географічні об'єкти на території України періоду античності; <i>визначає</i> на карті територіальні межі розселення кіммерійців, скіфів та сарматів <i>Наводить</i> приклади історичних пам'яток періоду античності на теренах України, проявів присутності спадщини кочових народів I тис. до н.е. в сьогоденні <i>Описує спосіб життя</i> кочовиків і <i>порівнює</i> його зі способом життя осілих народів <i>Оцінює</i> внесок кіммерійців, скіфів та сарматів в історію України та у світову історію <i>Описує і характеризує</i> історичні джерела, пам'ятки історії та культури, артефакти (музейні об'єкти) за певним алгоритмом
29/§24	Чому і як відбулись греко-перські війни	Давньогрецьке суспільство і його розвиток	1.Як почались греко-перські війни 2.Як героїчно оборонялися греки при Фермопілах 3.Як греки здобули перемогу	<i>Розрізняє на карті</i> історико-географічні об'єкти, пов'язані з греко-перськими війнами, показує місця основних подій війн <i>Пояснює</i> хід бойових дій на основі <i>карти та картосхеми</i> <i>Визначає</i> відмінності визвольної та загарбницької війн <i>Висловлює власне ставлення</i> до участі громадян у визволенні власної батьківщини <i>Наводить приклади</i> героїчної боротьби греків за незалежність <i>Добирає</i> приклади, які розкривають поняття/терміни теми
30/§25	Як в Афінах утверджувалася демократія	Громадянин і держава: права та обов'язки. Утвердження демократії в Афінах. Права та обов'язки громадян. Становище жінки Демократія – загальнолюдська цінність	1.Як було організовано владу в Афіській державі за Перікла 2.Якими були права та обов'язки громадян Афіського полісу	<i>Пояснює</i> значення громадсько-політичних понять (зокрема демократія, права, право, закон) з допомогою вчителя, <i>добирає</i> приклади, які розкривають поняття/терміни теми, <i>застосовує</i> відповідні поняття в порівняльному описі історичних та сучасних подій <i>Визначає</i> демократію як загальнолюдську цінність; <i>наводить приклади</i> демократичного устрою з історії Афін <i>Показує</i> на прикладах взаємозв'язок громадянина і держави, обмеженість Афіської демократії <i>Пояснює</i> , що таке права та обов'язки громадянина і навіщо вони потрібні <i>Висловлює власне ставлення</i> до демократичного устрою суспільства, прав і обов'язків громадян <i>Формулює судження</i> про діяльність Перікла, події, явища, процеси з

				урахуванням отриманих знань та власного досвіду (в межах тем розділу) <i>Оцінює</i> внесок античної грецької цивілізації у розвиток уявлень про демократію
31	Практичне заняття: Які були особливості життя мешканців Афін за Перікла	Утвердження демократії в Афінах. Права та обов'язки громадян. Становище жінки	1. Як розвивалось господарство Афін 2. Якими були житло, побут і дозвілля стародавніх афінян 3. Як вдягалися і який вигляд мали стародавні греки 4. Яким було становище жінки та ставлення до сім'ї в Афінському полісі	<i>Розрізняє на карті</i> історико-географічні об'єкти античної цивілізації <i>Виявляє</i> чинники, що впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів) на Балканському півострові та в Північному Причорномор'ї <i>Визначає</i> демократію як загальнолюдську цінність; <i>наводить приклади</i> демократичного устрою з історії Греції <i>Показує</i> на прикладах взаємозв'язок громадянина і держави <i>Пояснює</i>, що таке права та обов'язки громадянина і навіщо вони потрібні <i>Висловлює</i> власне ставлення до демократичного устрою суспільства, прав і обов'язків громадян <i>Наводить</i> приклади історичних пам'яток античності на теренах України, проявів присутності античної спадщини в сьогоденні, <i>порівнює</i> однотипні пам'ятки історії та культури античної грецької цивілізації і пояснює їх значення <i>Описує і характеризує</i> історичні джерела, пам'ятки історії та культури, артефакти (музейні об'єкти) за певним алгоритмом
32/§26	Яким було духовне життя Стародавньої Греції	Духовне життя у Давній Греції. Античні Олімпійські ігри Простір громадського життя в минулому і тепер	1. Яку релігію сповідували стародавні греки 2. Навіщо і як проводили Олімпійські ігри	<i>Виявляє</i> чинники, що впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів) на Балканському півострові <i>Описує і характеризує</i> історичні джерела, пам'ятки історії та культури, артефакти (музейні об'єкти) за певним алгоритмом <i>Наводить приклади і розповідає</i> про призначення об'єктів громадського простору в минулому і сучасності <i>За допомогою вчителя пояснює</i> відмінності між громадським та особистим простором <i>Пояснює</i> потребу доступності громадського простору для людей з інвалідністю або маломобільних груп населення <i>Оцінює</i> внесок античної грецької цивілізації у світову історію
33/§27	Як розвивалися освіта, наука і театр у Стародавній Греції	Духовне життя у Давній Греції. Античні Простір громадського життя в минулому і тепер	1. Чого і як навчали грецьку молодь 2. Які науки розвивались у Стародавній Греції 3. Яким був театр у Стародавній	<i>Визначає</i> демократію як загальнолюдську цінність; <i>наводить приклади</i> демократичного устрою з історії Греції <i>Показує</i> на прикладах взаємозв'язок громадянина і держави <i>Пояснює</i>, що таке права та обов'язки громадянина і навіщо вони потрібні <i>Висловлює</i> власне ставлення до демократичного устрою суспільства, прав і обов'язків громадян

			Греції	<i>Наводить приклади і розповідає</i> про призначення об'єктів громадського простору в минулому і сучасності <i>Наводить</i> приклади історичних пам'яток античності на теренах України, проявів присутності античної спадщини в сьогоденні, <i>порівнює</i> однотипні пам'ятки історії та культури античної грецької цивілізації і пояснює їх значення <i>Описує і характеризує</i> історичні джерела, пам'ятки історії та культури, артефакти (музейні об'єкти) за певним алгоритмом <i>Оцінює</i> внесок античної грецької цивілізації у світову історію
34/§28	Як Александр Македонський створив найбільшу імперію у світі	Афінський та спартанський поліси	1. Як Македонія підкорила Грецію 2. Як відбувались завоювання Александра Македонського	<i>Використовує пошукові системи</i> для отримання інформації; <i>визначає придатність</i> отриманої інформації для добору аргументів з допомогою вчителя; <i>формулює</i> запитання щодо достовірності інформації з різних джерел <i>Описує і характеризує</i> історичні джерела, пам'ятки історії та культури, артефакти (музейні об'єкти) за певним алгоритмом <i>Формулює судження</i> про вчинки історичних осіб, події, явища, процеси з урахуванням отриманих знань та власного досвіду (в межах тем розділу)
35-36 /§29-30	Як постали й розвивались елліністичні держави	Духовне життя у Давній Греції	1. Як виникли елліністичні держави 2. Як за елліністичної доби розвивалася культура 3. Якою була Александрія за доби еллінізму	<i>Розрізняє на карті</i> історико-географічні об'єкти античної цивілізації; <i>визначає</i> на карті місця історичних подій (у межах розділу); <i>позначає</i> територіальні межі розселення кіммерійців, скіфів та сарматів, напрями Великої грецької колонізації <i>Виявляє</i> чинники, що впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів) на Балканському півострові та в Північному Причорномор'ї <i>Добирає</i> приклади, які розкривають поняття/терміни тем розділу <i>Пояснює</i> значення громадсько-політичних понять (зокрема демократія, права, право, закон) з допомогою вчителя, <i>застосовує</i> відповідні поняття в порівняльному описі історичних та сучасних подій <i>Описує і характеризує</i> історичні джерела, пам'ятки історії та культури, артефакти (музейні об'єкти) за певним алгоритмом <i>Оцінює</i> внесок античної грецької цивілізації, кіммерійців, скіфів та сарматів у світову історію
37	Навчальний проєкт: Порівняй і зроби висновки			<i>Використовує пошукові системи</i> для отримання інформації; <i>визначає придатність</i> отриманої інформації для добору аргументів з допомогою вчителя; <i>формулює</i> запитання щодо достовірності інформації з різних джерел
Розділ 4. СТАРОДАВНІЙ РИМ ТА ЙОГО СУСІДИ				
38/§31	Що відомо про заселення і	Вплив природно-географічних умов на спосіб життя та	1. Як впливали природно-географічні	<i>Установлює</i> послідовність подій історії Стародавнього Риму за допомогою лінії часу

	розвиток Італії в I тис. до н.е.	заняття населення Стародавнього Риму	умови на життя населення Апеннінського півострова 2. Як виникло місто Рим 3. Яку добу в історії Риму називають царською	<i>Встановлює</i> одночасність подій у державах Давнього Сходу та Стародавнього Риму, тривалість подій, явищ, процесів (у межах розділу з допомогою вчителя) <i>Описує</i> перебіг історичних подій Стародавнього Риму <i>Виявляє і розрізняє</i> з допомогою вчителя причини, результати і наслідки важливих історичних подій <i>Виокремлює</i> на карті історико-географічні об'єкти Стародавнього Риму, визначає на карті місця історичних подій (у межах розділу) <i>Виявляє</i> чинники (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів), що вплинули на заняття і світогляд людей, організацію влади і соціальний устрій <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> оцінні судження про вчинки історичних осіб, події, явища, процеси на основі наведених фактів (у межах розділу)
39/§32	Якою була Римська республіка у V–III ст. до н.е.	Римська республіка. Державна влада і людина. Права та обов'язки римського громадянина	1. За що боролись і які результати отримали плебеї в боротьбі з патриціями 2. Як було організовано владу за Римської республіки 3. Як Рим підкорив Італію	<i>Установлює</i> послідовність подій історії Стародавнього Риму за допомогою лінії часу <i>Описує</i> перебіг історичних подій Стародавнього Риму <i>Виявляє і розрізняє</i> з допомогою вчителя причини, результати і наслідки важливих історичних подій <i>Пояснює</i> значення понять (зокрема, «державна влада», «політичний устрій», «органи влади»); застосовує відповідні поняття в порівняльному описі історичних та сучасних дій та подій <i>Описує</i> повноваження окремих органів влади стародавніх і сучасних держав; <i>розрізняє</i> повноваження органів влади і приватних осіб <i>Висловлює</i> власне ставлення до ролі державних органів у житті суспільства <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> запитання різного типу до тексту/медіатексту, візуальних джерел <i>Визначає</i> придатність отриманої інформації для добору аргументів із допомогою вчителя <i>Добирає</i> інформацію про історичних осіб за заданими критеріями <i>Формулює</i> оцінні судження про вчинки історичних осіб, події, явища, процеси на основі наведених фактів (у межах розділу)
40	Практичне заняття: Як утворилася	Римська республіка. Державна влада і людина. Права та обов'язки	1. Як розгорталися події першої Пунічної війни	<i>Установлює</i> послідовність подій історії Стародавнього Риму за допомогою лінії часу <i>Описує</i> перебіг історичних подій

	Римська середземно морська держава	римського громадянина	2. Якими були хід і результати другої Пунічної війни 3. Як розгортались події третьої Пунічної війни	Стародавнього Риму <i>Виявляє і розрізняє</i> з допомогою вчителя причини, результати і наслідки важливих історичних подій <i>Виокремлює</i> на карті історико-географічні об'єкти Стародавнього Риму, визначає на карті місця історичних подій (у межах розділу) <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> запитання різного типу до тексту/медіатексту, візуальних джерел <i>Добирає</i> інформацію про історичних осіб за заданими критеріями <i>Формулює</i> оцінні судження про вчинки історичних осіб, події, явища, процеси на основі наведених фактів (у межах розділу)
41-42/ §33-34	Як розгорталася суспільно-політична боротьба в Римі у II-I ст. до н.е.	Падіння республіки і встановлення імперії	1. У чому сутність реформ братів Гракхів 2. До чого призвела громадянська війна 3. Як раби боролись проти Риму 4. Що називають Першим тріумфіратом і як його було створено 5. Які зміни відбулися в римському суспільстві за диктатури Цезаря	<i>Установлює</i> послідовність подій історії Стародавнього Риму за допомогою лінії часу <i>Описує</i> перебіг історичних подій Стародавнього Риму <i>Виявляє і розрізняє</i> з допомогою вчителя причини, результати і наслідки важливих історичних подій <i>Пояснює</i> значення понять (зокрема, «державна влада», «політичний устрій», «органи влади»); застосовує відповідні поняття в порівняльному описі історичних та сучасних дій та подій <i>Описує</i> повноваження окремих органів влади стародавніх і сучасних держав; <i>розрізняє</i> повноваження органів влади і приватних осіб <i>Висловлює</i> власне ставлення до ролі державних органів у житті суспільства <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> запитання різного типу до тексту/медіатексту, візуальних джерел <i>Визначає</i> придатність отриманої інформації для добору аргументів із допомогою вчителя <i>Добирає</i> інформацію про історичних осіб за заданими критеріями <i>Формулює</i> оцінні судження про вчинки історичних осіб, події, явища, процеси на основі наведених фактів (у межах розділу)
43	Практичне заняття: Чому Гай Юлій Цезар залишається відомою і шанованою людиною сьогодні	Падіння республіки і встановлення імперії Історичний портрет Цезаря		<i>Установлює</i> послідовність подій історії Стародавнього Риму за допомогою лінії часу <i>Описує</i> перебіг історичних подій Стародавнього Риму <i>Виявляє і розрізняє</i> з допомогою вчителя причини, результати і наслідки важливих історичних подій <i>Пояснює</i> значення понять (зокрема, «державна влада», «політичний устрій»),

				«органи влади»); застосовує відповідні поняття в порівняльному описі історичних та сучасних дій та подій <i>Описує</i> повноваження окремих органів влади стародавніх і сучасних держав; <i>розрізняє</i> повноваження органів влади і приватних осіб <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> запитання різного типу до тексту/медіатексту, візуальних джерел <i>Визначає</i> придатність отриманої інформації для добору аргументів із допомогою вчителя <i>Добирає</i> інформацію про історичних осіб за заданими критеріями <i>Формулює</i> оцінні судження про вчинки історичних осіб, події, явища, процеси на основі наведених фактів (у межах розділу)
44/§35	Як і коли в Римі розпочався період імперії	Падіння республіки і встановлення імперії	1. Як діяв Другий тріумвірат 2. Чим відзначилось правління Октавіана Августа 3. Чому правління Антоніїв назвали «золотим віком» імперії	<i>Описує</i> перебіг історичних подій Стародавнього Риму <i>Виявляє і розрізняє</i> з допомогою вчителя причини, результати і наслідки важливих історичних подій <i>Пояснює</i> значення понять (зокрема, «державна влада», «політичний устрій», «органи влади»); застосовує відповідні поняття в порівняльному описі історичних та сучасних дій та подій <i>Описує</i> повноваження окремих органів влади стародавніх і сучасних держав; <i>розрізняє</i> повноваження органів влади і приватних осіб <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Добирає</i> інформацію про історичних осіб за заданими критеріями <i>Формулює</i> оцінні судження про вчинки історичних осіб, події, явища, процеси на основі наведених фактів (у межах розділу)
45/§36	Якими були вірування й традиції стародавніх римлян	Духовний світ людей Давнього Риму. Релігія. Християнство	1. Яким богам поклонялись римляни 2. Яким було сімейне життя римлян	<i>Виявляє</i> чинники (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів), що вплинули на заняття і світогляд людей, організацію влади і соціальний устрій <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> запитання різного типу до тексту/медіатексту, візуальних джерел <i>Визначає</i> придатність отриманої інформації для добору аргументів із допомогою вчителя <i>Описує і характеризує</i> пам'ятки історії та культури Давнього Риму за певним алгоритмом

				<i>Оцінює</i> внесок Римської цивілізації в історію людства
46/§37	Яким було повсякденне життя римлян	Духовний світ людей Давнього Риму. Релігія. Християнство Рим і громадський простір	1. Яким було місто Рим у часи імперії 2. У яких будинках мешкали римляни 3. Як був влаштований побут римлян 4. Як римляни проводили дозвілля	<i>Виявляє</i> чинники (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів), що вплинули на заняття і світогляд людей, організацію влади і соціальний устрій <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> запитання різного типу до тексту/медіатексту, візуальних джерел <i>Описує і характеризує</i> пам'ятки історії та культури Давнього Риму за певним алгоритмом <i>Групує</i> історичні пам'ятки римської цивілізації за обраним критерієм, визначає прояви присутності їх спадщини в сьогоденні <i>Оцінює</i> внесок Римської цивілізації в історію людства
47§38	У чому особливості Римської імперії в III – на початку IV ст.		1. У чому полягала криза Римської імперії 2. Які реформи здійснив імператор Діоклетіан 3. Чому імператора Константина назвали Великим	<i>Установлює</i> послідовність подій історії Стародавнього Риму за допомогою лінії часу <i>Встановлює</i> одночасність подій у державах Давнього Сходу та Стародавнього Риму, тривалість подій, явищ, процесів (у межах розділу з допомогою вчителя) <i>Описує</i> перебіг історичних подій Стародавнього Риму <i>Виявляє і розрізняє</i> з допомогою вчителя причини, результати і наслідки важливих історичних подій <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> запитання різного типу до тексту/медіатексту, візуальних джерел <i>Визначає</i> придатність отриманої інформації для добору аргументів із допомогою вчителя <i>Добирає</i> інформацію про історичних осіб за заданими критеріями <i>Формулює</i> оцінні судження про вчинки історичних осіб, події, явища, процеси на основі наведених фактів (у межах розділу)
48/§39	Коли і як виникло християнство	Духовний світ людей Давнього Риму. Християнство	1. Як виникло християнство 2. Як відбулась християнізація Римської імперії 3. Як християнство остаточно утвердилося в Римській імперії	<i>Встановлює</i> одночасність подій у державах Давнього Сходу та Стародавнього Риму, тривалість подій, явищ, процесів (у межах розділу з допомогою вчителя) <i>Описує</i> перебіг історичних подій Стародавнього Риму <i>Виявляє і розрізняє</i> з допомогою вчителя причини, результати і наслідки важливих історичних подій <i>Виокремлює</i> на карті історико-географічні об'єкти Стародавнього Риму, визначає на карті місце історичних подій (у межах розділу) <i>Виявляє</i> чинники (клімат, географічне

				розташування, доступ до природних ресурсів), що вплинули на заняття і світогляд людей, організацію влади і соціальний устрій <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> запитання різного типу до тексту/медіатексту, візуальних джерел <i>Визначає</i> придатність отриманої інформації для добору аргументів із допомогою вчителя <i>Описує і характеризує</i> пам'ятки історії та культури Давнього Риму за певним алгоритмом <i>Оцінює</i> внесок Римської цивілізації в історію людства
49/§40	У чому цінність культури Стародавнього Риму	Освіта наука Мистецтво	1.Чим уславилась римська архітектура 2.Які особливості римської скульптури і зображувального мистецтва 3.Як розвивались освіта і наука в Римській імперії	<i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> запитання різного типу до тексту/медіатексту, візуальних джерел <i>Визначає</i> придатність отриманої інформації для добору аргументів із допомогою вчителя <i>Описує і характеризує</i> пам'ятки історії та культури Давнього Риму за певним алгоритмом <i>Групує</i> історичні пам'ятки римської цивілізації за обраним критерієм, визначає прояви присутності їх спадщини в сьогоденні <i>Оцінює</i> внесок Римської цивілізації в історію людства
50/§46	Чому занепала Західна Римська імперія	Розпад Римської імперії.	1.Які були відносини Римської імперії і варварів у IV ст. 2. Як відбувся поділ імперії на Східну і Західну 3.Які наслідки для Західної Римської імперії мало вторгнення гунів 4.Які були причини падіння Західної Римської імперії	<i>Установлює</i> послідовність подій історії Стародавнього Риму за допомогою лінії часу <i>Встановлює</i> одночасність подій у державах Давнього Сходу та Стародавнього Риму, тривалість подій, явищ, процесів (у межах розділу з допомогою вчителя) <i>Описує</i> перебіг історичних подій Стародавнього Риму <i>Виявляє і розрізняє</i> з допомогою вчителя причини, результати і наслідки важливих історичних подій <i>Використовує</i> в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження <i>Формулює</i> запитання різного типу до тексту/медіатексту, візуальних джерел <i>Визначає</i> придатність отриманої інформації для добору аргументів із допомогою вчителя <i>Оцінює</i> внесок Римської цивілізації в історію людства
51	Навчальний проєкт: Давайте зробимо це			<i>Описує і характеризує</i> пам'ятки історії та культури Давнього Риму за певним алгоритмом

				<i>Групує історичні пам'ятки римської цивілізації за обраним критерієм, визначає прояви присутності їх спадщини в сьогоденні</i>
52-53/ §42-43	Що відомо про господарську та суспільне життя і духовний світ давніх слов'ян	Початок Великого переселення народів Матеріальне, суспільне і духовне життя давніх слов'ян	1. Які території вважають прабатьківщиною слов'ян 2. Які були поселення і суспільний устрій давніх слов'ян 3. Яким було господарське життя слов'ян 4. Які були вірування давніх слов'ян	<i>Виявляє чинники (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів), що вплинули на заняття і світогляд людей, організацію влади і соціальний устрій Використовує в поясненнях інформацію з різних джерел, зокрема тексти та відеоматеріали, музейні експозиції, власні спостереження Групує історичні пам'ятки римської цивілізації та слов'ян на теренах України за обраним критерієм, визначає прояви присутності їх спадщини в сьогоденні</i>
Розділ 5. ЛЮДИНА В ПРИРОДІ, СУСПІЛЬСТВІ, ГРОМАДІ, ДЕРЖАВІ				
54-55/ §44-45	Як співіснують людина і природа від минулого дотепер	Людина як частина природи. Перетворення людиною природи. Вплив людини на довкілля в минулому і тепер Сталий розвиток – від ідеї до повсякдення. Глобальні цілі сталого розвитку ООН і Україна	1. Як природа впливає на життя людини й суспільства 2. Яким є вплив людини на довкілля в минулому й тепер 3. Чому сталий розвиток важливий сьогодні і в майбутньому 4. Що таке Глобальні цілі сталого розвитку ООН	<i>Пояснює зв'язок людини і природи та його значення Наводить приклади перетворення людиною природи в минулому і теперішньому Наводить приклади впливу діяльності людини на навколишнє середовище в часі і просторі, взаємодії людини та природи Визначає наслідки впливу людини на довкілля у минулому і сьогодні Критично осмислює ризики, пов'язані із шкодою для навколишнього середовища Розповідає про цілі сталого розвитку Обговорює те, як громадяни та уряди можуть сприяти сталому розвитку</i>
56	Практичне заняття: Чого потребує сталий розвиток від кожної людини	Поведінка людини, орієнтована на сталий розвиток	1. Як ідея сталого розвитку перетворилась на повсякдення 2. Що ти можеш робити для сталого розвитку щодня	<i>Критично осмислює ризики, пов'язані із шкодою для навколишнього середовища Обговорює те, як громадяни можуть сприяти сталому розвитку Діє для збереження навколишнього середовища</i>
57/§46	Яка роль громади в житті людей і суспільства	Спільнота, громада в минулому і тепер. Самоврядування. Громадські ініціативи	1. Чому громада важлива для людини у минулому й тепер 2. Що таке територіальна громада і місцеве самоврядування 3. Навіщо потрібні громадянські ініціативи	<i>Визначає, що таке спільнота і громада Оперує поняттям «самоврядування», наводить приклади з історії та сьогодення Бере до уваги і зважає у власній поведінці на інтереси класної та інших спільнот, до яких належить Спільно з однолітками усвідомлено бере участь у громадських заходах</i>
58/§47	Як живе шкільна	Шкільна спільнота. Правила та	1. Як живе демократична	<i>Аналізує правила та процедури закладу освіти з погляду дотримання прав людини</i>

	спільнота	процедури освітнього закладу. Академічна доброчесність	шкільна спільнота 2. Які правила і процедури існують у школі 3. Для чого потрібна академічна доброчесність	(зокрема недискримінації) та поваги до гідності людини <i>Визначає</i> способи власної співучасті в житті класу/ закладу освіти/ родини/ місцевої спільноти <i>Характеризує</i> академічну доброчесність як чесноту людини <i>Дотримується</i> принципів академічної доброчесності в навчанні та повсякденному житті
59-60 /§48-49	Чому права людини є цінністю	Становлення прав людини. Права людини як загальнолюдська цінність	1. Як відбувалося становлення прав людини 2. Чому права людини вважають загальнолюдською цінністю 3. Як у світі забезпечують права дитини 4. Як захистити права людини і права дитини	<i>Пояснює</i> , що таке гідність людини (з допомогою вчителя) <i>Пояснює</i> , чому і якими правами від народження наділена кожна людина <i>Поводиться</i> з повагою до гідності інших осіб <i>Обговорює</i> важливість поваги прав людини всіма людьми <i>Обґрунтовує</i> необхідність захищати права людини і громадянина та дотримуватися обов'язків громадянина; небезпеку замовчування порушення прав людини <i>Наводить приклади</i> забезпечення і порушення прав людини/дитини <i>Наводить приклади</i> протидії порушенням прав людини <i>Називає порядок</i> дій у випадку порушення прав дитини <i>Визнає</i> відповідальність за свою поведінку, якщо вона призводить до порушення гідності інших людей чи до неможливості реалізації їх прав
61/§50	Як живе різноманітне суспільство	Толерантність. Подолання дискримінації в минулому і тепер. Прояви мови ворожнечі	1. Чому важливо виявляти толерантність 2. Які прояви дискримінації в минулому й тепер 3. У чому загроза мови ворожнечі	<i>Пояснює</i> , що таке толерантність (з допомогою вчителя), <i>наводить приклади</i> її прояву <i>Визначає</i> види дискримінації <i>Наводить</i> історичні та сучасні <i>приклади</i> виявів дискримінації та її подолання <i>Виявляє</i> мову ворожнечі
62	Навчальний проєкт-гра: Машина часу (наша спільнота, наша громада, наша держава)	Політичний устрій суспільства: від минулого до сучасності. Органи влади в державі, їх повноваження. Проблеми демократії в минулому та сьогодні		<i>Виявляє</i> взаємозв'язки людини і суспільства, людини і держави, суспільства і держави в минулому і сучасності, <i>наводить приклади</i> з історії та сьогодні <i>Оцінює</i> вплив діяльності конкретної людини на спільноту, суспільство, державу
63-64 /§51	Подорожуємо шляхами далекого минулого і сьогодні			<i>Визначає</i> суспільство як форму взаємодії людей, що склалася історично <i>Встановлює зв'язки</i> (з допомогою вчителя) між людиною і суспільством, людиною і державою, суспільством і державою <i>Формулює судження</i> щодо безперервності історичного процесу <i>Формулює судження</i> про своєрідність епохи стародавнього світу

		<i>Наводить приклади історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні – топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо</i> <i>Виявляє взаємозв'язки людини і суспільства, людини і держави, суспільства і держави у минулому і сучасності, наводить приклади з історії та сьогодення</i> <i>Оцінює вплив діяльності конкретної людини на спільноту, суспільство, державу</i>
65–70	Резерв – 6 годин	

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко А. І. Інтеграція як методологічна основа для визначення змісту міжпредметних курсів за вибором. URL : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/znanosv/znanosv2018/paper/viewFile/6012/4994>
2. Александров О. Суспільствознавство в другому концентрі трудової школи // Шлях освіти. 1929. № 1–2. С.48–56.
3. Андріяшин, В. І., Карачун, Л. В. Забезпечення наступності засобами міжпредметних зв'язків. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова*. Серія 13: Проблеми трудової та професійної підготовки, 2010, (6). С. 9–13.
4. Барановська О. Інноваційні підходи до конструювання змісту профільного навчання на основі міжпредметної інтеграції / Творчі здобутки гімназії. С. 34–42. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/713821/>
5. Барановська, О. В. Міжпредметна інтеграція як провідна тенденція в організації профільного навчання. *Педагогічна освіта: теорія і практика*, 2017, №1 (22). С. 9–13.
6. Большакова І.О. Особливості реалізації міжпредметної інтеграції змісту навчання на уроках у початковій школі. URL : <https://ippo.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2014/05.pdf>
7. Васьківська Г. Формування комунікативної компетентності старшокласників на основі засвоєння системи знань про людину. *Наука – школі*, 2012. URL : https://lib.iitta.gov.ua/106519/1/2012_UMiLS_VGO.pdf
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005): 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, VIII. 1728 с.
9. Возна З., Ремех Т. Інтегровані курси з історії та громадянської освіти для 5 класу: теоретико-змістовий аналіз. *Український педагогічний журнал*. №1, 2022. С.40–52. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/732900/>
10. Глобін О.І. Міжпредметні зв'язки в умовах профільного навчання математики : методичний посібник / О.І.Глобін. Київ : Педагогічна думка, 2012. 88 с.
11. Гончаренко, С.У., Козловська, І. М. Теоретичні основи дидактичної інтеграції у професійній середній школі. *Педагогіка і психологія*, 1997, №2. С. 9–18.
12. Гринюк О. С. Шкільний підручник з природознавства як засіб інтеграції знань та формування дослідницьких умінь старшокласників. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. 2016. С. 92–99.
13. Гупан Н.М. Пометун О.І. Актуальні питання модернізації шкільних підручників з історії України. *Практична філософія і Нова українська школа* : збірник матеріалів і доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (16 травня 2019 р., м. Київ) / за заг. ред. Дічек Н.П. Київ : Педагогічна думка, 2019. С. 44–53. URL : http://undip.org.ua/upload/iblock/a2c/materialy_dopovidey-vseukr.nauk.16-travnnya-2019r..pdf

14. Державний стандарт базової і повної середньої освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. № 24. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/24-2004-%D0%BF#Text>
15. Дятлова О.М. Інтегративний підхід до навчання суспільствознавства в загальноосвітніх школах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ століття) : дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.02. К., 2008.
16. Енциклопедія освіти / [гол. редактор В.Г. Кремень] / Акад. пед. наук України. К. : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
17. Засекіна Т. М. До концепції підручника інтегрованого курсу «Природничі науки». *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. 2018. Вип. 20. С. 111–126. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ psp_2018_20_12
18. Засекіна, Т.М. Інтеграція в шкільній природничій освіті: теорія і практика: монографія. Київ. 2020. 400 с.
19. Іванчук, М. Г. Інтегроване навчання: сутність та виховний потенціал. (Виховання особистості молодшого школяра в умовах інтегрованого підходу до навчання). Чернівці : Рута. 2004. 360 с.
20. Інтегроване навчання: тематичний і діяльнісний підходи. Частина 2. 2017. URL : <https://nus.org.ua/articles/integrovane-navchannya-tematychnyj-i-diyalnisnyj-pidhody-chastyna-2/>
21. Козловська І. М. Метапредметна інтеграція як засіб формування змісту професійної освіти. *Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи* : зб. наук. праць. Львів : ЛДУ БЖД, 2009, С. 71–74.
22. Кодлюк Я. П. Концептуальні основи побудови підручника для початкової школи. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. 2014. С. 284–292. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2014_14_34
23. Коханко О.Г. Історичні аспекти розвитку інтегрованого підходу в освіті. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання. 2019. URL : <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/31882/Kohanko.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
24. Котковець А.Л. Застосування принципів інтеграції у процесі навчання іноземній мові у ВНЗ. *Новітні освітні технології в контексті Євроінтеграції*. Матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 14 січня 2015 р. С.83–86. URL : <http://confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1240>
25. Крутій К. Інтеграція в дошкільній освіті як інноваційне явище, або що треба знати про інтеграцію. *Дошкільне виховання*, 2018. № 7. С. 2–7. URL : https://mail.ukr.net/attach/get/15073200133725681655/1/Стаття_проф.Крутій-К._Інтеграція.pdf
26. Малієнко, Ю. Інтеграція як концепт сучасного підручникотворення. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. К., 2021. Вип. 27. С.123–131. URL : https://lib.iitta.gov.ua/20PSP_2_2021_web.pdf
27. Малієнко Ю. Б. Інтегративний підхід до навчання історії в закладах загальної середньої освіти. *Шості Геретівські читання* : наукові статті, тези

доповідей та інші матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, Україна, 03 червня 2022 року). Науковий, методичний, інформаційний збірник Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти / Редколегія: О. М. Петровський, В. С. Мисик, І. М. Вітенко, О. І. Когут, Ю. Ч. Шайнюк, Т. В. Магера, А. Janowski, Ф. І. Полянський, Н. Б. Стрийвус, Г. І. Герасимчук. Тернопіль: ТОКІППО, 2022. С. 185–187. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/733014/>

28. Малієнко, Ю. Б. Формування історичної компетентності засобами підручника з історії середніх віків. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. К., 2016. С.203–212.

29. Модельні навчальні програми для 5–9 класів нової української школи (Запроваджуються поетапно з 2022 року). URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>

30. Музиченко О. Що таке нові програми Порадника й як за ними працювати? // Радянська освіта. 1924. № 11–12. С. 46–64.

31. Муфарова З. Інтегроване навчання: тематичний і діяльнісний підходи. Частина 2 / НУШ, 2017. URL : <https://nus.org.ua/articles/integrované-navchannya-tematychnyj-i-diyalnisnyj-pidhody-chastyna-2/>

32. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 : Навч. посіб. / О.В. Сухомлинська та ін./ За ред. О. В. Сухомлинської. К. : Заповіт, 1996. 302 с.

33. Ніколенко Л. Нова українська школа : інтеграційний підхід у початковій загальній освіті. *Початкова освіта*. 2018. № 12, червень. С. 5–7. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/709952/1/.pdf>

34. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. Рішення колегії МОН України від 27.10.2016. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

35. Педагогічний словник / За ред. дійсн. члена АПН України М.Д. Ярмаченка . К. : Педагогічна думка, 2001. 516 с.

36. Пометун О. І., Ремех Т. О. Досліджуємо історію і суспільство. Зошит практичних занять та проєктів. 6 клас. Київ : Видавничий дім «Освіта». 2023. 42 с.

37. Пометун О. Активне навчання учнів історії та громадянської освіти у контексті запровадження Державного стандарту базової середньої освіти. *Український педагогічний журнал*. 2021. № 4. С. 106–115. URL : https://lib.iitta.gov.ua/729328/1/20UPJ_2021_04_web.pdf

38. Пометун О. І. Інтегроване навчання історії: підходи і проблеми. *Актуальні проблеми історичної освіти* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 березня 2021 року) ХДУ, Херсон. 2021. С.51–55. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/725054>

39. Пометун О. І. Інтегровані курси як перспективний напрям розвитку змісту середньої освіти. *Шості Геретівські читання* : наукові статті, тези

доповідей та інші наукові матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 03 червня 2022 року, Тернопіль. С. 248–251. URL : <file:///C:/Users/admin/Downloads.pdf>; 3) 4); 5)

40. Пометун О.І. Методика роботи з підручниками в інтегрованому курсі «Досліджуємо історію і суспільство». *Загальна середня освіта України в умовах воєнного стану та відбудови: реалії, досвід, перспективи* / методичний порадиш науковців Інституту педагогіки НАПН України до початку нового 2023–2024 навчального року: методичні рекомендації / за заг. ред. Олега Топузова, Тетяни Засекиної : Ін-т педагогіки НАПН України. [Електронне видання] Київ : Педагогічна думка, 2023. С.68–71. URL : <https://undip.org.ua/library/zahalna-serednia-osvita-ukrainy-v-umovakh-voiennoho-stanu-ta-vidbudovy-realii-dosvid-perspektyvy-metodychni-rekomendatsii/>

41. Пометун О. І. Навчання історії і громадянської освіти: окремі чи інтегровані курси. *Компетентнісно орієнтоване навчання: виклики та перспективи* : збірник тез III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. К., 2021. С. 180–183. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/724554>

42. Пометун, О. Реалізація компетентнісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. *Український педагогічний журнал*. 2015, 2. С. 146–157.

43. Пометун О. І. Про актуальні завдання дидактики та методики в контексті європеїзації української освіти. *Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта — 2021: інновації в освіті в контексті європеїзації та глобалізації* : матеріали V Міжнародної наук.-практ. конференції (Київ, 27–28 травня 2021 р.). С. 314–315. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/726258/>

44. Пометун О. І., Гупан Н. М. Методологія створення інтегрованого курсу з історії та громадянської освіти для 5-го класу (на прикладі модельної програми й підручника «Досліджуємо історію і суспільство»). *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. 2022. Вип.28, С. 118–132. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/731919/>

45. Пометун О. І., Гупан Н. М. Проектування шкільного підручника: вимоги і проблеми. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. 2014. С. 564–573.

46. Пометун О.І., Гупан Н.М. Таксономія Б. Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*. 2019, №3. С. 50–57. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2019_3_8

47. Пометун О.І., Гупан Н.М. Українське підручникотворення у контексті модернізації шкільної освіти (на матеріалах суспільствознавчих предметів). *Практична філософія і Нова українська школа* : збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 16 травня 2019 р.). Київ, 2019. С. 148–149. URL : http://undip.org.ua/news/library/zbirniki_detail.php?ID=8990

48. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 208 с. URL :

<https://undip.org.ua/library/kompetentnisno-orientovana-metodyka-navchannia-istorii-v-osnovniy-shkoli-metodychnyy-posibnyk/>

49. Пометун О., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2023. 256 с. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/2608-istoriia-6-klas-pometun-2023.html>

50. Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. 176 с. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/1675-doslid-istoriyi-pometun.html>

51. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В. Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Doslidzhuyemo.istoriyu.susp.5-6-kl.intehr.kurs.Pometun.ta.in.14.07.pdf>

52. Порадник по соціальному вихованню дітей. Випуск перший / Упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УССР. Х. : Всеукраїнське державне видавництво, 1921. 134 с.

53. Порадник соціального виховання. Програми першого концентру для сільських і міських шкіл УРСР. 6-е вид. Х. : ДВУ, 1927. 152 с.

59. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. Постанова Кабінету міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text>

54. Про затвердження типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти. Наказ МОН № 235 від 19.02.2021 року. Додаток 3, 4. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-21#Text>

55. Програми другого концентру для сільських і міських трудових шкіл (за комплексною системою). Х. : Друк, 1926. 193 с.

56. Прокоф'єва М.Ю. Інтеграція педагогічної підготовки майбутніх вихователів дошкільних закладів і вчителів початкових класів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / М.Ю. Прокоф'єва. Одеса, 2008. 21 с.

57. Пушкарьова Т. О., Топузов О. М. Інтегративно-діяльнісна педагогіка: монографія. Київ : Педагогічна думка. 2019. 304 с.

58. Ремех Т.О. Інтегративний зміст підручника з курсу «Людина і світ». *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. К. : Педагогічна думка, 2013. Вип. 13. С.225–231.

59. Ремех Т.О. Компетентнісно орієнтований підручник із основ правознавства. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. К., 2017. Вип. 19. С. 299–309

60. Ремех Т.О. Особливості подання громадянознавчого змісту у модельній навчальній програмі й підручниках «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи (інтегрований курс)». *Загальна середня освіта України в*

умовах воєнного стану та відбудови: реалії, досвід, перспективи / методичний поради́к науковців Інституту педагогіки НАПН України до початку нового 2023–2024 навчального року: методичні рекомендації / за заг. ред. Олега Топузова, Тетяни Засекиної : Ін-т педагогіки НАПН України. [Електронне видання] Київ : Педагогічна думка, 2023. С.65–68. URL : <https://undip.org.ua/library/zahalna-serednia-osvita-ukrainy-v-umovakh-voiennoho-stanu-ta-vidbudovy-realii-dosvid-perspektyvy-metodychni-rekomendatsii/>

61. Ремех Т.О. Особливості формування громадянських знань і вмінь учнів у курсі «Досліджуємо історію і суспільство». *Актуальні проблеми теорії та методики навчання історії* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 10 травня 2023 р.) / Запорізький національний університет. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2023. С. 138–144. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735385/>

62. Ремех Т.О. Реалізація міжпредметних зв'язків у шкільних підручниках із правознавства. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. К. : Педагогічна думка, 2014. Вип. 14. С. 611–618.

63. Ремех Т. О. Розвиток громадянськості п'ятикласників засобами інтегрованого курсу. *Особистість на шляху до духовних цінностей: інноваційна практика, набутий досвід* : збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / упоряд. Л. В. Антонюк; за ред. А. Л. Черній. Рівне : РОІППО, 2022. С.87–92. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/730601/>

64. Ремех Т.О. Роль та особливості активного навчання учнів. *Актуальні проблеми сучасної освіти: реалії і перспективи*. Матеріали V (IV) Всеукраїнської конференції студентів та викладачів закладів освіти. Тези доповідей учасників конференції. Том 1 – Дніпро: ВСП «Маріупольський фаховий коледж ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», 2023 р. 18–19 травня 2023 р., Маріуполь. С. 21–22. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735400/>

65. Ремех Т.О. Особливості подання громадянського змісту у модельній навчальній програмі й підручниках «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи (інтегрований курс)». *Загальна середня освіта України в умовах воєнного стану та відбудови: реалії, досвід, перспективи* / методичний поради́к науковців Інституту педагогіки НАПН України до початку нового 2023–2024 навчального року: методичні рекомендації / за заг. ред. Олега Топузова, Тетяни Засекиної : Ін-т педагогіки НАПН України. [Електронне видання] Київ : Педагогічна думка, 2023. С.65–68. URL : <https://undip.org.ua/library/zahalna-serednia-osvita-ukrainy-v-umovakh-voiennoho-stanu-ta-vidbudovy-realii-dosvid-perspektyvy-metodychni-rekomendatsii/>

66. Ремех Т.О. Особливості формування громадянських знань і вмінь учнів у курсі «Досліджуємо історію і суспільство». *Актуальні проблеми теорії та методики навчання історії* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 10 травня 2023 р.) / Запорізький національний університет. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2023. С. 138–144. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735385/>

67. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917–1957): Наук. записки НДІП УРСР. Т. VI. К. : Рад. школа, 1957. 448 с. (Серія педагогічна).

68. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: Підручник для студентів педагогічних факультетів. К. : Генеза, 1999. 367 с.

69. Серова Г.В. Вивчення питань сталого розвитку в інтегрованому курсі «Досліджуємо історія і суспільство». *Загальна середня освіта України в умовах воєнного стану та відбудови: реалії, досвід, перспективи* / методичний порадиш науковців Інституту педагогіки НАПН України до початку нового 2023–2024 навчального року: методичні рекомендації / за заг. ред. Олега Топузова, Тетяни Засекіної : Ін-т педагогіки НАПН України. [Електронне видання] Київ : Педагогічна думка, 2023. С.74–78. URL : <https://undip.org.ua/library/zahalna-serednia-osvita-ukrainy-v-umovakh-voiennoho-stanu-ta-vidbudovy-realii-dosvid-perspektyvy-metodychni-rekomendatsii/>

70. Серова Г.В. Вивчення питань сталого розвитку на уроках історії і громадянської освіти в курсі «Досліджуємо історію і суспільство» (5 клас). *Професійна позиція: думки, аргументи*. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», м. Кропивницький, 26–28 квітня 2023 р. URL : <https://conf.org.ua/2023/2023/04/20/sierova-halya-volodymyrivna/>

71. Серова Г. В. Методи і засоби реалізації наскрізної змістової лінії «екологічна безпека та сталий розвиток». *Світ дидактики: дидактика в сучасному світі* : зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 21-22 вересня 2021 р. / за наук. ред. доктора педагогічних наук, професора, дійсного члена (академіка) НАПН України О. Топузова; доктора педагогічних наук, професора О. Малихіна. Київ : «Видавництво Людмила», 2021. С. 221–223. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/727636/>

72. Серова Г. В. Оновлення змісту шкільної історичної освіти в контексті євроінтеграції. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Спецвипуск. Том 2. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 111–115. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/733271/>

73. Серова Г. В. Потенціал підручника «Досліджуємо історію і суспільство» у формуванні екологічної компетентності учнів 6 класу. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. Вип. 31, 2023. С. 211–222. URL : <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2023-31-211-222>

74. Соколянський І.П. Організація педагогічного процесу за комплексовою системою, методика і методична техніка // Радянська освіта. 1926. №1. С.14–17.

75. Стратегія Освіти для сталого розвитку. URL : <https://unece.org/esd-strategy>

76. Топузов О. М. Роль і місце підручника в реалізації компетентнісного підходу до навчання. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. К., 2012. С. 241–247.

77. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. 2-е вид., перероб. і доп. К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
78. Чепіга (Зеленський) Я.Ф. Вибрані педагогічні твори: Навч. посіб. / Упоряд. наук. ред. Л. Д. Березівська / Інститут педагогіки АПН України. Х. : ОВС, 2006. 313 с.
79. Чепіга Я. Що то є комплекс // Народний учитель. 1925. №30, 21 липня. С.2.
80. Цілі сталого розвитку: Україна. Завдання та індикатори 2017. URL : <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/sustainable-development-goals--targets-and-indicators.html>
81. Яківчук Г.В. Інтеграційні зв'язки у вивченні українського фольклору як педагогічна умова підготовки вчителя музики. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / редкол.: Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя. 2010. Вип. 10 (63). С. 454–461. URL : <http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2010/10/86.pdf>
82. Ясницький І.Г. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932). К., 1965. 256 с.
83. Condliffe B. Project-Based Learning: A Literature Review. Working Paper. 2017. MDRC.
84. Drake SM and Reid JL. 21st Century Competencies in Light of the History of Integrated Curriculum. *Front. Educ.* 2020
85. EU. Recommendations of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on Key Competences for Lifelong Learning. (2006/962/EC). URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006H0962;> OECD, D. Definition and selection of key competencies-executive.
86. Jacobs, H. H. Curriculum 21: Essential education for a changing world. 2010. ASCD. URL : https://repository.bbg.ac.id/bitstream/607/1/Curriculum_21_Essential_Education_for_a_Changing_World.pdf
87. Mathewson, T. G. The Teacher's Role in Finland's Phenomenon-Based Learning. The Hechinger Report December 5, 2019. URL : <https://www.kqed.org/mindshift/55006/the-teachers-role-in-finlands-phenomenon-based-learning>
88. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). The future of education and skills: Education 2030. *OECD Education Working Papers*. 2018.
89. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English (2000)/ Sixth Edition ; ed. by Sally Wehmeier. Oxford : University Press. 1569 p.
90. Partnership for 21st century skills Framework for 21st Century Learning. 2015. URL: <http://slacca.pbworks.com/f/Framework+for+21st+Century+Learning+Overview.pdf>

ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Пометун Олена Іванівна
Гупан Нестор Миколайович
Ремех Тетяна Олексіївна
Сєрова Галина Володимирівна

Основи інтегрованого навчання учнів громадянської освіти та історії в 5–6 класах

методичний посібник

Електронне видання

Обсяг вид. 8,5 авт. арк.

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 03057, м. Київ, вул. Олександра Довженка, 3

www.osvita-dim.com.ua